

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ СЕРІЯ: ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Виходить чотири рази на рік

Заснований у 2000 році

№ 3(5)/2016

УДК 159.9:355;37.015.3

ББК 68.68

3-41

Засновник і видавець:

**Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Б. Хмельницького.**

Рекомендовано до друку рішенням ученої ради Національної академії
Державної прикордонної служби України від 15.11.2016, протокол № 6.

Редакційна колегія:

головний редактор – доктор психологічних наук, професор О. Ф. Волобуєва;
відповідальний секретар – кандидат психологічних наук Ю. В. Франчук.

Члени редакційної колегії:

доктор психологічних наук, професор О. А. Матеюк; доктор психологічних наук, професор В. О. Лефтеров; доктор психологічних наук, професор В. І. Осьодло; доктор психологічних наук, професор Є. М. Потапчук; доктор психологічних наук, професор О. Д. Сафін; доктор психологічних наук, професор М. І. Томчук; доктор психологічних наук, старший науковий співробітник С. Б. Олексієнко; доктор психологічних наук, доцент К. В. Олександренко; кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник О. Ю. Андрощук.

Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : психологічні науки / [гол. ред. О. Ф. Волобуєва]. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2016. – № 3(5). – 272 с.

У збірнику наукових праць уміщено наукові публікації вчених та науково-педагогічного персоналу академії й інших навчальних закладів та наукових установ. Призначений для ознайомлення громадськості з результатами наукових досліджень. Розрахований на науковців, педагогів та тих, хто цікавиться проблемами сучасної науки.

УДК 159.9:355;37.015.3

ББК 68.68

© Видавництво НАДПСУ, 2016

Зміст

<i>АЛЕКСАНДРОВСКАЯ В.</i> Проблема системной “динамической локализации” идеальных образов формирования личности	5
<i>АЛЕКСАНДРОВСКАЯ В.</i> Синдромный анализ нарушений имагинальной функции личности.....	16
<i>БАГАС О., КОВАЛЬЧУК Р.</i> Особливості планування та управління процесом спортивного тренування волейбольної команди	29
<i>ВОЙТЮК О., ВАКОЛЮК Т.</i> Психолого-педагогічні умови розвитку лідерських якостей курсантів-прикордонників під час навчання іноземної мови	40
<i>ГРИБОК А.</i> Адаптація військовослужбовців – учасників антитерористичної операції до навчальної діяльності у вищому військовому навчальному закладі (психологічний аспект).....	53
<i>ГРИЦИНА О.</i> Детермінанти розвитку психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону України	66
<i>ЖУРАВЛЬОВ В.</i> Сутність і особливості управлінських рішень з позицій організаційної діяльності керівників органів охорони державного кордону.....	77
<i>КАРАЧИНСЬКИЙ О.</i> Сенс як інтегративна основа особистості у теоріях особистості і логотерапії В. Франкла	87
<i>КОЛЕСНІЧЕНКО О., МАЦЕГОРА Я., ПРИХОДЬКО І, ЮР’ЄВА Н.</i> Типізація психологічної готовності до ризику представників екстремальних видів діяльності.....	98
<i>ЛАЗОРЕНКО О.</i> Психологічна підготовка прикордонників як процесуальне явище	121

ЛИТВИНЧУК Л.

Зміст та технології психотерапії у роботі із залежностями:
сучасний погляд на проблему 134

МАТОХНЮК Л.

Особливості впровадження хмарних технологій
у роботі практичного психолога 149

ПОТАПЧУК Н.

Особливості реагування органів виконавчої влади
на виникнення надзвичайної ситуації як чинник появи чуток 157

ПОТАПЧУК Є., ЯНЦАЛОВСЬКИЙ О.

Психоемоційні стани учасників бойових дій та особливості
їх діагностики і корегування 170

РЕЗНИК О.

Програма протидії босінгу у відділі прикордонної служби
та результати її апробації 182

ТКАЧ Б.

Специфіка застосування бригадної моделі нейропсихологічної реабілітації
для постраждалих учасників антитерористичної операції 195

ТЮРИНА Ю.

Гендерні особливості адаптації курсантів до навчання
в цивільному вищому навчальному закладі 210

ХАРЖЕВСЬКА О.

Дослідження розвитку лінгвопізнавальної мотивації
за допомогою проектної методики 218

ЧИСЛІЦЬКА О.

Особливості психічного стану адаптованих і дезадаптованих військових
медиків на етапі їхньої первинної професіоналізації 227

ЧИСТЯКОВ С., ФРАНЧУК Ю.

Особливості міжособистісної взаємодії
у колективах прикордонних підрозділів 244

ШМЕРКО О.,

Психологічні особливості професіограми
як системи опису економічних професій 257

УДК 159.9:37.02

Валентина АЛЕКСАНДРОВСКАЯ,*доктор философских наук, профессор, научный корреспондент,
Институт психологии им. Г. С. Костюка НАПН Украины***ПРОБЛЕМА СИСТЕМНОЙ “ДИНАМИЧЕСКОЙ
ЛОКАЛИЗАЦИИ” ИДЕАЛЬНЫХ ОБРАЗОВ
ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ**

В данной статье сделана попытка использовать механизм идеогенеза в качестве формально-логического метода сравнения двух видов деятельности в развитии живого – “мозговой локализации” высших психических функций (А. Р. Лурия) и возможной “культурной локализации” имагинальной системы как психологической структуры высших психологических функций (ВПФ).

Ключевые слова: образ, локус, синдром, синдромный анализ, факторный анализ, “мозговая локализация” ВПФ.

Актуальность темы исследования. Проблема идеального образа к началу XX века приобрела междисциплинарный статус и оказалась ведущим направлением развития современной науки. В историко-психологическом обзоре данной проблемы зафиксировано: “Образ как психологическое понятие имеет более чем двадцати пяти столетнюю историю. Попытки исключить его из системы психологических категорий, предпринятые в начале XX века в ходе антименталистского бунта, закончились по точному выражению Р. Хольта “возвращением образа из изгнания” и обновлением этого понятия даже в таком крайнем течении, как бихевиоризм. Будучи одним из наиболее фундаментальных и массовидных проявлений психическо-

© Александровская В.

го, образ все еще остается труднодоступным для конкретно-научного исследования [10, С. 3].

Возвратившись “из изгнания”, идеальный образ стал “специфической формой психических репрезентаций” [7, с. 141], “механизмом функционирования психики, способом восприятия окружающего мира при его обобщении, ментальной организации и осмыслении в индивидуальном сознании”.

Выдающимся открытием XX столетия стало доказательство нейропластичности мозга (Н. Дойдж, Нобелевская премия). Было доказано, что “образ помогает “снять боль” (Ромачадран). Мы “можем изменять топографию нашего мозга, просто используя образы представления” (А. Паскаль-Леоне, Гарвардская медицинская школа), современные нейрофизиологи поднимают вопрос “о пользе образов представления” (С. Рамон, Нобелевский лауреат). Функциональная масштабность идеального образа охватывает живую материю – физический и психический мир. Все психические явления репрезентируют себя в форме образа – психические состояния, свойства, процессы, указывая на образное содержание психики.

Однако общепсихологическое измерение психологии идеального образа остается недостаточно рассмотренным. И хотя в современной психологии образ получил статус базовой категории психологии. Тем не менее в этом статусе образ еще не раскрыт и его научная история только начинается. В связи с этим цель нашего исследования – показать функциональность образа как базовой категории психологии. Задача работы – доказать функциональную взаимозависимость нейропсихологии и общей психологии в их общей точке соприкосновения – в образе как функциональном элементе высшей психики.

Основное содержание исследования. В основе исследования имагинальной системы психики лежат общепсихологические идеи Л. Выготского и его школы. Они принимаются нами в качестве методологической основы нашего исследования:

культурно-историческая природа и генез психики, а в нашем случае – имагинального развития личности;

опосредованность, системность и иерархическое строение всех психических процессов (прежде всего высших психических функ-

ций – восприятия, памяти, речи и др.) или “психологических систем” (где задача инвариантна, а способы ее достижения вариативны).

Это в полной мере относится и к имагинальной системе, так как имагинальная сфера ВПФ – это самостоятельный системный комплекс, куда входят системы образов ценностей, системы образов взглядов, системы образов принципов, системы образов сознания, системы образов всех психических явлений, потому что “живая психика” всегда репрезентирует себя в образах.

По мнению А. Лурия и его школы, единицей анализа психики и ее нарушений являются именно высшие психические функции (к которым относится и имагинальная система). Поэтому имагинальные нарушения или сбои в имагинальном формировании личности могут быть “единицей анализа психики и ее нарушений” – сложные виды имагинальной деятельности (различные модальности – образы восприятия, образы представления и др.), системные по своему строению, прижизненно сформированные, опосредованные знаками – символами (прежде всего речью) и произвольно регулируемы. Психология образа без сомнений способна внести свой вклад в исследование ВПФ через имагинальный дефект.

Решая теоретическую проблему “мозг и психика” А. Лурия предложил идею “о системной (многозвенной, многоэтапной) психологической структуре высших психических функций и их системной мозговой организации”. В этой мысли А. Лурия для нас важно то, что исследуемая нами имагинальная система – это системная (многозвенная и многоэтапная) психологическая структура высших психических функций. Это указание А. Лурия позволило нам рассмотреть идеальные образы как структурированное психологическое образование и увидеть их полифункциональную организацию.

Согласно основной идеи А. Лурия “каждая высшая психическая функция как определенная психологическая система – реализуется с помощью сложных системных мозговых механизмов, или функциональных систем. Последние характеризуются большим числом афферентных и эфферентных звеньев, каждое из которых связано с определенным аспектом (параметром, звеном) высшей психической

функции”. Эта позиция автора наводит нас на мысль о том, что “имагинальное звено” (параметр) высшей психической функции реализуется определенными “социокультурными механизмами” с афферентно-эфферентными свойствами. То есть, речь идет о “культурной локализации” имагинального звена высших психических функций, что расширяет рамки нашего исследования.

Создавая теорию “Системной динамической локализации высших психических функций человека”, А. Лурия объяснил понятие “мозговая локализация” и специфику ее связи с высшей психикой. “Таким образом, отмечает А. Лурия и комментирующие его психологи, – с работой мозга сопоставляется не вся психическая функция как единое целое, а отдельные ее аспекты (параметры, звенья). Поэтому в качестве мозговой организации высших психических функций следует рассматривать не совокупность «мозговых центров», ответственных за различные психические функции (узкий локационализм), и не мозг в целом как единообразно организованную массу, равноценную по своим возможностям во всех своих отделах (антилокационализм). Мозговой основой высших психических функций являются дифференцированные по составу и способам работы системные мозговые образования, обеспечивающие различные компоненты (аспекты, параметры, звенья) психических функций”. Следовательно, идеальные образы (восприятия, представления и др.) как “звенья”, “параметры”, “аспекты” высших психических функций, обрабатываются определенными “системными культурными образованиями”.

Особое значение в исследовании имагинальной системы высшей психики имело для нас введение А. Лурия понятий “фактор” и “синдромный (факторный) анализ”.

Понятие “синдромный анализ” А. Р. Лурия применил к “анализу нарушений высших психических функций” и он же связан с теорией их “системной динамической локализации”, исследуя негативные идеальные образы, мы обратили внимание (в серьезных случаях) на их достаточно серьезный патогенез. Мы увидели целые имагинальные негативные блоки, к которым объективно подходит только понятие “синдромакомплекс”.

Так же, как и в нейропсихологии, цель имагинального синдромного анализа – определить причину негативного образа, определяющую весь характер синдрома.

Так же, как и в нейропсихологии, синдромный анализ способен выявить нарушения в высших психических функциях (восприятии, памяти, речи и др.) и представить их не только количественно, но и качественно, он в той же мере способен выявить нарушения в имагинальной системе (образах восприятия, представления и др.) и представить их не только количественно, но и качественно.

Нейропсихологи пишут о том, что “благодаря синдромному анализу появилась возможность определять форму нарушения той или иной психической функции”. Для нас это – прямое указание искать “форму нарушения” в имагинальной системе и выявлять тот или иной негативный образ любой природы социальной, духовной (мировоззренческой и т. п.).

Современные психологи С. Сарычев и И. Логвинов пишут, что “работы А. Лурия в этой области не потеряли своего значения и сегодня, иницируя исследования не только в нейропсихологии, но и в смежных областях” [8, с. 382]. Е. Хомская также утверждает: “Введение в нейропсихологию синдромного анализа, т. е. анализа структуры нейропсихологического синдрома, не просто обогатило ее теоретический аппарат, но и открыло широкие возможности для практического применения нейропсихологических знаний” [11, с. 118]. То же самое мы можем сказать и о том, что введение синдромного анализа в структуру имагинального нарушения, открывает широкие возможности для их психодиагностики и психокоррекции.

Особое значение для расширения концептуальных параметров имагинальной системы имеет введение А. Лурия понятий “синдромообразующие структуры”, “горизонтальный” и “вертикальный” принципы анализа (“мозговых основ психических процессов”). Эти понятия натолкнули нас на мысль о том, что нарушения в имагинальной системе (как высшем психическом процессе) должны иметь свой “культурно-исторический источник” (по Л. Выготскому) или абсолютно определенную “синдромообразующую структуру” (по А. Р. Лурия).

Это привело нас к поиску таких структур. Используя данную нейрологическую подсказку А. Лурия, мы применили гносеологический анализ к имагинальным нарушениям в сознании личности, что позволило нам обнаружить целые “залежи” определенных патологических “синдромообразующих структур” (“негативных социальных образов”, “негативных культурных образов”, “негативных мировоззренческих образов”, “негативных духовных образов”).

Кроме того, идея о “горизонтальном” и “вертикальном” принципе анализа “мозговых основ психических процессов” навела нас на мысль о необходимости рассмотреть патогенез идеальных образов по “горизонтали” и по “вертикали”. То есть, появилась идея проследить имагинальные нарушения в онтогенезе личности, на всех уровнях ее развития (от чувственных образов до рациональных), начиная с рождения и в течение всей жизни, а также взаимосвязь разных негативных образов (по их локусам) одновременно различной этиологии (биопсихической, социальной, культурной, мировоззренческой, духовной). Эти пять этиологических видов выступают синдромообразующими факторами и имеют огромное значение для психодиагностики и психокоррекции в системе имагинальных нарушений. При недостаточном воспитании личности ребенка в этих пяти сферах – биопсихической, социальной, культурной, духовной и мировоззренческой – формируются имагинальные синдромообразующие комплексы.

До нашего исследования идеальных образов в рамках общей психологии они рассматривались изолированно, как: “визуализация мышления” (С. Симоненко); “феноменология чувственных репрезентаций” (С. Поляков); “образы сознания и бессознательного” (А. Менегетти) и др. Идеальные образы ранее не рассматривались как единая имагинальная система в деятельности высших психических функций. Это были отдельные чувственные репрезентации отдельных блоков: образы мышления, образы сознания и т. п. Системный подход к идеальным образам при помощи понятий, введенных А. Лурия в нейропсихологию, позволил нам установить многообразие исходных социокультурных факторов, лежащих в основе имагинального патогенеза. Нами было начато изучение имагинальных синдромов и соответству-

ющих им пяти социокультурных сфер, продуцирующих имагинальные нарушения (разных уровней).

Социокультурные основы формирования сознания

Мировозренческая форма сознания	Ее структура:	Сознание					Структура психики
	система ценностей система взглядов система принципов система норм система мотиваций и др.	Свойства: духовные философские научные политические экономические экологические исторические социальные правовые религиозные культурные этические эстетические моральные					психические процессы; психические состояния; психические свойства
		био- психический	социальный	культурный	мировозрен- ческий	духовный	
	Социокультурные ло- кусы сознания (матрица культурно- исторической психи- ки Л. С. Выготского)						

В имагинальную концепцию деятельности высших психических функций мы ввели указанные нами пять социокультурных сфер в ка-

честве необходимого звена полифункциональной организации идеальных образов, представлявших ранее их полиморфность и многофакторность.

Наше представление о социокультурных факторах включает не только конкретные сферы (биопсихическую социальную, культурную, мировоззренческую, духовную), но и происходящие в них процессы формирования социальных, культурных, мировоззренческих и духовных образов, которые в целом обеспечивают развитие имагинальной системы личности в зависимости от их конкретной (локальной) развитости и сформированности, начиная с детства и формирующих всю когнитивно-поведенческую систему человека.

Вслед за И. Сеченовым, И. Павловым, Л. Выготским и А. Лурия, отрицавшими “метод сопоставления” психического эффекта и его нейронального локуса (психоморфологический подход) и предлагавшими изучать эти явления “в системе”, мы также рассмотрели на формирование идеальных образов как на единую имагинальную систему с пятью группами культурно-исторических механизмов, лежащих в основе нормального и патологического формирования идеальных образов и высших психических функций в целом. Последовательная системная научно-методологическая позиция в этом вопросе, создавшая целую науку нейропсихологию, позволяет и нам предложить общей психологии посмотреть на полиморфность и многофакторность идеальных образов как на единую имагинальную систему, имеющую свою полифункциональную организацию, обеспечивающую деятельность высших психических функций.

Идею Л. Выготского о “культурно-исторической психике” мы представили в виде новой структурно-функциональной модели ее работы как субстрата имагинальных процессов, согласно которой она состоит из пяти блоков (сфер): биопсихического, социального, культурного, духовного, мировоззренческого.

Реализация имагинальной функции осуществляется только при участии всех пяти сфер, каждая из которых выполняет в единой интегративной работе культурно-исторического начала свою специфическую роль: “биопсихический образ” – “образ социальной ценнос-

ти” – “образ культурной ценности” – “образ мировоззренческой ценности” – “образ духовной ценности”.

Эта модель работы культурно-исторической психики позволила по-новому подойти к анализу социокультурных механизмов различных видов и модальностей идеальных образов и разных стадий их осуществления (образы потребностей, образы интересов, образы целей, образы мотиваций, образы (конструкции, модели) программы, модели контроля за результатом).

Открылась возможность соотнесения разных культурно-исторических сфер психики с разными звеньями (этапами, стадиями) имагинальной деятельности и, следовательно, возможность нового подхода к анализу ее патогенеза.

Выводы:

1. Применение структурно-дифференцированного культурно-исторического подхода к изучению имагинальной организации высших психических функций позволило нам по-новому рассмотреть проблему классификации ее нарушений – одну из основных в общей психологии, так как образ квалифицирован как базовая категория психологии в целом. Разработана новая квалификация нарушений имагинального спектра личности.

2. В основе этих квалификаций и интерпретаций лежит единый факторный принцип анализа дефектов образа. Этот подход позволяет систематизировать уже известные нарушения психических функций и открывать пути для квалификации других имагинальных дефектов, имеющих культурно-историческую основу.

3. Разработаны методы изучения нарушений идеальных образов при локальном поражении исходной социокультурной сферы (био-психической, социальной, культурной, мировоззренческой, духовной).

4. Данная научная разработка способствует дальнейшему концептуально-методологическому развитию общей психологии, а также ряда других конкретных психологических направлений, связанных с имагинальными нарушениями в детской, возрастной и педагогической психологии, в когнитивно-поведенческом направлении, в реабилитационной психологии и др.

Список использованной литературы

1. Александровская В. Н. Идеальный образ: концептуально-психологические векторы исследования / В. Н. Александровская. – Сумы : Университетская книга, 2015. – 278 с.
2. Александровская В. Н. Идеальный образ: научно-психологические проблемы исследования / В. Н. Александровская. – Сумы : Университетская книга, 2015. – 338 с.
3. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3. – 366 с.
4. Лурия А. Р. Мозг человека и психические процессы. – Т. 2. Нейропсихологический анализ сознательной деятельности / А. Р. Лурия. – М. : Педагогика, 1970. – 495 с.
5. Лурия А. Р. Идея системности в современной психологии / А. Р. Лурия // Системная организация физиологических функций. – М. : Наука, 1969. – 460 с.
6. Манегетти А. Система и личность / А. Манегетти. – М. : Онтопсихология, 2003. – 319 с.
7. Поляков С. Э. Феноменология психических репрезентаций / С. Э. Поляков. – СПб. : Питер, 2011. – 668 с.
8. Сарычев С. В. История психологии в таблицах и схемах / С. В. Сарычев, И. Н. Логвинов. – Р.-н.-Д. : Феникс, 2010. – 486 с.
9. Симоненко С. М. Психологія візуального мислення / С. М. Симоненко. – Харків, 2005. – 42 с.
10. Смирнов С. Д. Психология образа: Проблема активности психического отражения / С. Д. Смирнов. – М. : МГУ, 1985. – 265 с.
11. Хомская Е. Д. Нейропсихология : учебник для вузов. 4-е изд. / Е. Д. Хомская. – СПб. : Питер, 2012. – 496 с.

Стаття надійшла до редакції 2.12.2016

Александровська В. Проблема системної “динамічної локалізації” ідеальних образів формування особистості

У даній статті зроблена спроба використовувати механізм ідео-генеза як формально-логічного методу порівняння двох видів діяльності в розвитку живого – “мозкової локалізації” вищих психічних

функцій (А. Р. Лурія) і можливої “культурної локалізації” імагінальної системи як психологічної структури ВПФ.

Ключові слова: образ, локус, синдром, синдромний аналіз, факторний аналіз, “мозкова локалізація” ВПФ.

Aleksandrovska V. **Systemic problem “dynamic localization” ideal image formation of personality**

This article is an attempt to use ideogeneza mechanism as a formal-logical method of comparison of the two types of activities in the development of living – “cerebral localization” higher mental functions (AR Luria.) And possible “cultural localization” imaginal system as a psychological structure of VPF. Cultural-historical mentality LS Vygotsky takes a specific type of loci and finds his form. Sotsiokulturnye loci (biopsychic, social, cultural, ideological, spiritual) are represented as parameters (links) all imaginal system provides VPF functioning. The concept of “syndromic (factor) analysis”, AR Luria allowed to specify and differentiate the imaginal diagnostics: see defective images of perception and representation of the system (socio-cultural), see their specific sources and scope of localization (biopsychic defective image, cultural defective image, spiritual defective image), see their complex (complex) symptoms and exit in their analysis of the syndrome. Neuropsychological terminology will allow more “imaginal negative blocks (loci) of” cultural-defective order “and more accurately reveal the location, cause and nature of the violations imaginal identity formation, in addition sociocultural loci allow you to see the whole ontology imaginal pathogenesis person throughout his life.

Keywords: *image, locus syndrome, the syndrome analysis, factor analysis, “cerebral localization” VPF.*

УДК 159.9:37.02

Валентина АЛЕКСАНДРОВСКАЯ,
*доктор философских наук, профессор, научный корреспондент,
Институт психологии им. Г. С. Костюка НАПН Украины*

СИНДРОМНЫЙ АНАЛИЗ НАРУШЕНИЙ ИМАГИНАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается возможность использования синдромного подхода к исследованию деформаций идеальных образов в имагинальной системе личности. Указывается возможный факт “двойной диссоциации функций” идеального образа личности, внутренний конфликт между нарушенными и сохранными образами. В работе дана системная динамическая локализация имагинального функционирования культурно-исторической психики личности, конкретизированная в социокультурных локусах – биопсихическом, социальном, культурном, мировоззренческом, духовном.

Ключевые слова: *синдромный анализ, деструктивный образ, локус, социокультурная матрица, культурно-историческая психика, факторный анализ, дифференциальный анализ.*

Актуальность исследуемой проблемы. Проблема образа относится к фундаментальным проблемам психологии и является ее базовой категорией. Образ – это востребованная научно-исследовательская парадигма, функционирующая на междисциплинарном уровне. В психологии образ – это феномен психических репрезентаций: процессов, состояний, свойств. Все сущее – материальный и идеальный миры – представляют себя (репрезентируют себя во внутреннем и окружающем мире) в форме образов (в имагинальном виде). Выпол-

© Александровская В.

няя определенные функции в системе высших психических процессов (ВПФ), образ – это сложная полифункциональная и многофакторная психическая организация культурно-исторического генеза. Поэтому актуальными остаются разные векторы научного анализа идеальных (психических) образов личности – гносеологического, концептуального, онтологического, методологического. В нашей работе мы исследуем один из методологических аспектов изучения образа как психического феномена – синдромный подход. В связи с этим цель нашего исследования – показать широкие методологические возможности изучения идеальных образов личности. Задача работы – показать научно-исследовательский потенциал синдромного подхода к объективному изучению идеальных образов личности.

Основное содержание работы. Системный принцип психологического строения имагинальных функций и их динамическая имагинальная организация являются причиной того, что при локальных негативных культурно-исторических формированиях идеальных образов (образов тела, социальных образов, культурных образов, мировоззренческих образов, духовных образов) нарушается не один отдельно взятый образ во всем этом множестве, а целая система образов и имагинальных функций, составляющих единый имагинальный синдром. Имагинальные синдромы – это не случайное, а закономерное сочетание связи имагинальных симптомов (негативных изменений идеальных образов), основой которых является нарушение (выпадение) определенных имагинальных факторов.

Важнейшим принципом психологического изучения негативных нарушений имагинальных функций у личности с отклонениями в культурно-исторических локусах является синдромный (факторный, системный) анализ этих нарушений. Синдромный анализ деструктивных образов основан на трех основных положениях.

Первое положение: синдромный анализ предполагает тщательную и качественную психодиагностику негативных отклонений имагинальных функций (психологических симптомов), а не просто их фиксацию или регистрацию. Качественный анализ предполагает определение нарушения данного психического явления (т. е. первич-

ного дефекта образа восприятия или представления). Так, например, при нарушении у человека ценностного образа необходимо установить, в каком именно культурно-историческом локусе произошло нарушение – отсутствует положительный образ, восприятия своего тела (комплекс неполноценности), отсутствует положительный образ социальных ценностей, культурных ценностей, мировоззренческих или духовных ценностей. Необходимо выяснить – нарушен образ ценности в определенном локусе или во всех одновременно. Уточнение этого дефекта поможет обнаружить и нарушения образов других психических явлений.

Психологическое исследование идеальных образов не должно ограничиваться простой констатацией “сниженного”, “не сформированного”, “слабого” уровня развитости образа любого психического явления того или иного культурно-исторического локуса. Подобный подход всегда обеспечивает качественный (структурный) анализ наблюдаемого имагинального симптома, а также фиксирует характер имагинального дефекта (био психический, социальный, культурный, мировоззренческий, духовный) и причины его появления. Дифференцированный анализ имагинального дефекта по культурно-историческим локусам. При этом качественный анализ негативного образа предполагает не столько овладение адекватным образом восприятия, сколько овладение особенностями и локальной имагинальной спецификой каждой из культурно-исторической сфер.

Необходимость качественного анализа отклонений имагинальных функций не является альтернативой количественному подходу и их оценке. В свое время А. Р. Лурия предупреждал, что там, где возможно использовать количественный подход, его надо использовать. Например, “Схема имагинального исследования”, в которой степень выраженности психологических симптомов оценивается по трехбалльной шкале (объект воспринимается: в эмоционально положительном образе – в эмоциональном отрицательном – в равнодушном образе).

Второе положение: синдромный анализ заключается в дифференциации и сопоставлении первичных расстройств (нарушенный фактор) и вторичных расстройств (возникает по законам системной ор-

ганизации функций). Это структурирует психологический синдром в целом, что выводит на топографию диагноза. Особое значение для нас имеет указание А. Лурия на необходимость видения объекта в системе, в его сложно структурированной работе. Этот подход является общеметодологическим и обеспечивает более точную психодиагностику и звучит так: “сложная функциональная система может нарушаться при самых разнообразных по своему расположению корковых поражениях, но каждый раз ее страдание носит специфический характер. Первичным в каждом случае выступает нарушение “собственной функции” пораженного участка, которая обеспечивает нормальное протекание определенного звена функциональной системы. Вторичным (или системным) следствием данного нарушения является распад всей функциональной системы в целом” [5, с. 76]. В этом случае, дополняет Е. Хомская, “возможно нарушение не только данной функциональной системы, но и других систем, которые связаны с первой (по принципу общего звена)” [11, с. 366].

Эти две мысли А. Лурия и Е. Хомской дали нам адаптивную позицию в подходе к имагинальным нарушениям.

Согласно А. Лурия имагинальная система как сложная психическая система может претерпевать нарушения в любом локусе всей культурно-исторической психики. Например, аксиологический образ (образ ценности объекта, неспособность субъекты увидеть ценностный аспект (образ) объекта) может иметь свою несформированность в любом из локусов и быть представленным в сознании личности конкретным отсутствием образа культурной ценности, образом социальной ценности или образом духовной ценности и т. п.

В этой ситуации, как предупреждает А. Лурия, каждый раз это отклонение должно носить конкретный характер, в том числе и в имагинальной системе. Поэтому в ходе психодиагностики надо выяснить, в каком конкретно локусе произошла аксиологическая деформация – биопсихическом, социальном, культурном, мировоззренческом или духовном. В случае комплекса неполноценности у человека страдает конкретная сфера (локус) – биопсихическая (не нравится собственная фигура, человек стыдится своей фигуры и т. д.). Что касается других

сфер, то в них, возможно, индивид добился больших успехов и вполне доволен собой: он занимает высокое социальное положение и высоко себя оценивает, да и в других сферах, может быть, с самооценкой тоже все в порядке. То есть, подтверждается мысль А. Лурия о том, что страдание всегда конкретно.

При этом в каждом случае, говорил А. Лурия, первичным выступает нарушение именно собственной функции. В приведенном выше примере относительно ценностного нарушения такой собственной функцией выступает биопсихический локус как первичный. Психодиагностика должна быть направлена на выявление этого первичного нарушения.

Однако, отмечал А. Лурия, существуют и вторичные (или системные) следствия данного нарушения – это “распад всей функциональной системы в целом”. В нашем случае речь идет о распаде (несформированности) всей ценностной системы во всех локусах культурно-исторической психики. На практике это будет выглядеть следующим образом: человек ничего не может оценить вокруг себя, ничто для него не представляет ценность – ни социальную, ни духовную и т. д. У индивида отсутствует образ ценности объекта. В этом случае до его сознания трудно достучаться.

Эти явления хорошо и точно подмечены в народе и выражены психологической картинкой (образом) в поговорках: “этому человеку девяносто девять раз угождай, но один раз не угоди – и будешь плохим”, или “этот человек сам себя любит один раз в год”, или “насильно мил не будешь”. Это те психические локально деформированные состояния, в которых находится личность и которые народ зафиксировал с огромной точностью без всяких наук.

В данном случае это говорит о серьезном системном нарушении всей ценностной функции в сознании личности. Разумеется, это сказывается в поведении, в общении, в социальной адаптации и т. п. Напомним, что А. Лурия подобные ситуации называл как “сложные”, как “страдания” и даже как “распад всей функциональной системы в целом”. То есть, в нашем случае при психодиагностике мы можем диагностировать “распад ценностной системы” во всех локусах культурно-исторической психики.

Это говорит о том, что имеет место обычный культурно-исторический патогенез. И об этом предупреждает Е. Д. Хомская, что вполне возможны нарушения не только в одной системе (в нашем случае – ценностной системе сознания), но и в других, рядоположенных системах (по принципу общего звена).

Психодиагностическое выявление и сопоставление различных локусных имагинальных нарушений требует профессионализма и разработок методик, тестов, техник и т. п.

Третье положение. Синдромный анализ имагинальных нарушений заключается в необходимости изучения состава не только нарушенных, но и сохраненных социокультурных функций имагинального генеза. Психологией давно установлено, что идеальные образы – это результат наследования, подражания, социального научения. В результате социокультурных процессов, задействованных в воспитании, ряд культурных образов имеют место, другие – культурно не сформированы либо сформированы неадекватно. Задача заключается в том, чтобы видеть между ними культурную разницу. Например, если культурное нарушение (недовоспитанность) образа какой-либо ценности произошло в одном локусе – социальном, то человек будет недооценивать формы общения между людьми в социуме (пренебрежение людьми, неуважение, слэнги, хамство и т. п.). Каким-то ценностным образам человек научился, каким-то нет. То есть, в этом случае говорят о нарушенных и сохраненных функциях – имагинальных функциях вследствие семейного социокультурного научения. То есть, в процессе воспитания сработал принцип избирательного научения образам. При этом другие имагинальные функции вполне могли быть адекватно сформированы: образы переживаний, образы других психических явлений. Для этого случая в общей психологии нет пока понятия и даже термина. Однако в нейропсихологии (при локальных поражениях мозга) имеется подобная асимметрия с “системным избирательными принципом нарушений высших психических функций”. Это явление было названо Г. Тойбером “принципом двойной диссоциации функций”. Возможно, в нашем случае, когда одни образы сформированы у личности, а другие – нет, мы наблюдаем такую же ситу-

ацию раздвоенности, внутренний конфликт между нарушенными и сохранными образами и т. п. Наша проблема тоже напоминает нарушение имагинальных функций по принципу двойной диссоциации. В любом случае выяснение этого вопроса выводит нас на культурно-историческую топографию, точно фиксирующую локус (сферу), где произошли имагинальные нарушения. Думаем, что вывод, который сделали нейропсихологии для случая с локальными поражениями мозга, вполне является общеметодологическим и может быть использованным при диагностическом выявлении нарушенных и сохранных имагинальных функций. Так, вслед за А. Лурия, Е. Хомская указывает: “Дифференциация нарушенных и сохранных функций – окончательный шаг к постановке топического диагноза, являющегося целью синдромного анализа нарушений психических функций” [11, с. 366].

В конечном счете, заключает Е. Д. Хомская, “качественная квалификация нарушений психических процессов, выделение как основного дефекта (т. е. первичных нарушений), так и вторичных системных нарушений, анализ состава не только нарушенных, но и сохранных психических функций и составляет сущность синдромного анализа, направленного на топическую диагностику локальных поражений головного мозга” [401, с. 366]. Разница в том, что в нашем случае имеются в виду не локальные поражения головного мозга, а локальные поражения в каком-либо сфере культурно-исторической психики.

Следующий совет А. Лурия оказывается для нас весьма важным в психодиагностическом и методическом отношении и выводит нас на новый уровень в психодиагностике имагинальных нарушений в культурно-исторической психике личности.

Так, ученики А. Лурия пишут следующее: “А. Лурия, характеризуя нейропсихологическое исследование, подчеркивал, что синдромный анализ – это творческий процесс решения сложной диагностической задачи в условиях недостатка времени и ограниченного количества методических средств. Этот процесс должен протекать как гибкое, динамическое исследование, в ходе которого идет экспериментальная проверка той или иной гипотезы, а не как стандартная, утверждённая процедура. Как указывал А. Лурия, в процессе синдромного анализа

нужно изучать ту или иную функцию в разных условиях, вводить в эксперимент ряд динамических изменений (например, изменять темп деятельности) или характер самого задания (например, усложнять задание, увеличивать его объем). Такой принцип гибкого исследования высших психических функций он обозначал как “структурно-динамический принцип нейропсихологического исследования” [11, с. 367].

Из этого напутствия А. Лурия, вслед за его учениками, мы вынесли следующее: во-первых, синдромный анализ – это творческий процесс; во-вторых, этот процесс есть гибкое, динамическое исследование, в-третьих, в процессе синдромного анализа нарушенной имагинальной функции надо изучать возможность образа в разных условиях (вызывать его в разных видах деятельности), в разных ситуациях. Эти методические подходы по аналогии с нейропсихологией А. Лурия тоже могут нам дать структурно-динамический принцип имагинального исследования.

Вышеизложенное есть условием синдромного анализа. Нам думается, что у них общеметодологический статус психологического исследования и в нашем контексте они представляют собой непроектурный вид культурно-исторической диагностики». По заверениям нейропсихологов, синдромный анализ: 1) обеспечивает надежность полученных результатов; 2) точность поставленного диагноза; 3) подключает сравнительный анализ имагинальных результатов, полученных разными методами; 4) обеспечивает обнаружение общего типа имагинальных расстройств во всей культурно-исторической психике личности [11, с. 367].

В нейропсихологии синдромный анализ является принципиальным подходом к проблеме нарушения высших психических функций на материале локальных поражений мозга. В нашем случае синдромный анализ доказывает то же самое, но только на материале локальных нарушений культурно-исторической психики личности.

В нейропсихологии синдромный анализ основан на теории системной динамической локализации высших психических функций. В нашей работе такой системной динамической локализацией имагинального функционирования культурно-исторической психики

личности является ее дифференциация на сферы – биопсихическую культуру, социально-психологическую культуру, мировоззренческую культуру, психологию культуры и духовную культуру.

Специально для синдромного анализа А. Лурия разработал специальный набор заданий и методик, которые заняли свое место в истории мировой психологии как “луриевские методы нейропсихологического исследования”, как “Схемы нейропсихологического исследования”, как “нейропсихологическая диагностика” и др.

Метод идеогенеза и мышление по аналогии нацеливает нас на дальнейшее исследование имагинальных нарушений в системе высших психических функций и, естественно, дальнейшую разработку методов имагинального исследования, создания “Схем имагинального исследования”, имагинальной диагностики на основе логики и методологии А. Лурия, явившихся для нас матрицей научно-психологического анализа имагинальных нарушений (отклонений) личности.

Об огромном научном значении этих методик А. Лурия пишет Е. Хомская: “Эти методы, – пишет она, – представляют собой не случайный набор приемов изучения тех или иных психических функций, а специально продуманную систему проб, каждая из которых направлена на решение определенной задачи. А. Лурия, создавая свою систему методов исследования высших психических функций, из множества различных приемов отобрал только самые надежные и информативные, лишь необходимое и достаточное количество проб, с помощью которых можно поставить топический диагноз” [11, с. 368].

Коррелируясь с деятельностью нейропсихологов, практической психологии, нам точно так же необходимо: 1) сформировать широкий диапазон имагинальных функций, сосредоточенных в культурно-исторических локусах (биопсихическом, социальном, культурном, мировоззренческом, духовном), когнитивно-поведенческой системе; 2) дифференцировать идеальные образы по способу их осуществления (произвольные, непроизвольные, осознанные, степень их автоматизированного появления при восприятии или представлении объекта и т. д.).

По мнению нейропсихологов, эти методы позволяют не только точно оценить любую функцию психической системы, но и быть инстру-

ментом ее синдромного анализа. Об этом говорит Е. Хомская: “Луриевские методы создавались преимущественно при исследовании больных с локальными поражениями левого полушария головного мозга, однако эта система методов очень эвристическая и за последнее время успешно используется для более широких целей: не только при изучении больных с поражениями правого полушария и глубоких структур мозга, но и в клинике психических заболеваний, для нейропсихологического исследования детей с локальными поражениями мозга, лиц с пограничными состояниями ЦНС, здоровых испытуемых и др.” [11, с. 369].

Конечная цель синдромного анализа – постановка топического диагноза. Думаем, что культурно-историческая психика – это и есть природная топограмма, которая показывает и норму, и патологию, и нарушения, и отклонения в деятельности любых психических систем, в том числе и имагинальной – в сфере состояния идеальных образов.

Собственно культурно-историческая психика, дифференцированная по гносеологическим локусам, создающим идеальные образы, формирует и имагинальный синдром.

Синдромный анализ всей структуры имагинального симптома выявляет общие причины (факторы), лежащие в основе первичных и вторичных имагинальных дефектов, обеспечивает точное установление культурно-исторического локуса (биопсихического, социального, культурного, мировоззренческого, духовного), в которых конкретно сформировался имагинальный дефект – неадекватные биопсихические образы, социальные образы, культурные образы, мировоззренческие образы, духовные образы. Обнаружение соответствующего имагинального синдрома точно указывает при психодиагностике на определенный культурно-исторический локус, в рамках которого произошло негативное, нарушенное формирование идеального образа.

Синдромный анализ создавался в нейропсихологии для исследования огнестрельного поражения головного мозга. Однако он не потерял своего значения как метода топической диагностики любых системных явлений. Более того, он может быть применен как профилактический метод и как техническое средство контроля за процессом формирования идеальных образов у ребенка и для экспресс-диагнос-

тики и выявления названных локусов с уже дефективными образами сознания. Кроме того, практическая ценность применения луриевского синдромного анализа заключается еще и в том, что он позволяет видеть динамику формирования идеальных образов, их стабильность и изменчивость, смену одного образа (восприятия объекта) другим, фиксировать появление или исчезновение образа – симптома внутри имагинального синдрома.

Психокоррекционная работы с имагинальными нарушениями показала, что в процессе психотерапии можно видеть структурные изменения синдрома. Например, так же как и при локальных поражениях мозга, в процессе лечения исчезают вторичные (системные) и сохраняются первичные нарушения (локальные), в имагинальной системе при психокоррекции сначала исчезают системные имагинальные нарушения, но сохраняются изначально гносеологически культурные образы восприятия и представления, сформированные еще в детстве. Они уходят в глубину своего исходного локуса и при личностном самоконтроле скрыты, закрыты и обессточены. Они подпадают под прессинг возрастающей силы самоконтроля личности. Сколько и до каких пор негативные образы будут находиться в породившем их локусе – это тоже самостоятельный исследовательский вопрос, и эта тема для другой научной работы.

Выводы. Синдромный анализ в нейропсихологии прямо связан с одной из центральных проблем этой психологической дисциплины – проблемой факторов. Синдромный анализ, говорит Е. Хомская, – это “инструмент теоретического исследования” проблемы факторов, а фактор “является основным теоретическим понятием, на котором построен синдромный анализ нарушений высших психических функций” [11, с. 371].

Список использованной литературы

1. Александровская В. Н. Идеальный образ: концептуально-психологические векторы исследования / В. Н. Александровская. – Сумы : Университетская книга, 2015. – 278 с.
2. Александровская, В. Н. Идеальный образ: научно-психологические проблемы исследования / В. Н. Александровская. – Сумы : Университетская книга, 2015. – 338 с.

3. Выготский Л. С. История развития высших психических функций: сбор. соч. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3. – 366 с.
4. Лурия А. Р. Мозг человека и психические процессы. – Т. 2. Нейропсихологический анализ сознательной деятельности / А. Р. Лурия. – М. : Педагогика, 1970. – 495 с.
5. Лурия А. Р. Идея системности в современной психологии / А. Р. Лурия // Системная организация физиологических функций. – М. : Наука, 1969. – 460 с.
6. Манегетти А. Система и личность / А. Манегетти. – М. : Онтопсихология, 2003. – 319 с.
7. Поляков С. Э. Феноменология психических репрезентаций / С. Э. Поляков. – СПб. : Питер, 2011. – 668 с.
8. Сарычев С. В. История психологии в таблицах и схемах / С. В. Сарычев, И. Н. Логвинов. – Р.-н.-Д. : Феникс, 2010. – 486 с.
9. Симоненко С. М. Психологія візуального мислення / С. М. Симоненко. – Харків, 2005. – 42 с.
10. Смирнов С. Д. Психология образа : Проблема активности психического отражения / С. Д. Смирнов. – М. : МГУ, 1985. – 265 с.
11. Хомская Е. Д. Нейропсихология : учебник для вузов. 4-е изд. / Е. Д. Хомская. – СПб. : Питер, 2012. – 496 с.

Стаття надійшла до редакції 2.12.2016

Александровська В. Синдромний аналіз порушень імагінальної функції особистості

У статті розглядається можливість використання синдромного підходу до дослідження деформацій ідеальних образів в імагінальній системі особистості. Вказується можливий факт “подвійної дисоціації функцій” ідеального образу особистості, внутрішній конфлікт між порушеними і зберігаючими образами. У роботі подано системну динамічну локалізацію імагінального функціонування культурно-історичної психіки особистості, що конкретизована в соціокультурних локусах – біопсихічному, соціальному, культурному, світоглядному, духовному.

Ключові слова: синдромний аналіз, деструктивний спосіб, локус, соціокультурна матриця, культурно-історична психіка, факторний аналіз, диференційний аналіз.

Aleksandrovskia V. **Syndromic analysis of personality disorders imaginal function**

The article discusses the possibility of using the syndromic approach to the study of the deformation of ideal images in the imaginal system of personality. We present the analysis of the main provisions of syndromic disorders imaginal function of personality that allow the differential diagnosis of deformed ideal images with their sociocultural precise localization. It is shown that the syndromic analysis reveals a “primary” and “secondary” violations in the imaginal system of personality, which affects behavior, social adaptation capabilities, fix sotstokulturny pathogenesis. The article indicates the possible fact of “double dissociation of the functions of” the ideal image of the person, the internal conflict between the breach and saved images. In work the system dynamic localization imaginal functioning of the cultural and historical identity of the psyche, concretised in the socio-cultural loci – biopsychic, social, cultural, philosophical, spiritual.

Keywords: *syndromic analysis, destructive way, locus, socio-cultural matrix of cultural-historical mentality, factor analysis, differential analysis.*

УДК 159.922.351

Олег БАГАС

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

Роман КОВАЛЬЧУК

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ ТА УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ СПОРТИВНОГО ТРЕНУВАННЯ ВОЛЕЙБОЛЬНОЇ КОМАНДИ

Високих спортивних результатів можна досягти лише в тому випадку, якщо тренування буде проводитися на науковій основі. Основним завданням цієї статті є виклад загальноприйнятих теоретичних та методичних основ організації навчально-тренувального процесу, раціонального розподілу завдань, які вирішуються в ході проведення навчально-тренувальних зборів. За основу взято наукові дослідження з цієї тематики та нові дані спортивної практики. Розкрито у статті специфіка організації навчально-тренувальних зборів з волейбольною командою надасть змогу більш якісно готувати спортсменів – волейболістів вищої кваліфікації.

Ключові слова: *волейболісти, навчально-тренувальний процес, планування, управління, циклічність спортивних тренувань.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. У теорії спорту і в системі підготовки спортсменів волейбол згідно із загальною класифікацією видів спорту належить до так званої першої групи. У цій групі

ігор змагальна діяльність протікає в умовах великої рухової активності спортсменів, спортивні досягнення яких залежать від рівня розвитку їх фізичних якостей і здібностей. Очевидно, саме тому в теорії та методиці спортивних ігор питанням тренувальної діяльності спортсменів завжди приділялось багато уваги. Волейбол як вид спорту за останні декілька років зазнав чималих змін, які пов'язані як з природним процесом розвитку гри, так і зі змінами у правилах. Сучасна система підготовки спортсмена є складним, багатофакторним процесом, що включає завдання, засоби, методи та матеріально-технічні умови, які забезпечують досягнення спортсменом найвищих спортивних результатів, а також психолого-педагогічний процес підготовки спортсмена до змагань.

Дані наукових досліджень та практика свідчать про те, що досягнення високих результатів в багатьох випадках обумовлене: матеріально-технічним забезпеченням, раціональним плануванням та управлінням тренувальної діяльності, належним медично-лікарським контролем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Аналізом проблеми ефективної побудови тренувального процесу займалися багато фахівців. Зокрема дослідженню цього питання присвячені роботи М. О. Носка, Шипуліна Г. Я., Р. С. Насімова, Ю. М. Шкретія, В. О. Запорожанова, І. Г. Максименка.

Управління тренувальним процесом волейболістів передбачає постійний контроль та внесення коректив у виконання підготовчих планів. Ефективність управління залежить від систематичності надходження, своєчасності та якості інформації, отриманої за рахунок вимірювання, спостережень і оцінок під час проведення тренувань.

Мета статті – вивчення та обґрунтування особливостей планування, управління навчально-тренувальним процесом волейбольної команди.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна підготовка волейболістів й волейбольних команд – складний педагогічний процес, яким управляє тренер. Під управлінням у широкому значенні ро-

зуміють процес цілеспрямованої дії на об'єкт, що викликає відповідні зміни, спрямовані на досягнення певної мети.

Процес спортивної підготовки розглядають як складну динамічну систему, роль органа управління в якій виконує тренер, а роль об'єктів управління – спортсмен, команда. Виділяють управління підготовкою волейболістів, управління тренуванням і управління змагальною діяльністю команди і окремих гравців. Підготовка волейболістів – процес багаторічний і складний, у ньому виділяють складові частини, взаємопов'язані між собою. Сучасне спортивне тренування характеризується глибоким індивідуалізмом, завжди присутня спрямованість на досягнення максимального результату, йому притаманні чітка регламентація та багаторічне планування на основі певних закономірностей. Беззаперечним аспектом є те, що в сучасному спорті управлінська діяльність під час тренувального процесу є вирішальним фактором у досягненні успіху.

Досвід роботи свідчить про необхідність тісної співпраці тренерського складу і команди. Це не тільки забезпечить дисципліновану поведінку спортсмена, а й сприятиме підвищенню рівня його спортивної майстерності.

Головна відмінність управління спортивною підготовкою полягає в тому, що об'єктом є людина – складна саморегулююча система. Це ставить перед тренером завдання – всебічно розвивати здатність спортсмена до самоуправління. Ефективність спортивної підготовки знаходиться у прямій залежності від здатності спортсмена до самоуправління і самовдосконалення.

У системі взаємовідносин тренер – спортсмен – команда – тренер велике значення має закріплення взаємозв'язків. Творча співпраця зі спортсменом при активній спрямованості на розвиток здібностей до самоуправління і самовдосконалення – одна з найважливіших умов управління.

Цикл управління існує як у межах одного тренувального заняття, так і в межах тижня, етапу, періоду, наступного року тощо. Залежно від динамічності протікання управлінських циклів використовують різноманітні види планування: оперативне, поточне і перспективне.

Планування – одна з основних функцій управління. Воно визначає не тільки зміст всього процесу підготовки, але і систему роботи тренера. Планувати – значить уміти бачити майбутнє і прогнозувати його. Планування підготовки волейболістів і волейбольних команд базується на загальних принципах і методах, що застосовуються в системі спортивних тренувань. Волейбол – командна гра. Тому планування здійснюється і для команди, і для кожного гравця. Плани складають командні та індивідуальні.

Тренувальний процес займає основне місце в системі спортивної підготовки. Для успішного управління необхідна така організація, яка буде давати максимальний ефект при мінімальних затратах часу, засобів та енергії.

Для досягнення максимальної ефективності ігрової діяльності команди потрібно чітко планувати тренувальний процес, ураховуючи специфіку команди. У наш час ще дуже важливо ураховувати можливість клубу та максимально їх використати.

Планування тренувального процесу є основою тренерської роботи професійної команди. Це найскладніша частина роботи тренера. Планування вимагає глибоких знань, умінь правильно вибирати засоби і методи тренування, розраховувати необхідний час. Вибраний план підготовки визначає форми контролю за його виконанням і методи аналізу результатів.

Планування спортивного тренування здійснюється як для команди, так і для кожного гравця окремо. Складаються командні та індивідуальні плани.

Під час розробки плану враховуються рівень змагань, у яких братиме участь команда, кваліфікація команд суперників, з котрими буде зустрічатися команда, використовується система контрольних завдань і вправ, за допомогою яких оцінюється рівень фізичної, технічної, тактичної та ігрової підготовленості окремих гравців і команди в цілому.

Для волейболу характерною є командна боротьба із суперником, що вимагає вдосконалення не тільки індивідуальних, але й командних ігрових дій. З урахуванням цих особливостей спрямованість навчально-тренувального процесу розподіляється на фізичну, технічну, так-

тичну, психологічну та ігрову підготовку. Під час змагального періоду, який складає (залежно від рівня команди та календаря ігор) $\frac{3}{4}$ сезону, зростає значення технічної, тактичної та ігрової підготовки за рахунок деякого скорочення часу на фізичну та психологічну підготовку. Тому тренерів дуже важливо правильно спланувати тренувальні збори, бо саме там гравці отримують базову фізичну підготовку, формують психологічну готовність до змагань, якої повинно вистачити на весь сезон.

У поточному плануванні тренувального процесу команд майстрів макроциклом є один рік. Початок макроциклу припадає на початок перших тренувальних зборів, а кінець – на останній день відпочинку наприкінці поточного сезону.

Планування тренувального процесу на наступний сезон слід починати наприкінці поточного макроциклу.

Насамперед перед плануванням нового макроциклу дуже важливо визначитися зі складом команди на майбутній сезон. Треба проаналізувати недоліки кожної ігрової позиції та підібрати нових гравців необхідного амплуа, враховуючи те, що деякі з нових гравців можуть не підійти команді. Тому кандидатів на кожне ігрове амплуа завжди повинно бути більше, ніж потрібно команді. У кінці підготовчого періоду треба остаточно визначитися зі складом команди на майбутній сезон.

Невід'ємною частиною планомірного тренувального процесу є навчально-тренувальні збори.

Призначення збору, як і інших форм навчально-тренувальної роботи, полягає у підвищенні спортивної майстерності гравців. Але під час збору це завдання виконується більш інтенсивно. Цьому сприяють спеціально створені умови для команди, частковий або повний пансіон.

Найчастіше збори планують з виїздом у більш придатні для підготовки місця. Організації, що проводять навчально-тренувальні збори, орієнтуються на краще забезпечення проживання, харчування, зосереджуючи увагу спортсменів, головним чином, на тренувальній роботі.

У підготовчий період необхідно створювати всі основні передумови, котрі дозволять команді розпочати змагання на досягнутій під час проведення навчально-тренувальних зборів фазі суперкомпенсації, яка і визначає якість проведеної роботи у підготовчий період.

При плануванні змісту навчально-тренувальних зборів особлива увага приділяється фізичній підготовці. Тренувальна робота повинна бути спланована так, щоб фізичної підготовки вистачило до кінця ігрового сезону. Також можна використати форсовану підготовку, яка займає значно менше часу, але її вистачає тільки на першу половину сезону. Це створює необхідність проведення других зборів у період зимового міжсезоння.

Важливим завданням спеціальної підготовки на першому етапі підготовчого періоду є підвищення здатності спортсмена витримувати значні навантаження, а також формування психологічної готовності до майбутніх змагань. Саме під час значних фізичних навантажень формується спортивний колектив, проявляються лідерські якості виконавців, закладаються підвалини командного характеру та народжується впевненість у власних силах як у окремих виконавців, так і у команди в цілому. У цей же період проявляються і негативні психологічні фактори, такі як: психологічна несумісність окремих виконавців, використання хитрощів з метою зменшення особистих фізичних навантажень, невідповідність власних амбіцій до фактичного стану справ, неадекватна самооцінка гравця.

Усі ці психологічні чинники тренеру необхідно взяти під особистий контроль з метою недопущення їх негативного прояву під час спільної спортивної діяльності колективу.

Другий етап підготовки спеціально-підготовчий період. На цьому зборі в основному проводиться робота над технічною підготовкою. Увага приділяється індивідуальній, спеціально-технічній підготовці. Залежно від ігрового амплуа гравці відшліфовують свої навички в подачі, прийомі, передачі, атаці, індивідуальному блокуванні, грі в захисті тощо.

Третій етап – контрольний-підготовчий період. Цей збір цілком присвячений роботі над тактичною підготовкою. Команда відпрацьовує

усі тактичні взаємодії зі свого арсеналу, проводяться контрольні ігри з іншими командами, або, як правило, команда бере участь у передсезонних турнірах. Тренер остаточно визначається зі складом команди на майбутній сезон. Цим етапом закінчується підготовчий період.

Під час планування навчально-тренувальні збори потрібно насамперед визначитися з місцем проведення та зі складом учасників збору. Також потрібно підібрати правильні засоби педагогічного та лікарського контролю.

Лікарський контроль дуже важлива частина тренувального збору. Лікар команди повинен стежити за станом гравців протягом усього збору. Для цього потрібно правильно підібрати засоби медичного контролю. Лікар підбирає засоби відновлення після навантажень, для продовження інтенсивних тренувань. Під час тренувальних навантажень гравці іноді одержують різні за характером травми, що знижують інтенсивність тренування гравців, змушують їх виконувати деякі вправи не на повну силу, а отже, і менш неефективно. Бувають випадки, коли травма унеможлиблює тренувальний процес. Це дуже серйозна проблема, тому тренер і лікар не тільки фіксують отримані гравцями травми, а роблять усе можливе для того, щоб ліквідувати їхні наслідки (лікування, зміна методики індивідуального тренування, зниження навантаження на ушкоджену частину тіла тощо).

Правильно організований та достатньо глибокий лікарський контроль дає необхідні дані для індивідуалізації тренування згідно з урахуванням типу нервової діяльності та стану здоров'я гравців. Досвід спільної роботи тренерів та лікарів показав, що для спортсменів, які під час навчально-тренувальних зборів вже набули доброї чи відмінної тренуваності, доцільно дотримуватись балансу між тренуваннями з максимальними навантаженнями та відпочинком і відновленням.

Головна мета навчально-тренувального процесу у змагальний період - збереження спортивної форми і реалізація її в ігровій діяльності. Тривалість змагального періоду визначається календарем головних змагань.

Багато команд беруть участь у кількох змаганнях за один макрокцикл, які проходять одні за одним або паралельно. У цьому випадку

керівництво клубу визначається, які змагання для конкретної команди є найважливішими. Вони стають основними, і згідно з цим, планується змагальний період. Наприклад, якщо команда успішно бере участь у змаганнях міжнародного рівня, то вони можуть бути для команди основними, а наприклад, Чемпіонат України, може плануватися як засіб підготовки до основних змагань.

У змагальний період річного циклу тренування волейболістів використовують головним чином змагальні мікроцикли, структура котрих має включати відновлювальні заходи і спеціальні командні тренувальні заняття, що забезпечують оптимальні умови для успішної ігрової діяльності.

Мікроцикли змагального періоду плануються з урахуванням системи проведення і календаря основних змагань. Наприклад, система з чергуванням ігор дома та на виїзді, де команди грають кожний тиждень по дві ігри на вихідних, мікроцикл буде тривати тиждень. Він буде починатися на початку тижня, а закінчуватися після останньої гри. У такому випадку навіть за відсутністю ігор у вихідні дні доцільно планувати ігрові тренування з великим навантаженням, щоб забезпечити ритмічність тренувань і змагань, урахувавши календар змагань.

Важливим моментом в управлінні є і постановка завдань. У їх визначенні треба брати до уваги вік, стать, професійну діяльність, ступінь фізичного розвитку, підготовленість волейболіста, намічений результат. Успішний виступ волейбольної команди на змаганнях, що проходять в дуже напруженій спортивній боротьбі, неможливо уявити без ефективної управлінської діяльності.

Висновки.

1. Успішний виступ команди насамперед залежить від чіткого виконання плану підготовки по всіх розділах кожним гравцем та командою в цілому.

2. У боротьбі з рівним суперником або навіть з командою, що має деяку перевагу, результат багато в чому залежатиме від функціональної готовності, психологічної стійкості, згуртованості колективу, які закладаються під час проведення навчально-тренувальних зборів.

3. Дотримання наукового підходу в організації тренувальної діяльності волейболістів сприяє покращенню якості їх підготовки, належному рівню виконання вправ, збільшує ефективність працездатності та підвищує шанси досягнення високого результату, а також, у свою чергу, зменшує вірогідність отримання спортсменом травми.

Перспективи для подальших розвідок у даному напрямі. Існує потреба у вивченні особливостей управління та контролю під час змагальної діяльності волейболістів.

Список використаної літератури

1. Айрапетьянц Л. Р. Педагогические основы планирования и контроля соревновательной и тренировочной деятельности : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Л. Р. Айрапетьянц ; ГЦОЛИФК. – М., 1991. – 39 с.
2. Беляев А. В. Волейбол : учебник для студентов вузов физической культуры / А. В. Беляев, М. В. Савин. – М. : ТВТ Дивизион, 2009. – 360 с.
3. Железняк Ю. Д. Волейбол : учебник для институтов физической культуры / Ю. Д. Железняк, А. А. Войлов. – М. : Физкультура и спорт, 2004. – 55 с.
4. Жмарев Н. В. Управленческая и организаторская деятельность тренера / Н. В. Жмарев. – К. : Здоровье, 1984. – 142 с.
5. Запорожанов В. А. Контроль в спортивной тренировке / В. А. Запорожанов. – Киев : Здоров'я, 1998. – 141 с.
6. Клещев Ю. М. Волейбол / Ю. М. Клещев. – М. : Фіс., 1983. – 88 с.
7. Максименко І. Г. Теоретико-методичні основи багаторічної підготовки юних спортсменів у спортивних іграх : [Монографія] / І. Г. Максименко ; Держ. закл. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – Луганськ : 2009. – 352 с.
8. Платонов В. Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте / В. Н. Платонов. – К. : Ол. литература, 1997. – 320 с.

Рецензент – кандидат педагогічних наук, доцент Мельников А.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016

Багас О., Ковальчук Р. Особенности планирования и управления процессом спортивной тренировки волейбольной команды

Высоких спортивных достижений можно добиться только в том случае, если тренировка будет проводиться на научной основе. Основ-

ной задачей этой статьи является изложение общепринятых теоретических и методических основ организации учебно-тренировочного процесса, рационального распределения задач, которые решаются в ходе проведения учебно-тренировочных сборов. За основу взято научные исследования по этой тематике и новые данные спортивной практики. Раскрытая в статье специфика организации учебно-тренировочных сборов с волейбольной командой позволит более качественно готовить спортсменов-волейболистов высокой квалификации.

Ключевые слова: *волейболисты, учебно-тренировочный процесс, планирование, управление, цикличность спортивных тренировок.*

Bahas O., Kovalchuk R. Peculiarities of the planning and management of volleyball team sport training

High sports achievements can be achieved only if the training will be conducted on a scientific basis. The main objective of this article is to present the conventional theoretical and methodological foundations of the training process, the rational distribution of tasks to be solved during the trainings. The basis is research articles on this subject and new data of sport practice. Described in the article specificity of trainings with the volleyball team will enable us to prepare athletes - volleyball higher qualification in a better way.

Modern training of volleyball players and volleyball teams is a complex pedagogical process, which is controlled by the coach.

The process of sport training is considered as a complex dynamic system, where the coach is a management body, and the role of objects of management are sport man and team. There are management training for volleyball team, management training and management of competitive activities of the team and individual players. Training of volleyball players – is long and complex process, it all of its parts are interrelated. Modern athletic training is characterized by deep individualism, there is always focus on achieving of maximum results in precise regulation and long-term planning on the basis of certain regularities. The undeniable aspect is that in modern sport management activities during the training process is a crucial factor in achieving success.

Experience demonstrates the need for close cooperation between the coaching staff and the team. This will not only ensure disciplined behavior of the sport man, but also will promote his sport skills.

The main difference between the management of sport training is that the object is man who is a complex of self-regulating system. The task for a coach is to develop the ability of the sport man for self-government. The effectiveness of training is directly dependent on the sport man's ability for self-government and self-improvement.

In relationships the coach – sport man – team the coach has a great importance for consolidating relations. Creative collaboration with the sport man during an active focus on development of abilities to self-government and self-improvement is one of the most important conditions of management.

The control cycle exists within a single training lesson, and within weeks, stage, period, next year and so forth. There are different planning types: operational, current and future depending on the dynamic of management cycles flow.

The training process takes the main place in the system of sport training. Successful management requires an organization that will give maximum effect with minimum cost in time, money and energy.

To maximize the efficiency of playing activity of the team we need to plan the training process. In our time it is still very important to take into account the possibilities of the team. Planning of sport training is carried out both for the team and for each player individually. It is very important to take into account the level of competition in which the team will participate, the qualifications of the opposing team, the system to control tasks and exercises, which assess the level of physical, technical, tactical and game training for individual player and the team as a whole when developing the plan.

Keywords: *volleyball players, training process, management, control, cyclical of sport training.*

УДК 159.923.33:355.48

Олена ВОЙТЮК,

кандидат психологічних наук,

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

Тетяна ВАКОЛЮК,

кандидат педагогічних наук,

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ КУРСАНТІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У статті розглядається сутність поняття “лідер” і відповідно розглядаються підходи до визначення поняття “лідерські якості” особи. Проаналізувавши виокремлені науковцями лідерські якості майбутнього офіцера, які також є необхідними якостями майбутніх офіцерів-прикордонників, були визначені психолого-педагогічні умови, які забезпечують ефективний розвиток лідерських якостей курсантів-прикордонників засобами англійської мови.

Ключові слова: *лідер, лідерські якості, психолого-педагогічні умови, навчання англійської мови, курсант-прикордонник.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Питання розвитку лідерських якостей офіцерів-прикордонників завжди було одним із важливих завдань, яке реалізовувалося під час організації освітнього

процесу у вищому військовому навчальному закладі. Як показує сьогодення, розвиток лідерських якостей курсантів стало одним із пріоритетних завдань в ході підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, адже важливо, щоб офіцер-випускник ставав неформальним лідером свого підрозділу, а поряд із теоретичними знаннями і практичними вміннями та навичками військової справи вмів реалізовувати свої лідерські якості, які є не лише невід'ємною складовою його професійної компетентності, але й беззаперечною умовою успішного виконання своїх професійних обов'язків і подальшого професійного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблемі формування і розвитку лідерських якостей студентів і фахівців різних сфер професійної діяльності, а також проблемі створення умов для їх ефективного розвитку присвячено багато наукових досліджень як вітчизняних, так зарубіжних науковців (І. Краснощок, Н. В. Мараховська, Н. Л. Руда, Н. Сушик, В. В. Татенко, В. В. Ягоднікова, Р. Бойс, Д. Макгрегор, Р. Хаус тощо), а педагогічні та психологічні засади формування лідерських якостей курсантів досліджувалися такими науковцями, як А. А. Дранко, Д. В. Іщенко, О. М. Кокун, О. К. Маковський, Б. Я. Ратич, Ю. І. Сердюк тощо. Разом з тим, психологічні засади розвитку лідерських якостей під час навчання іноземної мови мало дослідженні.

Метою цієї статті є визначення психолого-педагогічних умов розвитку лідерських якостей курсантів-прикордонників під час навчання англійської мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед визначимося із такими поняттями, як “лідер” і “лідерство”. Англо-український словник дає таке визначення дієслова “tolead” – вести; показувати шлях; керувати, управляти, командувати; очолювати. Похідним від даного слова є іменники “leader”, що означає лідер, керівник, вождь, глава, командир і відповідно слово “leadership” – керівництво, управління; вміння повести за собою [1, с. 658–659].

Англійський словник одним із основних визначень слова “leader” подає те, що це особа, яка очолює країну, компанію чи групу людей і представляє їх [10, с. 657–658].

Науковці дають різні визначення такого поняття, як “лідер” і “лідерство”.

Так, Н. В. Мараховська визначає лідера як особистість, яка має цінний для групи потенціал та ініціює взаємодію членів групи, впливає на згуртування колективу [6, с. 7].

Н. Сушик визначила, що лідер у психологічному аспекті – це: 1) член групи, за яким вона визнає право приймати рішення в значущих для неї ситуаціях; 2) особистість, здатна виконувати основну роль в організації спільної діяльності та регулюванні стосунків у групі; 3) особистість, здатна впливати на окремих членів або групу загалом, спрямовувати їхні зусилля на досягнення визначеної мети [7, с. 111].

Студент-лідер, на думку І. Краснощок, – це авторитетний член групи, який має вплив на значну частину членів групи, має офіційний управлінський статус, організаційні й комунікативні здібності, є ініціативним і заохочує всіх своїм прикладом, організацією й управлінням групою до досягнення групових цілей найкращим засобом, не боїться відповідальності за діяльність групи [4, с. 214].

А. А. Дранко визначає лідерство як тип управлінської взаємодії, заснований на найбільш ефективному для даної ситуації комбінації різних джерел влади й спрямований на спонукання людей до досягнення загальних цілей в інноваційній діяльності [3].

Проаналізувавши визначення понять “лідер” та “лідерство”, можна зробити висновок, що лідер – це особа, яка користується авторитетом серед членів певної групи, має спільні з ними погляди та цінності, володіє важелями впливу на членів даної групи, є людиною ініціативною із стратегічним мисленням, яка знає як спонукати членів своєї групи до дій з метою досягнення певних спільних цілей.

Як свідчить аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, існують різні підходи до визначення лідерських якостей особистості.

Так, на думку В. В. Ягоднікової, лідерські якості – це якості особистості, які забезпечують ефективне лідерство, а саме: індивідуально-особистісні й соціально-психологічні особливості особистості, що впливають на групу і приводять до досягнення мети [9, с. 9].

І. Краснощок визначає лідерські якості студентів як різновид соціально-психологічних якостей особистості, який відображає її ставлення до інших людей і суспільства в цілому, дозволяє здійснювати значний вплив на членів групи, сприяє створенню позитивної атмосфери в групі, виявляється в її стійкій активній, відповідальній суспільній поведінці та вчинках, спрямованих на організацію й управління взаємостосунками у студентській групі для найефективнішого досягнення колективних цілей [4, с. 215].

Згідно науковця В. О.Татенко існують такі критерії оцінки лідерства:

1. Прагнення вести за собою.

2. Мотивація першості. Як вважає автор, для того щоб стати лідером, не достатньо прагнути бути першим. Першість, за його словами, означає кращі, ніж в інших, життєві результати, завдяки власним зусиллям які є проявом професіоналізму, компетентності, здібностей, таланту тощо.

3. Впливовість. Тобто для того, щоб повести за собою людей необхідно бути людиною впливовою, наділеною владою, яку вона отримала завдяки своїм власним зусиллям.

4. Занурюваність і закоханість у свою справу. Лідер, на думку науковця, вміє витримати межу між своїм покликанням і своїм захопленням. Для лідера “мотив діяльності відповідає самій діяльності”.

5. Компетентність і креативність. На думку вченого, лідерами стають люди, які не лише є експертами у своїй професії, але ще й вміють знаходити нестандартні рішення проблемних ситуацій.

6. Психологічна надійність – це здатність підтримувати необхідний рівень “Я хочу”, “Я можу” і “Я повинен” в різних критичних ситуаціях життєдіяльності.

7. Адекватна самооцінка і саморегуляція. Як зазначає науковець, лідери переважно поєднують високий рівень самооцінки та високий рівень вимогливості до себе і всього, що стосується групових цінностей та цілей. Така людина здатна щиро розділити радість успіхів інших людей.

8. Самовдосконалення. Справжній лідер хоче вчитися, набувати досвіду, вдосконалювати свої вміння і навички [8].

Специфіка військового середовища обумовлює обов'язкову наявність лідерських якостей особистості, які в подальшому можуть сформуватися у відмінні якості офіцера-лідера, оскільки вони є важливою складовою його професійної компетентності.

Відповідно до визначення О. К. Маковського лідерські якості майбутніх офіцерів – це такі професійно важливі властивості, що передбачають наявність у курсантів специфічних для їхньої професії знань, спеціальних умінь і навичок та визначаються характером і спрямованістю діяльності курсантів, особливостями курсантських колективів та навчально-виховного процесу [5, с. 7].

Слід зазначити, що працюючи з курсантськими колективами слід також чітко розрізняти такі два поняття, як лідер і керівник. Гарний керівник з розвиненими управлінськими якостями також необхідний у військовому колективі, і його цінність як фахівця зростає, якщо він є ще й лідером, але не завжди керівник може бути лідером. Дуже часто ці два поняття підміняються у військовому середовищі. Так, наприклад, керівниками навчальних груп із числа курсантів стають не завжди люди з ознаками лідера, дуже часто це просто люди із чудовими задатками керівника, які вміють організувати роботу в групі, контролювати перебіг діяльності у групі, розподіляти функції та відповідальності тощо та не в кожній ситуації вони можуть показати себе як лідери, які надихають інших своїм прикладом, вміють бачити перспективу і бути на крок попереду своєї групи.

Для чіткого розмежування цих двох понять слід пам'ятати, що як лідер, так і керівник ставлять перед собою чіткі завдання, проте завдання лідера передбачають відповіді на запитання “Що?” і “Для чого?”, лідерові найчастіше доводиться мати справу безпосередньо з людськими почуттями та емоціями, у той час як керівник шукає відповіді на запитання “Як?”, “Яким чином?” і звертає свою увагу на перебіг певних процесів і роботу розроблених моделей.

Отже, виховуючи курсантів як майбутніх керівників своїх підрозділів, слід також розвивати їх лідерські якості, що в сукупності дозволить майбутнім офіцерам-керівникам бути справжніми лідерами своїх груп і виконувати свої професійні обов'язки, якісно та ефективно розвиватися у професійній сфері.

Для розвитку лідерських якостей слід чітко визначити, які ж лідерські якості необхідні майбутньому офіцеру-прикордоннику. Проаналізувавши сучасні наукові підходи у розкритті суті таких понять, як лідерство і лідер, до розкриття особливостей військової діяльності, які обумовлюють необхідність лідерських якостей для офіцерів, а також різних підходів до визначення переліку лідерських якостей саме офіцерів, групою науковців (Н. А. Агаєв, О. М. Кокун, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська, М. В. Герасименко, В. В. Ткаченко) була розроблена психологічна структура лідерських якостей майбутнього офіцера, яка, на нашу думку, досить повно охоплює усі складові психологічної компоненти професійної компетентності майбутнього офіцера, а також задовольняє вимоги щодо розвитку лідерських якостей офіцерів-прикордонників.

Дана структура складається з п'яти компонентів, кожен з яких передбачає наявність відповідних лідерських якостей.

1. Комунікативно-організаційний компонент включає розвиток таких лідерських якостей, як: комунікабельність, переконливість, тактовність, дипломатичність, емпатійність, гнучкість, розвинуті мовленнєві здібності, розвинуті організаційні здібності.

2. Емоційно-вольовий компонент передбачає наявність: цілеспрямованості, наполегливості, рішучості, впевненості у собі, вимогливості, самовладання і стресостійкості.

3. Мотиваційний компонент спрямований на розвиток мотивації до лідерства і мотивації до успіху.

4. Розумовий компонент включає такі лідерські якості, як: швидкість мислення, логічність, креативність, проникливість, здатність до прогнозування, здатність до узагальнення, критичність, розсудливість.

5. Особистісний компонент представлений такими лідерськими якостями, як: активність, ініціативність, обов'язковість, надійність, відповідальність, почуття гумору, оптимістичність, чесність, патріотизм, прагнення до самовдосконалення [2, с. 14, 15].

Якщо уважно проглянути ці компоненти психологічної структури лідерських якостей офіцера, то можна з упевненістю сказати, що навчання англійської мови вносить вагомий внесок у розвиток лідерських якостей курсантів-прикордонників.

Оскільки заняття з англійської мови є комунікативно-орієнтованими, то вони спрямовані на формування і розвиток саме таких якостей, як комунікабельність, емпатійність, гнучкість. Шляхом використання мовних засобів англійської мови вчать бути тактовними, переконливими, толерантними, але наполегливими. Вирішення різних проблемних мовленнєвих ситуацій сприяє розвитку впевненості у собі, допомагає розвивати організаційні здібності, бажання брати на себе відповідальність за якісне виконання поставленого завдання. Різні методи навчання, такі як case-метод чи метод проєктів та багато інших інтерактивних методів сприяє розвитку у курсантів креативності, стратегічного мислення, наполегливості, вимогливості. Слід також зазначити, що і сама атмосфера на занятті, яке носить комунікативний характер, сприяє зняттю різних психологічних і комунікативних бар'єрів і допомагає курсантам розкритися як особистостям активним, багатогранним, творчим, цілеспрямованим і перспективним.

Отже, ефективне навчання курсантів-прикордонників іншомовної комунікативної діяльності передбачає розвиток якостей, які є невід'ємними для виховання справжнього лідера. І при майстерній організації освітнього процесу на заняттях з англійської мови, який буде спрямований на розвиток вищезазначених якостей засобами англійської мови, можна досягти подвійного результату: виховати майбутнього офіцера-лідера, який разом з тим буде ефективно використовувати знання англійської мови для здійснення своєї повсякденної службової діяльності належним чином.

Для забезпечення ефективного розвитку лідерських якостей курсантів-прикордонників на заняттях з англійської мови слід виокремити такі умови:

1. Заняття мають бути організовані і проведені так, щоб більшість завдань носили інтерактивний характер. Адже, як зазначає E. W. Stevik, саме завдяки комунікативному підходу здійснюється активне залучення суб'єкта навчання до самого процесу навчання іноземної мови [12], і саме на заняттях з використанням інтерактивних методів та методів фасилітації реалізується ідея навчання іноземної мови як засобу спілкування, як мовної взаємодії. Отже, лише на заняттях англійської мови, де викладач активно практикує використан-

ня комунікативно орієнтованих, інтерактивних методів навчання, можливий розвиток лідерських якостей курсантів-прикордонників, так як відповідно і ефективний розвиток іншомовних комунікативних навичок. Працюючи в парах, малих чи великих групах, курсанти мають можливість виконувати різні функції та ролі, мають нагоду розкрити свій потенціал під час опрацювання спільних завдань, проектів, розв'язання комунікативних проблемних ситуацій, що у свою чергу не можуть забезпечити вправи і завдання, які носять лише рецептивно-репродуктивний характер.

2. Другою умовою, на нашу думку, є високий рівень професіоналізму самого викладача англійської мови.

Викладач є моделлю лідера для курсантів-прикордонників, оскільки високопрофесійний викладач англійської мови повинен поєднувати у собі усі вищезазначені якості лідера: він наділений авторитетом, завдяки своїм знанням і вмінням, а також завдяки своїй педагогічній майстерності користується повагою серед членів навчальної групи, вміє впливати на них і спрямовувати їх до спільних цілей.

Як зазначає Р. Бойс, розвитку впевненості у собі, як основі лідерства студентів, має сприяти лідерство самого викладача, що передбачає, на її думку, дотримання таких правил як:

бути сповненим ентузіазму;

завжди посміхатися;

заохочувати тих, хто навчається, до участі у роботі на занятті;

завжди знаходити щось хороше, що можна сказати у тій чи іншій ситуації;

вирішувати проблемні питання;

отримувати задоволення від того, чим займаєшся [11].

Тому викладач повинен бути компетентним з питань педагогіки, психології, а також володіти іноземною мовою на високому рівні і займатися постійним саморозвитком у всіх цих напрямках.

3. Забезпечити ефективний розвиток лідерських якостей курсантів може той викладач англійської мови, який є психологічно компетентним, з багатим досвідом педагогічної і методичної роботи. Адже він повинен продумати кожен етап організації роботи на занятті, так

як виконання різних ретельно підібраних і продуманих видів завдань з використанням різних форм роботи є запорукою розкриття і розвитку усіх необхідних якостей курсантів для ефективного оволодіння англійською мовою, а також їхніх лідерських якостей.

Так, наприклад, під час організації парної роботи чи роботи в малих групах можна поєднати курсантів з менш розвиненими лідерськими якостями, щоб вони мали нагоду проявити свою ініціативу, креативність, взяти нарешті на себе відповідальність за виконання завдання і досягнення поставлених цілей, що їм значно важче зробити, коли в пару чи групу потрапляють курсанти з природними задатками лідера, які одразу беруть на себе роль керівника і стратега, залишаючи іншим роль пасивних виконавців своїх обов'язків і визначеної їм частини завдання.

Отже, знання психології викладання, а також психологічних особливостей як окремих членів навчальної групи, так і всієї групи в цілому допоможе організувати проведення занять з англійської мови так, щоб розвиток комунікативних, а отже і лідерських якостей курсантів-прикордонників здійснювався якнайефективніше.

Висновки. Розвиток лідерських якостей курсантів-прикордонників можна ефективно здійснювати на заняттях з англійської мови, тому що визначені науковцями лідерські якості курсантів є також тими якостями, які становлять підґрунтя для ефективного оволодіння англійською мовою. Тому розвиток навичок курсантів-прикордонників іншомовної комунікативної діяльності безпосередньо сприятиме і розвитку їхніх лідерських якостей. Визначено, що для розвитку лідерських якостей курсантів необхідні такі психолого-педагогічні умови, як: 1) активне використання різних інтерактивних методів навчання англійської мови, які є комунікативно-орієнтованими і спрямовані на постійний розвиток усіх навичок іноземної мови; 2) викладач англійської мови повинен займатися постійно самовдосконаленням, зокрема розвивати вищезгадані власні якості лідера і слугувати курсантам моделлю лідера для того, щоб в подальшому ефективно розвивати їхні лідерські якості; 3) викладач повинен постійно поглиблювати свої знання з психології і педагогіки, які допоможуть йому чітко визначати психологічні особливості своїх курсантів і вміло використати їх під час організації іншомовної комунікатив-

ної діяльності курсантів на занятті з метою ефективного розвитку їхніх комунікативних навичок і відповідно їхніх лідерських якостей.

Перспективи для подальших розвідок у даному напрямі пов'язані з розробкою спеціальних завдань з тем дисциплін “Іноземна мова” та “Іноземна мова за професійним спрямуванням”, які сприятимуть розвитку лідерських якостей курсантів-прикордонників, що навчаються за немовними спеціальностями.

Список використаної літератури

1. Англо-український словник : У 2 т. – Близько 120 000 слів / Склав М. І. Балла. – К. : Освіта, 1996. – Т. 1. – 752 с.
2. Дранко А. А. Педагогічні аспекти формування лідерських якостей курсантів-пілотів під час наземної підготовки / А. А. Дранко // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – 2013. – № 38–39. – С. 394–399. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pipo_2013_38-39_64
3. Краснощок І. Розвиток лідерських якостей студентів / І. Краснощок // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Педагогічні науки. – 2012. – Вип. 112. – С. 211 – 219. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2012_112_29
4. Маковський О. К. Формування лідерських якостей майбутніх офіцерів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 20.02.02 / НАПВУ О. К. Маковський. – Хмельницький, 2002. – 18 с.
5. Мараховська Н. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – 22 с.
6. Агаєв Н. А. Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів : методичний посібник / Н. А. Агаєв, О. М. Коқун, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська, М. В. Герасименко, В. В. Ткаченко. – К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2014. – 209 с.
7. Сушик Н. Теоретичні основи формування лідерських якостей учнівської молоді / Н. Сушик // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. – 2013. – № 7. – С. 110 – 115. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnur_2013_7_26
8. Татенко В. О. ЛІДЕР XXI / LEADER XXI. Соціально-психологічні студії / В. О. Татенко. – К. : Корпорація, 2004. – 197 с.

9. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. В. В. Ягоднікова. – Луганськ, 2006. – 24 с.

10. BBC English Dictionary. A Dictionary for the World. BBC English and HarperCollins Publishers Ltd, 1992. – 1374 p.

11. Boyce Rachel. Build confidence through leadership. – Режим доступу : <https://www.teachingenglish.org.uk/blogs/rachel-boyce/build-confidence-through-leadership>

12. Stevik E. W. Teaching and learning languages / Stevik E.W. – Cambridge. Cambridge University Press, 1992. – 215 p.

Рецензент – кандидат педагогічних наук, доцент Блощинський І. Г.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2016

Войтюк Е., Ваколюк Т. Психолого-педагогические условия развития лидерских качеств курсантов-пограничников во время обучения иностранному языку

В статье рассматривается сущность такого понятия, как “лидер” и соответственно рассматриваются подходы к определению такого понятия, как “лидерские качества” личности. Проанализировав выделенные учеными лидерские качества будущего офицера, которые также являются необходимыми качествами будущего офицера-пограничника, были определены психолого-педагогические условия, которые обеспечивают эффективное развитие лидерских качеств курсантов-пограничников средствами английского языка.

Ключевые слова: *лидер, лидерские качества, психолого-педагогические условия, обучение английскому языку, курсант-пограничник.*

Voitiuk O., Vakoliuk T. Psychological and Pedagogical Conditions for Development of Cadet-Border Guards' Leadership Qualities during Foreign Language Teaching

The article deals with the issue of cadet-border guards' leadership qualities development as it is one of the main components of their professional competence. As the present situation shows the officer shouldn't be just a

formal leader, but he should have highly developed leadership qualities. The authors have analyzed the researches of the Ukrainian and foreign scientists as for the essence of such notions as “leader” and “leadership” and on the basis of this analysis we came to the conclusion that the leader is such a person who has authority among members of a group, who has the same views and values as they have, has certain influence on the group members, who is initiative and can think strategically, who knows how to encourage group members to actions in order to achieve their common goals.

Under the psychological structure of a future officer's leadership qualities there are five components with their appropriate leadership qualities:

1. The communicative and organizational component includes the development of such leadership qualities as communication, persuasion, tact, diplomacy, empathy, flexibility, advanced spoken skills and developed organizational skills.

2. The emotional and volitional component provides for dedication, perseverance, determination, confidence, exacting, self-control and stress resistance.

3. The motivational component aims to develop the motivation to leadership and motivation to succeed.

4. The mental component includes such leadership qualities as the velocity of thinking, logicity, creativity, discernment, ability to predict, ability to generalize, critical mind, sound sense.

5. The personal component is represented by such leadership qualities as activity, initiative, commitment, reliability, responsibility, sense of humor, optimism, honesty, patriotism, self-improvement.

All the above-mentioned leadership qualities are also those qualities which are necessary for successful foreign language learning within the process of the communicative oriented English language teaching.

To ensure effective leadership qualities development of cadet-border guards in English classes the following conditions should be provided:

1. Most of the tasks should be arranged with the help of interactive teaching methods.

2. The English language instructor should accumulate and develop all the leadership qualities in order to be a model of a leader for his cadets.

3. The English language instructor should be highly competent in the sphere of psychology and have rich experience in pedagogy in order to arrange and conduct the English classes with the usage of interactive tasks taking into consideration not only the psychological features of each cadet but also the psychological features of the whole group.

Keywords: *leader, leadership qualities, psychological and pedagogical conditions, English language teaching, cadet-border guards.*

УДК 159.9:37.013

Андрій ГРИБОК

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

**АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ –
УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ
ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У ВИЩОМУ ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАЛЬНОМУ
ЗАКЛАДІ (ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

У статті здійснено аналіз теоретичних основ адаптації військовослужбовців – учасників АТО до навчання у вищому військовому навчальному закладі та виявлено особливості цього процесу. Розкриваються психолого-педагогічні чинники цієї адаптації, зроблено спробу розробки певних рекомендацій щодо надання військовослужбовцям даної категорії допомоги в адаптації до нових умов життєдіяльності. Доведено, що існує нагальна потреба збільшення кількості просоціально спрямованих молодіжних (формальних і неформальних) організацій, їх психолого-педагогічного супроводу і суспільного визнання як повноцінного соціального інституту.

Ключові слова: адаптація, навчальна діяльність, психолого-педагогічні умови, кризові ситуації, конкурентна поведінка, психологічна підтримка, негативна конкуренція, діагностика, тренінг.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У державних документах України з проблем освіти підкреслюється необхідність кардинальної зміни підготовки майбутніх офіцерів з орієнтацією на формування у них всебічної компетентності на основі військово-професійних, державних і національних цінностей.

© Грибок А.

№ 3(5)

2 0 1 6

Російська агресія на сході України поставила перед громадським суспільством та державою чимало складних питань. Одним із таких залишається проблема адаптації воїнів АТО до мирного життя, що є викликом перед українським суспільством та державою, які виявилися значною мірою не готовими належним чином забезпечити успішну соціальну інтеграцію бійців АТО.

У керівних документах зазначається, що військова освіта, коли Україна знаходиться в умовах військової агресії з боку східного “сусіда”, повинна забезпечувати відтворення інтелектуального потенціалу військової галузі та сприяти зміцненню обороноздатності держави відповідно до Конституції та Законів України.

Отже, здійснення підготовки військових фахівців у вищих військових та цивільних навчальних закладах відповідно до сучасних потреб українського суспільства є важливою науковою проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Важливим внеском в обґрунтування особистісно орієнтованих підходів до вирішення освітніх проблем та проблем адаптації людини до навчальної діяльності у ВВНЗ в особливих та екстремальних умовах є дослідження В. А. Баранніка, Д. С. Байбаєва, В. І. Воронова, С. А. Галкіна, М. І. Дяченка, В. С. Кортлова, П. П. Криворучка, М. С. Корольчука, Д. О. Коршевнюка, Г. В. Ложкіна, О. П. Макаревича, В. І. Осьодла, В. В. Рибалки, О. Д. Сафіна, О. В. Симоненка, В. О. Татенка, Г. Д. Темка, В. В. Ягупова та ін.

Разом з тим, аналіз наукових праць, пов’язаних з проблемою адаптації майбутніх військових фахівців, показав, що проблема психологічної адаптації курсантів до умов навчально-службової діяльності у ВВНЗ найменш розроблена.

Загалом процес адаптації курсанта (слухача) до навчальної діяльності у ВВНЗ пов’язаний із подоланням головної суперечності, а саме – між досвідом відносин і соціальних ролей, що раніше склалися, та характером нових для нього взаємостосунків із викладачами та однокурсниками.

Ця суперечність зумовлює необхідність приділення особливої уваги заходам оптимізації психологічної адаптації курсантів – учас-

ників бойових дій в районі проведення антитерористичної операції (далі курсантів/слухачів АТО) до умов навчання у ВВНЗ як важливого етапу їх підготовки до майбутньої діяльності. Подібну оптимізацію можна вважати істотною передумовою ефективної навчальної діяльності курсантів [1, с. 522].

Метою статті є визначення особистісних та соціально-психологічних особливостей адаптації військовослужбовців – учасників АТО до навчально-службової діяльності у вищому військовому навчальному закладі як важливого етапу їх підготовки до діяльності в особливих умовах та умовах ризику й обґрунтування психолого-педагогічних засад її оптимізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зі вступом до вищого військового навчального закладу військовослужбовці АТО потрапляють у нові, незвичні для них умови, що неминує спричиняє ламання динамічного стереотипу і пов'язаних з ним емоційних переживань [2, с. 656].

Адаптація розуміється як процес пристосування до змін навколишнього середовища, є однією із важливих загальнотеоретичних проблем і дотепер являє собою традиційний предмет дискусій у психології. Неможливість упоратись із новою життєвою ситуацією спричиняє певні труднощі у навчанні та емоційний дискомфорт [3, с. 65].

Сьогодні термін “адаптація” використовується як наукова категорія психології, соціології, педагогіки, антропології та інших наук.

Соціально-психологічна адаптація курсантів (слухачів) АТО – специфічний і комплексний процес, який є цілісною системою та має розглядатися у загальному контексті адаптаційних процесів живих систем, а організація ефективної соціальної адаптації курсантів до умов навчальної діяльності має реалізовуватися через діагностування та корегування їх як суб'єктів діяльності [4, с. 22].

Нерідко соціально-психологічна дезадаптація породжує втрату сформованих позитивних установок і стосунки курсанта (слухача) АТО зі товаришами по навчанню та викладачами.

Багато курсантів повернулися з району проведення антитерористичної операції з величезним багажем психологічних переживань, зміною стилю поведінки до війни, що безпосередньо пов'язано з бойо-

вими рефлексами, які він придбав в результаті небезпечних для життя ситуацій. Що ж тоді робити?

Успішна психологічна адаптація та реабілітація ґрунтується на трьох основних діях: спілкуванні, прийнятті героя таким, яким він є і допомозі фахівця [5, с. 400].

Після спроби проведення невеликого дослідження у формі письмового опитування студентів, які навчаються за програмою підготовки офіцерів запасу, курсантів та слухачів АТО Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, було виявлено конкретні труднощі, які пов'язані з проблемою адаптації курсантів (слухачів) АТО до навчальної діяльності.

Аналіз результатів опитування вказує на слабку ефективність спроб оптимізації адаптивних здібностей курсантів (слухачів) АТО, особливо першого року навчання, на наявні недоліки, на основі яких визначаються шляхи оптимізації.

Ключові соціально-психологічні проблеми адаптації курсантів (слухачів) АТО до навчання в університеті за даними дослідження:

1. Психологічна неготовність до умов мирного життя, проблеми адаптації до умов життя в незнайомому місті, гуртожитку, налагодження взаємин з товаришами по кімнаті, матеріальні та побутові проблеми.
2. Соціально-психологічні проблеми спілкування і входження в курсантський (студентський) соціум (боротьба на семінарах за кількість балів, що супроводжується напруженістю стосунків у курсантському середовищі та ін.).
3. Невміння регулювати час, відведений на навчання і відпочинок.
4. Низький рівень навичок самоорганізації, самоконтролю та саморегуляції поведінки під час навчального процесу в умовах великого навчального навантаження.
5. Невміння курсанта АТО (внаслідок відсутності досвіду) результативно себе презентувати на семінарських заняттях.
6. Відсутність або недостатня розвинутість навичок самостійної роботи під час підготовки до семінарських занять та іспитів.

Теоретичний аналіз показав, що у процесі адаптації курсанта (слухача) АТО до навчання у ВВНЗ необхідно враховувати: по-перше,

специфічні риси людей, які були в екстремальних умовах, пов'язаних з величезним ризиком для життя; по-друге – те, що сучасна молодь живе у складному за змістом і тенденціями середовищі соціалізації, він частіше від представників інших вікових груп потерпає від соціальної, економічної, моральної нестабільності й несправедливості, і на цьому тлі закладається фундамент усіх наступних етапів адаптації, що стає основою його реалізації в студентському середовищі; по-третє – те, що існують реальні можливості ефективної адаптації курсантів до нових умов навчання в умовах діяльності молодіжних (формальних і неформальних) організацій просоціального спрямування.

Проблема психологічної адаптації курсантів (слухачів) АТО ускладнюється негативними стереотипами в українському суспільстві щодо консультації психологів. Значна частина курсантів (слухачів) АТО розглядає потребу в психологічній допомозі як ознаку слабкості та вважає, що час усе вилікує. Внаслідок цього вони тримають всі проблеми в собі. Крім того, не можна забувати, що психологічної допомоги можуть потребувати родини учасників бойових дій, які також знаходяться у стані постійної нервно-психологічної напруги.

Подолати наслідки психологічних травм не так просто. Військові психологи зазначають, що саму травму подолати неможливо, проте з нею треба навчитися жити [6, с. 264].

Після війни курсантам (слухачам) АТО важко повернутися в русло мирного життя. Фізичне повернення додому не завжди збігається із психологічним. Участь у бойових діях може призвести до переорієнтації цінностей. В учасників АТО часто зустрічається порушення соціальної взаємодії та втрата інтересу до суспільного життя, зниження активності, прагнення до соціальної ізоляції. Унаслідок недостатньої уваги суспільства та держави до проблем даної категорії військовослужбовців у них можливе виникнення комплексу жертви та розвиток посттравматичного стресового розладу.

Повертаючись до мирного життя, перш за все повертається лише тіло. Ментально воїн ще перебуває у стані війни. Мається на увазі система цінностей. Уявіть собі, що людина, основним інстинктом якого є виживання, повертається в соціум, цінностями якого є звичайне

навчання, виконання вимог військових статутів, духовний та фізичний розвиток. Для воїна це неважливо, й соціум його не сприймає. Тому воїнам АТО часто здається, що вони не такі, як всі. Хоча все, що з ними відбувається, – це адекватні реакції. Від цих “нестиковок” потерпають як самі воїни АТО, так і близьке оточення, якщо й ті, й інші не підготовлені до такого розвитку подій.

У світовому стандарті є поняття “соціально-психологічна адаптація”, а не реабілітація. Бо реабілітація – це відновлення [7, с. 139]. Ми розуміємо, що курсант АТО таким, як був, вже не стане. І це нормально.

Ми пропонуємо впровадити в життя курсантських підрозділів програму адаптації курсантів (слухачів) АТО до мирного життя та навчання у ВВНЗ через розвиток груп самодопомоги, які сподіваємось допоможуть нашим героям. Ця програма повинна передбачати інтеграцію курсантів АТО в суспільство не зі штучними цінностями, а зі своїми – справжніми. Перша хвиля демобілізації відбулася у 2015 році. З’явилися ветерани з річним досвідом інтеграції в суспільство. Вони готові віддавати свій досвід тим, хто цього потребує. Між учасниками АТО високий рівень довіри один до одного. Більш ніж до чиновників та психологів.

Сприяння адаптації курсантів (слухачів) АТО до мирного життя та навчання у ВВНЗ має супроводжуватися комплексом заходів, які повинні включати соціальну, економічну складову. Поєднання всіх цих аспектів допомагатиме успішній соціальній інтеграції курсантів (слухачів) АТО.

Зазначене дослідження дозволило з’ясувати особливості досліджуваних адаптаційних процесів та намітити головні шляхи їх оптимізації.

У результаті проведення численних діагностичних процедур (бесіда, анкетування, спостереження) було виокремлено групи проблем, що виникають.

Перша група має доволі опосередковане відношення до психології, але є суттєвою і стосується великого числа курсантів. Мається на увазі відсутність у курсантів АТО першого року навчання багатьох спеціальних організаційно-навчальних навичок, необхідних у вузівсь-

кому навчанні: конспектування лекцій та першоджерел, користування бібліотекою тощо.

До цієї ж групи слід віднести відсутність адекватних комунікативних навичок. Перш за все це особливості спілкування курсантів (слухачів) АТО з викладачами. Відомо, що цей процес дуже відрізняється від взаємодії зі командирами та підлеглими під час знаходження в районі проведення АТО, і спроби курсантів АТО “перенести” фронтовий стиль спілкування у вузівське життя, як правило, є неефективними і досить конфліктними. Слід зазначити, що в цілому ці проблеми досить легко коригуються, але, як не дивно, часто вони зберігаються тривалий час і серйозно впливають на успішність навчання курсантів АТО.

Друга група проблем стосується функціонування вищих психічних процесів. Передусім, це довільність та опосередкованість пізнавальних процесів та емоційної сфери [8, с. 207]. Часто виявляється, що способи зосередження уваги, запам'ятовування, вирішення навчальних завдань, якими володіє курсантів АТО і які були цілком адекватними в умовах бойового вишколу, не “працюють” у навчанні вузівському. Те саме стосується управління увагою, розподілу активності у часі, керівництва емоційною сферою.

Чинники ефективної адаптації курсанта (слухачів) АТО до навчання у вищому військовому навчальному закладі: здатність навчатися самостійно; уміння контролювати й оцінювати себе; врахування індивідуальних особливостей власної пізнавальної діяльності; уміння правильно розподіляти свій час для самостійної навчальної підготовки й відпочинку; самодисципліна.

Психодіагностика адаптаційних можливостей курсантів (слухачів) АТО першого року навчання дуже важлива, тому що дезадаптація може позначитися погіршенням роботи пізнавальної сфери (зосередження уваги, пам'яті, мовлення), змінами в емоційно-почуттєвій сфері (поява тривоги, поганого настрою, невпевненості у собі, страху). Кризові ситуації студентського віку, особливо залежність курсанта АТО від матеріального та фінансового стану, є загрозою всій системі соціально-психологічної адаптації курсантів АТО до навчання у вищому військовому навчальному закладі [9, с. 60].

Особливо великий виховний і соціалізуючий потенціал щодо стимулювання до суспільної активності й розвитку курсанта АТО, його особистісних якостей закладено у діяльності молодіжних організацій (формальних і неформальних) просоціально спрямованих, які на сьогодні мають високі рейтинги у суспільстві [10, с. 284]. У цьому зв'язку існує нагальна потреба педагогічного осмислення діяльності різних молодіжних організацій як соціально-педагогічного механізму соціалізації учасників бойових дій.

Практичні рекомендації командирам курсантських (слухацьких) підрозділів та науково-педагогічним працівникам ВВНЗ:

1. Приготуйтеся, що курсант АТО, який повернувся із зони бойових дій, – це вже інша людина, яка отримала унікальний досвід. Його потрібно прийняти разом з новими поглядами, знайомствами, проблемами, страхами і, можливо, проявами агресії.

2. Пам'ятайте: людина, що пройшла війну, стала набагато сильнішою, мудрішою і досвідченішою. Він повернувся ЖИВИМ. Повернувся саме до вас. Все інше – труднощі, які можна пережити, якщо ви націлені на те, щоб курсант АТО успішно навчався й отримав від цього задоволення.

3. Не відгороджуйтеся. В іншому випадку курсант АТО залишається сам на сам зі своїми спогадами, які часом є небезпечними для психічного здоров'я.

4. Слухайте його. Це важливо. Курсант АТО повинен зрозуміти, що поруч з ним людина, яка прийме його будь-яким. Він повинен зрозуміти, що він потрібен.

5. Забороніть собі ображатися. Не можна будувати здогади “... він зі мною не говорить, тому що ...”. Не можна ставити себе в роль жертви. Людина була в ситуації, де все по-справжньому. У зоні бойових дій немає тієї дипломатії, до якої ми звикли у повсякденному житті. Курсант АТО налаштований категорично, він так звик. Через це можуть виникати конфлікти.

6. Щоб курсант АТО швидше адаптувався, його потрібно залучати до повсякденного життя. Він повинен розуміти, що він потрібен підрозділу і не є тягарем. В іншому випадку, у свідомості курсантів АТО виникає розлом – там він герой, а тут не зрозуміло хто. Ні в якому разі не можна жаліти людину, потрібно залучати її до абсолютно всіх питань.

7. Буває, що людина, яка повернулася із зони бойових дій, довго мовчить, але в якийсь момент зривається і починає трошити все навколо. У таких ситуаціях потрібно максимально намагатися прибрати всі колючо-ріжучі предмети, щоб вони не потрапили під руку.

8. При проявах агресії на словах – намагайтеся говорити з людиною спокійно. Буде дуже складно, але піддаватися на цю агресію не можна. Потрібно своєю поведінкою, інтонацією і реакцією давати зрозуміти, що ви усвідомлюєте, як йому важко.

9. Якщо ви бачите, що курсант АТО втрачає рівновагу – постарайтеся заручитися підтримкою друзів, які знаходяться поруч, і вивести його із зони ризику.

10. Якщо курсант АТО скаржитися на болі в спині, пройдіть дослідження – (носіння бронезилета і переміщення на бронетехніці тривалий час може стати причиною проблем з хребтом). Якщо не знайдені якісь фізичні проблеми в ході дослідження, то травма є психосоматичною. З нею теж потрібно звертатися до фахівців.

11. Якщо курсант АТО не хоче звертатися до психолога або психотерапевта, хоча ви бачите, що йому потрібна допомога, то фахівець повинен прийти до нього. Поясніть, що психолог – це людина, яка працює зі здоровими людьми, що потрапили у складні ситуації.

12. Якщо людина не хоче йти до психолога, але готова йти на сповідь до духівника – йдіть до церкви. В окопах атеїстів немає.

Загальні поради курсантам (слухачам) АТО щодо адаптації до навчання у ВВНЗ:

1. Не очікуйте опіки, а розраховуйте на дружню підтримку оточення, яка надасть Вам відчуття рівності, потрібності та незалежності.

2. Не уникайте тих, хто готовий прийти Вам на допомогу, але не допускайте зайвої опіки, намагайтеся стати самостійним.

3. Регулярно відвідуйте заняття, прагніть виконувати посильну і цікаву роботу, підтримуйте охайність і порядок на робочому місці.

4. Виконуйте рекомендації викладачів щодо навчання, співпрацюйте з викладачами та курсантами, активніше добивайтесь отримання потрібної Вам інформації та нових знань.

5. Не порушуйте норми та правила поведінки, не створюйте емоційну напругу у стосунках з одногрупниками, намагайтесь завжди бути приязним і доброзичливим.

6. Поважайте думку оточуючих, змістовно проводьте свій вільний час із іншими курсантами та набувайте хороших друзів.

7. Беріть активну участь у заходах, які проводяться в навчальному закладі, співпрацюйте з групою, будьте оптимістом, вірте у свої можливості і пам'ятайте, що Ви потрібні іншим людям.

8. Сміливіше відповідайте на запитання, беріть участь в обговоренні – це допоможе Вам пов'язати нову інформацію з тим, що Ви вже знаєте.

Якщо у Вас виникли проблеми у навчанні, то Вам слід: дати викладачу можливість допомогти Вам; залучити викладача до процесу розв'язання проблеми, якщо немає конкретного способу її розв'язання без його участі; впевнено відстоювати свою точку зору, але з повагою і ввічливо ставитись до викладача; звернути увагу викладача на позитивні моменти, на те, що Ви засвоїли на його лекціях, а не жалітись на свої проблеми.

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі:

1. Аналіз наукової літератури засвідчив, що поняття “адаптація” розглядається вченими як складне багатоаспектне соціальне явище та дозволяє стверджувати, що психологічна готовність курсантів АТО до нової діяльності часто стикається з невизначеністю цілей, недостатністю життєвого досвіду, непослідовністю, невмінням направити енергію в потрібне русло.

2. Процес адаптації курсантів АТО до навчання у ВНЗ повинен проходити через діяльність молодіжних організацій, які на сьогодні мають високі рейтинги у суспільстві. Існує нагальна потреба збільшення кількості просоціально спрямованих молодіжних (формальних і неформальних) організацій та їх суспільного визнання як повноцінного соціального інституту.

На підставі означених позицій доцільно розробити психолого-педагогічні рекомендації, що підвищать ефективність процесу адаптації курсантів АТО шляхом залучення їх до діяльності молодіжних організацій.

3. Соціальна адаптація курсантів (слухачів) АТО першого року навчання до навчання у ВВНЗ та надання загальної, ситуативної та особистісної психологічної допомоги в сучасних умовах є одним із провідних напрямів діяльності соціальної служби вищого військового навчального закладу, яка на сьогодні має певні проблеми, що потребують вирішення.

Список використаної літератури

1. Ягупов В. В. Військова й соціальна психологія : навч. посіб / В. В. Ягупов. – К., 2000. – с. 522.
2. Ягупов В. В. Військова психологія : підручник / В. В. Ягупов – К. : Тан-дем, 2004. – с. 656.
3. Андреева Д. А. О понятии адаптации / Д. А. Андреева // Человек и общество. – Л., 1983. – С. 64–67.
4. Алексеева Т. В. Психологічні фактори та прояви процесу адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / Т. В. Алексеева. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004. – с. 22.
5. Ягупов В. В. Військова й соціальна психологія : навч. посіб / В. В. Ягупов. – К., 1998. – с. 400.
6. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.
7. Кокун О. М. Аналіз поняття адаптаційних можливостей людини // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : ГНОЗІС, 2002. – Т. IV. – Ч. 5. – С. 137–140.
8. Семиченко В. А. Психические состояния : Модульный курс для преподавателей и студентов / В. А. Семиченко. – К. : Магістр-S, 1998. – С. 207.
9. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – С. 57–79.
10. Слободчиков И. М. Переживание одиночества в контексте проблем психологической адаптации студентов психолого-педагогических вузов / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. 2005. – С. 281–288.

Рецензент – кандидат психологічних наук Черняк А. І.

Стаття надійшла до редакції 1.12.2016

Грибок А. Адаптация военнослужащих – участников антитеррористической операции к учебной деятельности в высшем военном учебном заведении (психологический аспект)

В статье проведен анализ теоретических основ адаптации военнослужащих – участников АТО к учебе в высшем военном учебном заведении и выявлены особенности этого процесса. Раскрываются психолого-педагогические факторы этой адаптации, сделана попытка разработки определенных рекомендаций о предоставлении военнослужащим данной категории помощи в адаптации к новым условиям жизнедеятельности. Доказано, что существует насущная необходимость увеличения количества социально направленных молодежных (формальных и неформальных) организаций, их психолого-педагогического сопровождения и общественного признания в качестве полноценного социального института.

Ключевые слова: *адаптация, реабилитация, кризисные ситуации, дезадаптация, диагностика, самопомощь, тренинг.*

Hrybok A. Adaptation of Cadets, Combatants in Anti-Terrorist Operation Zone, to Educational Activity in Military Higher Educational Institution (Psychological Aspect)

The article analyzes theoretical basics of adaptation of the military-participants of the Anti-terrorist operation (ATO) to learning activity at higher military educational institutions as well as the peculiarities of this process.

It was established that the process of military adaptation to learning activity is characterized by some specific features, among them – the variety of behavior types with openly demonstrated claims for adulthood, particular sensitivity and vulnerability, desire to bond or form groups, volatility of interest, etc.

The paper reveals psychological and educational factors of adaptation and proposes specific recommendations for providing such military with the help they need in order to adapt to the new conditions of life.

An attempt was made to consider the process of adaptation of the military-participants of the ATO to learning activity through multiple

youth organizations, which combine collective, educational, cognitive, labor, creative, organizational and other activities. It was proved that there is an urgent need to increase the number of socially oriented (both formal and informal) youth organizations, their psychological and pedagogical support and publicly recognize them as a full-fledged social institution.

Psychological and pedagogical factors of this adaptation, attempts to develop specific recommendations on the provision of first – year students help in adapting to the new conditions of life, psychological support for students affected by negative competitive behavior among students are described.

Attention is paid to the activities of the curator, because curator's work is to create favorable conditions for the formation and training support, an atmosphere of trust and mutual aid.

Adaptation is understood as a process of arrangement to environmental changes and adaptation is one of the most important general theoretical problems in psychology. Adaptation is the traditional subject of debate between researchers in psychology. Impossibility to cope with the new life situations causes difficulties in learning and emotional discomfort.

Sociality and Psychological adaptation of cadets of the antiterrorism operation (ATO) is specific and complex process, which represents a complete system and it must be considered in the overall context of adaptive processes. Organization of effective social adaptation of cadets to the conditions of training activities should be implemented through the diagnostics and correcting cadets as subjects of activity.

Keywords: *adaptation, learning activities, psycho-pedagogical conditions of crisis situations, exclusion, competitive behavior, psychological support, negative competition, diagnostics, training.*

УДК 159.947:355.477

Олег ГРИЦИНА

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ КЕРІВНИКІВ ОРГАНІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

У статті на підставі аналізу наукової літератури та практичної діяльності керівників органів охорони державного кордону визначено чинники розвитку психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону. За допомогою методу експертних оцінок серед них виявлено детермінанти розвитку психічної стійкості таких керівників у контексті їхньої управлінської діяльності.

Ключові слова: *розвиток психічної стійкості, чинники, детермінанти, керівники органів охорони державного кордону, управлінська діяльність, метод експертних оцінок.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Ефективність розвитку психічної стійкості вирішальним чином залежить від здатності керівника органу охорони державного кордону задіювати конструктивний потенціал тих чинників, які найповніше впливають на його професійну діяльність та які можна суттєво покращити у повсякденній службовій діяльності. Військовий керівник одночасно виступає і як об'єкт, на якого здійснює вплив навколишня реальність, що може визначати або навіть блокувати його дієздатність, і як суб'єкт власного процесу розвитку психічної стійкості у випадку, якщо він справді зацікавлений у зміцненні своєї психічної стійкості і здоров'я.

© Грицина О.

У будь-якому разі потрібно використовувати методи і технології, які апробовані та ефективні, на основі набутого досвіду і результатів самостійного творчого пошуку. Усе це уможливить оптимальні траєкторії перебігу розвитку психічної стійкості керівника-офіцера за непередбаченої динаміки обставин, завдань і конкретних дій професійного повсякдення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблема психічної стійкості стала предметом досліджень В. Барка, В. Лефтерова, С. Лисюка, О. Матеюка, С. Олексієнка, Є. Потапчука, О. Сафіна, О. Тімченка, А. Якимчука та ін.). Найбільш характерні й суттєві для дослідження зазначеної проблематики чинники розглядали у своїх працях А. Гусева, В. Дьячков, М. Корольчук, Є. Потапчук, Н. Селезьова, О. Тімченко, Л. Шиян та ін. На сучасному етапі, в умовах воєнної агресії на сході нашої країни, особливої актуальності набуває дослідження психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону, зокрема дослідження чинників її розвитку.

Метою статті є визначення детермінант розвитку психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведений аналіз проблеми свідчить, що в усіх дослідженнях обов'язково враховується дія чинників, які найповніше впливають на той чи інший процес. Зауважимо, що під чинником у контексті об'єкта дослідження слід розуміти систему активних детермінант або першопричин, які зумовлюють реальний стан психічної стійкості і впливу на неї управлінської діяльності. У цьому концептуальному розрізі психології насамперед виокремлюються такі чинники, як: а) усвідомлення реальних умов, власного психічного здоров'я і можливості підвищити за допомогою саморегуляції внутрішню стійкість і душевне здоров'я; б) творче опанування керівником арсеналу ефективних методів розвитку психічної стійкості на основі історико-культурного досвіду; в) опанування емоційно-вольових, інтелектуальних та індивідуально-професійних властивостей і рис, котрі дозволяють керівнику ефективно використовувати психологічний інструментарій; г) психологічна під-

тримка цілеспрямованості, творчості та активності під час розвитку психічної стійкості [4; 9]. Усі ці чинники аналітично перебувають у форматі об'єкта нашого дослідження і насамперед важливо домогтися розуміння реального впливу на психічну стійкість і здоров'я об'єктивної реальності й особистісної відповідальності військового керівника та його можливості забезпечувати бажане самопочуття.

Чиннику психічного здоров'я, що є безпосереднім регулятором конкретної діяльності і способу життя, на думку науковців, приділяється недостатня увага в прикладних дослідженнях із психології [5]. Особливо це стосується психологічних механізмів виникнення захворювань і використання індивідуальних методів профілактики. Зовсім неопрацьованими залишаються механізми дії психосоматичного здоров'я людини. Не розроблено надійні методи визначення і вимірювання рівнів здоров'я, кількісного вираження його динаміки і тенденції зміни, методики контролю психосоматичного стану, прості й доступні населенню тести для розпізнавання особистісного профілю здоров'я і початкових стадій тих чи інших захворювань.

Природне прагнення керівника до щоденного досягнення успіхів вимагає від нього не лише величезного розумового напруження, а й здатності до регенерації і поповнення життєвої енергії. Проте нечасто повне розслаблення є адекватним методом накопичення нових сил. Навпаки, часто мається на увазі під цим використання будь-яких “зручних” пропозицій з організації відпочинку, а також надмірне вживання так званих “збудливих” засобів, що гальмують підвищення працездатності і, більше того, взагалі ставлять під питання можливість її збереження впродовж тривалого часу. На жаль, потрібно констатувати, що люди, котрі присвятили своє життя служінню мистецтву управління, часто приносять на вівтар останнього своє здоров'я. Активна розумова робота як управлінця вимагає мобілізації практично всіх ресурсів організму, і чим активніше функціонують коркові і підкоркові відділи мозку, тим більше витрачається енергії нервової системи. Постійні перевантаження, тягар відповідальності за успіх дорученої справи і долі людей, потреба стримувати свої емоції, контролювати кожний свій учинок і кожне слово, інтонацію – усе це призводить до неминучих стресів, дистресів і підриву здоров'я [3, с. 167].

Інша загроза здоров'ю прихована у самому характері управлінської діяльності: це сидячий спосіб життя, обмежений службовим кабінетом. Недостатні фізичні навантаження, гіподинамія також послаблюють організм. Статистика свідчить, що ймовірність серцевих нападів зі смертельним результатом у керівників на 80 % вище, ніж в осіб, які займаються фізичною працею. Працівникам розумової праці варто пам'ятати про цю небезпечну сторону своєї професії і не упускати можливості добре відпочити, набратися сил, щодня приділяти кілька хвилин фізичним навантаженням [3, с. 168].

Основною характеристикою сьогодення психологи вважають соціальну напруженість. Природу цього феномена намагаються пояснити з позиції теорії соціального стресу, фрустрації, конфлікту тощо [7 та ін.]. У результаті стресового впливу в організмі активізуються системи захисту, що гальмують його дієздатність. Прояв захисних та адаптивних нейрогуморальних реакцій одержав назву загального адаптаційного синдрому. Його сутність полягає у порушенні функціонування вищих вегетативних центрів, у покращенні окисних процесів у тканинах.

Аналіз професійної діяльності і стану здоров'я керівника органу охорони державного кордону свідчить, що у цій роботі розраховувати на успіх можна лише тоді, коли будуть відомі механізми і причини прояву негативних сторін у даному феномені.

До інших основоположних чинників розвитку психічної стійкості доречно віднести також активне і творче опанування керівником досвіду ефективної психічної саморегуляції. Це ідеальний спосіб зміцнення здоров'я, що допомагає рятуватися від хвороб, які викликані порушеннями психічної діяльності, точніше, механізму психофізичного регулювання. Вона містить прийоми (вправи), що дозволяють впливати на вегетативну нервову систему, центри управління якої не підлягають прямій вольовій дії, натомість надають змогу керувати тонусом м'язів, рівнем уваги і функціонуванням внутрішніх органів. Методика психічної саморегуляції, наприклад, може трансформувати реальне уявлення особи про вагу свого тіла у фізичне відчуття ваги. Таке перенесення психічних явищ на фізичний стан організму пояснюється тим, що людина – це складна саморегульовальна система, кот-

ра прагне оптимальності в усіх аспектах своєї життєдіяльності. Дуже важлива роль у психічній саморегуляції душевного стану людини належить розумовим процесам, які є передумовою реалізації будь-якого способу саморегуляції.

За нормальних умов психодуховної організації індивідуального світу “Я” військового керівника рівновага між процесами порушення і гальмування досягається без його свідомого втручання завдяки дії механізмів психофізичної саморегуляції. Однак за обставин хронічного психічного перенапруження і перевтоми нервової системи зладжена робота цих механізмів порушується, а саме, виникає розлад функцій кістякових м’язів, внутрішніх органів і залоз внутрішньої секреції.

Повсякдення керівників органів охорони державного кордону неможливе без навантажень, які визначають специфіку їхньої професійної діяльності. Те ж саме стосується і розслаблення, якого, на жаль, сьогодні домогтися набагато важче. Як свідчать опитування та спостереження за професійною діяльністю керівників прикордонних підрозділів, сьогодні вони прискіпливіше ставляться до виконання службових обов’язків, не вміють зрівноважити фізичну активність і розумову працю, перетомлюючись, виснажують свої нервові ресурси й утомлюються швидше, ніж попередники, а відновлюють свою психоенергетику повільніше. Хоча навантаження на всі системи організму абсолютно необхідні для їх нормального функціонування, а життя тісно пов’язане з подоланням зовнішніх і внутрішніх труднощів, все ж людина намагається їх обійти, уникнути або, принаймні, мінімізувати їх вплив.

Будь-яке перенапруження людини означає порушення діяльності апарату її психічної стійкості, адже воно суттєво підвищує навантаження на всі системи організму, порушуючи вресгті-решт зміст, перебіг і результати її фізичної, психічної і соціальної діяльності. Добре відомим є портрет нервової людини: постійний супротив, дратівливість і агресивність, що робить її некоммунікабельною. Це – типовий результат хронічних перевантажень. Чимало осіб одягають соціальні “маски”, тобто обирають манеру поведінки, котра не властива типу їхньої психічної організації, що призводить до стану психічної скутості та внутрішнього дискомфорту. Надмірна регламентація психічних

дій, їхнє пристосування під “маску”, зі свого боку, викликає мускульну скутість, напруженість при виконанні рухових і моторних дій, безпідставні ситуаційні хвилювання.

Уміння розслабитися – природний рефлекторний процес, який багато керівників на сьогодні не можуть опанувати. Дуже часто одне перевантаження накладається на інше, один стрес змінюється дистресом або іншим стресом.

Є перевірені традиційні способи зняття перевтоми і перенапруження – неспішні прогулянки і туристські походи, гімнастичні вправи, бажана зміна фізичної діяльності розумовою, поєднання роботи і хобі тощо. Це природні шляхи до нервового розвантаження, здорового сну, гарного самопочуття і високої працездатності. Але мало хто може дозволити собі все це в буденних ситуаціях хронічного дефіциту часу. Сучасній людині потрібна не просто розрядка, а максимально концентроване і повне розслаблення. Тому такого виняткового значення набуває психічна саморегуляція, котра забезпечує швидкий і глибокий відпочинок. Однак вона вимагає характеру і витримки, різноаспектно стимулює формування особистості керівника. Ця психотехніка діє тому, що надає змогу останньому ближче пізнати власну інтуїцію, внутрішній голос, справжнє “Я” силою творчого уявного бачення, внутрішнім знанням. А це, як відомо, дуже потужна прихована сила всередині кожної людини, яку часто недооцінюють. Навпаки, здебільшого акцент робиться на доцільності при прийнятті рішень, аналізі ситуацій логічними засобами (це стосується більшості лідерів нашого суспільства).

Проведений аналіз управлінської практики, яка відбувається за звичай за неоптимальних для організму умов, дозволяє по-новому розглянути роль і місце проблеми розвитку психічної стійкості у системі професійної діяльності. За рахунок ефективного розвитку психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону можна забезпечити оптимізацію його психічних можливостей, компенсувати недоліки у перебігу індивідуальних станів за несприятливих обставин повсякденної діяльності. Узагальнюючи наукову літературу з проблеми, що розглядається, серед завдань щодо розвитку психічної стійкості

ті керівника прикордонного підрозділу можна виокремити найбільш загальні: формування навичок управління станом, різними його компонентами та окремими функціями (психічними і фізіологічними) для певних умов діяльності й безлічі можливих “виробничих” ситуацій; психологічна підготовка до майбутньої складної професійної діяльності; збереження оптимального робочого стану впродовж усього періоду служби у системі Державної прикордонної служби України; корекція та оптимізація функціонального стану за конкретних обставин виконання військово-професійних завдань; захист від несприятливих і шкідливих чинників середовища, які деформують нормальний функціонально працездатний стан його особистості; забезпечення і покращення адаптації в особливих та екстремальних умовах його повсякденної діяльності; повна мобілізація психофізіологічних функцій у випадках особливої потреби – проблемних, критичних та екстремальних ситуаціях; прискорене і спрямоване регулювання реабілітаційно оновленого процесу саморегуляції після експериментальної діяльності [6; 7].

Діяльність керівника органу охорони державного кордону закономірно має специфічні соціальні атрибути – цілі, мотиви, які так чи інакше впливають на формовий його природних властивостей. При цьому підкреслимо, що соціальні чинники впливають на біологічні процеси насамперед через психічні, зокрема й емоційно-вольові компоненти діяльності, їхній специфічний зміст. З огляду на це функціональну специфічність певного класу біологічних процесів, особливо за складних умов професійного повсякдення, можна зрозуміти лише через вивчення психологічного підґрунтя, а відтак й закономірностей їх перебігу.

Є кілька класифікацій способів безпосереднього самоуправління і психорегуляції станів людини. Основою однієї з них є спрямованість впливів на певний рівень функціонування психофізіологічних систем. У цьому випадку всі способи і прийоми диференціюються відповідно до того, якими активізуючими і регулюючими системами організму вони реалізуються – неспецифічними, специфічними, когнітивно-мотиваційними тощо, тобто відповідно до внутрішніх механізмів впливу чи самовпливу [8, с. 558].

Проблема позиції суб'єкта у використанні психопрофілактичних засобів регуляції свого стану є центральною для іншої групи способів впливу на функціональний стан – методів психічної саморегуляції, що входять до групи внутрішніх інструментів впливу. Прийняття військовим керівником активної установки на зміну свого стану потрібне перш за все для ефективного застосування методів психічної саморегуляції. Головною їхньою особливістю є спрямованість на формування адекватних внутрішніх засобів, що дозволяють йому змінювати свій психоемоційний стан [8, с. 559]. У найзагальнішому аспекті психічне самоуправління і саморегулювання співвідноситься як ціле і частина, оскільки управління передбачає регулювання. Перехід від самоуправління до саморегулювання – це шлях від задуму, ідеї до використання їх у житті.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що розвиток психічної стійкості сучасного керівника органу охорони державного кордону визначається низкою чинників, без урахування яких неможливо досягти мети. Ці чинники було визначено на підставі проведеного теоретичного вивчення проблеми психічної стійкості керівників силових структур, і зокрема органів охорони державного кордону, специфіки професійної діяльності керівників органів охорони державного кордону в сучасних умовах та з урахуванням запропонованої структури їхньої психічної стійкості [2]. На наш погляд, ними є:

1. Високий рівень сформованості готовності керівника до професійної діяльності.
2. Ефективна творча активність керівника.
3. Здатність керівника до регенерації і поповнення життєвої енергії, усвідомлення необхідності відпочинку.
4. Здатність керівника до розвитку інтелектуального потенціалу.
5. Прийнятний рівень соціальної напруженості.
6. Психологічна підтримка цілеспрямованості, творчості й активності керівника, що сприяє набуттю ним впевненості.
7. Усвідомлення керівником власного психічного здоров'я і можливості підвищити внутрішню стійкість і душевне здоров'я.
8. Функціональна здатність керівника до саморегуляції психічних станів.

За допомогою методу групових експертних оцінок серед визначених чинників розвитку психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону України було виявлено детермінанти. В якості експертів було відібрано 15 фахівців, які мають великий досвід управлінської діяльності в органах охорони державного кордону, у тому числі і в зоні проведення антитерористичної операції на сході України.

Після експертного опитування оцінки експертів було проранжовано використано шкалу бажаності Харрінгтона [1, с. 36–37]. У підсумку було отримано детермінанти розвитку психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону, якими стали:

1. Усвідомлення керівником власного психічного здоров'я і можливості підвищити внутрішню стійкість і душевне здоров'я.
2. Функціональна здатність керівника до саморегуляції психічних станів.

Висновок. Успішність професійної діяльності офіцера-керівника вирішальним чином залежить від його здатності актуалізувати конструктивний потенціал тих чинників, дія яких визначально впливає на психічну стійкість та загальне здоров'я.

Перспективою подальших розвідок у даному напрямку є дослідження чинників ризику й антиризиків, що впливають на здоров'я або хворобу; виявлення нових детермінант розвитку психічної стійкості та їхньої взаємозалежної дії.

Список використаної літератури

1. Адлер Ю. П. Планирование эксперимента при поиске оптимальных условий / Ю. П. Адлер, Е. П. Маркова, Ю. В. Грановский. – М. : Наука, 1976. – 279 с.
2. Грицина О. М. Сутність і структура психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону / О. М. Грицина // Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ : збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції (Львів, 18–20 травня 2016 р.) / Нац. академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – Львів : НАСВ, 2016. – С. 297.
3. Кнорринг В. И. Теория, практика и искусство управления : учебник для вузов по специальности “Менеджмент” / В. И. Кнорринг. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : Издательство НОРМА, 2001. – 528 с.

4. Медведев В. И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов / В. И. Медведев. – Л. : Наука, 1982. – 104 с.

5. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія / Є. М. Потапчук. – Хмельницький : Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України, 2004. – 323 с.

6. Сафін О. Д. Психолого-акмеологічні основи професійного та особистісного самовдосконалення співробітників правоохоронних органів України : монографія / Сафін О. Д., Сідак В. С. – К. : НА СБУ, 2004. – 148 с.

7. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів Внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / О. В. Тімченко ; Національний ун-т внутрішніх справ МВС України. – Харків, 2003. – 35 с.

8. Якимчук А. В. Розвиток навичок саморегуляції у начальників оперативно-розшукових підрозділів / А. В. Якимчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2009. – Т. XI, част. 2. – 568 с.

9. Kennon W. The wisdom of the body / Walter Bradford Kennon. – N. Y. : Norton, 1967. – 333 p.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Волобуєва О. Ф.

Стаття надійшла до редакції 2.12.2016

Грицына О. Детерминанты развития психической стойкости руководителей органов охраны государственной границы Украины

В статье на основании анализа научной литературы и практической деятельности руководителей органов охраны государственной границы определены факторы развития психической стойкости руководителей органов охраны государственной границы. С помощью метода экспертных оценок среди них определены детерминанты развития психической стойкости таких руководителей в контексте их управленческой деятельности.

Ключевые слова: *развитие психической стойкости, факторы, детерминанты, руководители органов охраны государственной границы, управленческая деятельность, метод экспертных оценок.*

Gritsyna O. **Determinants of mental stability development of the state border guard units' leaders**

In the article on the basis of this theoretical study of the problem of mental stability of the leaders of power structures, and in particular the state border guard units', the specifics of the professional activities of the state border guard units' leaders in modern conditions and taking into account the proposed structure of their mental stability were determined factors of development of mental stability of the state border guard units' leaders.

Using the method of expert evaluations identified the determinants of development of mental stability of the state border guard units' leaders in the context of administrative activity: awareness of the leader of their own mental health and the possibilities to increase the internal stability and mental health; functional ability of the leader to the self-regulation of mental states.

Thus, the success of professional work of the officer-leader depends crucially on its ability to update the constructive potential of those factors, the effect of which crucially affects the mental stability and overall health.

Keywords: *development of mental stability, factors, determinants, the state border guard units' leaders, administrative activity, the method of expert evaluations.*

УДК 159.9: 005

Вадим ЖУРАВЛЬОВ,

кандидат психологічних наук, доцент,

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

СУТНІСТЬ І ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ З ПОЗИЦІЙ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКІВ ОРГАНІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

У статті розглянуто психологічні особливості процесу прийняття управлінських рішень керівним складом органів охорони державного кордону в умовах організаційного розвитку. Висвітлено систему вимог до управлінських рішень, уточнено визначення поняття “управлінські рішення керівного складу органів охорони державного кордону”, чинники та вимоги до управлінських рішень в умовах організаційного розвитку.

Ключові слова: *управлінські рішення, організаційний розвиток, зміни в організації, вимоги до управлінських рішень, чинники.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні умови оперативно-службової/бойової діяльності вимагають розробки нових підходів до ефективного управління в органах охорони державного кордону (ООДК) та їх розвитку, зумовлюють необхідність психологічної готовності керівників, зокрема щодо прийняття ефективних управлінських рішень. Результати і реалізація управлінських рішень є організаційним індикатором потенціальних змін розвитку (конструктивного-деструктивного) організації. У процесі виконання функцій управління керівному складу ООДК доводиться приймати велику

© Журавльов В.

кількість відповідальних рішень щодо функціонування, організаційного розвитку організації тощо. При аналізі проблеми прийняття управлінських рішень в умовах введення змін стосовно організаційного розвитку, на наш погляд, будуть цікавити такі питання:

зміст проблеми “прийняття управлінських рішень керівним складом ООДК”;

психологічні чинники впливу на прийняття управлінських рішень щодо змін в організації;

вимоги до управлінських рішень в умовах організаційного розвитку.

Знаючи психологію прийняття управлінських рішень, особливості мислення людей, можна створити ефективні умови для підготовки і реалізації потенціалу керівників ООДК.

Тому, в межах нашого дослідження, є необхідність уточнити особливості процесу прийняття управлінських рішень керівниками ООДК в умовах організаційного розвитку та визначити основні чинники, які зумовлюють цей процес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення зазначеної проблеми та на які опирається автор. У системі організації діяльності органів охорони державного кордону (ООДК) провідна роль належить процесу прийняття управлінських рішень. Проблеми розвитку теорії і практики професійного навчання, формування вміння приймати оптимальні рішення є важливим компонентом професійної підготовки до будь-якої діяльності, а стосовно управлінської діяльності – є основою [8].

У наш час дослідники В. Барко, Л. Балабанова, Л. Карамушка, М. Москальов, О. Сардак, О. Сафін, І. Скібіцька, О. Філь та ін. звертають увагу на необхідність змін у процесі підготовки керівників з урахуванням нових вимог до процесу управління й підготовки керівників-професіоналів, здатних ефективно керувати різними галузями виробництва/служби, оновлювати свої знання, приймати ефективні управлінські рішення.

Мета дослідження – проаналізувати та розкрити організаційно-психологічні аспекти процесу прийняття управлінських рішень керівним складом ООДК.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття “управлінське рішення” відрізняється від поняття “рішення” взагалі. Людина протягом життя приймає безліч рішень, але далеко не всі рішення належать до управлінських. На думку В. Третяченко, найважливішою ознакою управлінського рішення є його безпосередня спрямованість на організацію колективної праці. Крім того, управлінське рішення як керівний вплив на колективну працю приймається не будь-яким працівником, а лише суб’єктом управління – керівником організації (підрозділу) чи колегіальним органом [12].

Важливим завданням, на нашу думку, є встановлення основних характеристик прийняття управлінських рішень, що суттєво розкриває їх сутність та розуміння. А. Карпов пропонує розподілити характеристики процесів прийняття управлінських рішень на чотири основні групи:

- а) характеристики, зумовлені приналежністю процесів прийняття управлінських рішень до особливого типу діяльності (управлінського);
- б) характеристики, що визначаються при аналізі прийняття управлінських рішень і належать до індивідуальних процесів;
- в) характеристики, що належать до інтеріндивідуальних процесів;
- г) інтегральні характеристики процесів прийняття управлінських рішень, що формуються як синтез їх діяльнісних, індивідуальних та міжособистісних властивостей [6].

Відмінними ознаками управлінського рішення вважають такі: а) прийняття управлінських рішень пов’язане з переробкою інформації, що стосується організаційної проблеми, яку необхідно розв’язати; б) варіанти дій обирають на основі критеріїв, обмежень і певних правил, що базуються на знанні закономірностей управління, врахуванні особливостей об’єкта управління та конкретної ситуації; в) процес прийняття управлінського рішення охоплює елементи наукового знання, творчості і мистецтва управлінської діяльності [3; 5; 7; 14; 15].

На основі аналізу професійно-управлінської діяльності (ПУД) керівників ООДК можна стверджувати, що поняття прийняття управлінських рішень використовується не тільки для визначення управлінської діяльності керівного складу, але й для опису системи управління зага-

лом (організаційних систем). Наприклад, М. Мескон відзначає, що суть управління полягає у “впливі на організацію і зміну її структури з метою прийняття оптимальних рішень” [10]. Аналіз цієї проблеми потребує розкриття особливостей [7] процесу прийняття управлінських рішення щодо змін у трьох напрямках: змін в організації в цілому; змін, які стосуються персоналу; змін, що стосуються діяльності кожної особистості – члена трудового колективу. Слід мати на увазі, що складність цієї проблеми пояснюється різними причинами: численністю та розмаїттям реальних управлінських ситуацій, відмінністю об’єктів, стосовно яких доводиться приймати рішення, і, нарешті, індивідуально-психологічними особливостями суб’єктів управління.

На основі аналізу наукових досліджень [2; 3; 7; 9; 10] у процесі ПУД керівний склад ООДК приймає управлінські рішення щодо планування, організації служби, мотивації працівників, яким доручається виконання професійних обов’язків, контролю та координації їхніх дій. Плануючи управлінську діяльність, керівники визначають цілі, способи реалізації та ресурси, необхідні для досягнення результатів. У процесі організації діяльності приймаються рішення щодо організаційної структури, процесу реалізації рішення, розподілу функціональних дій серед виконавців та забезпечення їх виконання необхідними засобами тощо. Контроль передбачає прийняття рішень щодо вибору системи контролю (масштабів, періодичності, форм контролю), аналізу отриманої інформації та здійснення коригувальних дій. Можна погодитися з твердженням [7; 9; 13], що в основу всього процесу управління покладено прийняття управлінських рішень. Основна мета управлінського рішення, на думку В. Колпакова, – забезпечити координуючий (регулюючий) вплив на систему управління, що реалізує вирішення управлінських завдань персоналом щодо досягнення цілей організації [8]. В. Третьяченко вважає, що управлінське рішення можна визначити як “процес знаходження зв’язку між існуючим станом системи (організації) та бажаним, що визначається метою управління” [13].

Так, під управлінськими рішеннями керівного складу ООДК ми будемо розуміти рішення, що спрямовані на досягнення цілей організації, пов’язані з функціональними можливостями персоналу орга-

нізації в умовах служби, взаємостосунків на професійних засадах та сприяють ефективному вирішенню завдань.

Особливості умов, у яких приймається управлінське рішення керівним складом ООДК, полягають у тому, що будь-які зміни в організації підлягають визначеним закономірностям, які досить добре описані і систематизовані в літературі [4; 5; 10; 11]. Ці закономірності обумовлюють чинники, що визначають процес прийняття управлінських рішень: зміст змін; доцільність тих чи інших інновацій; форми, характер, діапазон передбачуваних змін; ставлення керівника до інновацій тощо.

Слід мати на увазі, що складність цієї проблеми пояснюється різними причинами: численністю та розмаїттям реальних управлінських ситуацій, відмінністю об'єктів, стосовно яких доводиться приймати рішення, і, нарешті, індивідуально-психологічними особливостями суб'єктів управління.

Розглядаючи процес прийняття рішень в умовах змін в організації, слід відокремити такі основні закономірності:

персоналу в цілому (можуть стосуватися певної групи персоналу – керівного складу/підлеглих, можуть змінитися умови взаємодії, способи спілкування один з одним тощо);

щодо кожного співробітника (особистість може змінювати підрозділи, посади, може бачити різні перспективи професійної самореалізації тощо).

У результаті вивчення особливостей прийняття управлінських рішень ми виділили такі групи чинників, які детермінують екстремальність діяльності керівного складу ООДК, а саме:

раптовість, несподіваність виникнення екстремальних ситуацій в умовах ОСД/бойових дій;

чинники, пов'язані з протидією порушників кордону/озброєних формувань, до яких відносять: загрозу життю, загроза нападу, невизначеність, швидкоплинність, значущість рішення для виконання завдання;

чинники, пов'язані зі специфікою об'єкта управління, серед яких виділяють: спрямованість завдань, професійний рівень готовності підлеглих виконувати завдання, професійні можливості об'єкта управління;

невизначеність та новизна ситуації на кордоні, яка створена на основі протиправних дій порушників кордону/військових формувань тощо;

вплив обстановки на процес прийняття рішення (комфортність робочого місця, контроль вищого керівництва, поєднання видів професійної діяльності, збільшення динаміки оперативно-службових дій, раптовість одержання завдання на прийняття рішення);

обмеження ресурсів для прийняття ефективного рішення (людських, інформаційних, технічних);

чинники, пов'язані з екологічною обстановкою на ділянках кордону, що відносяться до Чорнобильської зони, у т. ч. кліматичні (температура і вологість повітря); радіаційні (наявність радіаційного зараження); зміни атмосферного тиску; механічні (шум, вібрація); зміна компонентів повітря (кисневе голодування чи навпаки – перенасичення киснем); зміна його газового складу (задимленість, наявність отруйних речовин та ін.); механічні домішки в повітрі (наявність у ньому високої концентрації часток пилу і золи після вибуху тощо);

висока відповідальність за прийняття управлінських рішень та їх реалізацію.

Екстремальні/нестандартні ситуації за характером впливу завжди виявляються як спонукальні впливи, що спрямовані на мобілізацію професійно-управлінської діяльності керівників ООДК на нові стандарти в межах правового забезпечення/відповідальності та підвищення ефективності процесу прийняття управлінських рішень.

Тому, на наш погляд, якість управлінських рішень виступає індикатором організаційного розвитку (керовані зміни в організації) із залученням максимальної кількості керівного складу ООДК, що дозволяє конструктивно переглянути зміст ефективного функціонування організації, організаційної культури, психологічної готовності персоналу тощо. З іншого боку, на думку Д. Геберта і Л. Розенштіля [1], організаційний розвиток можна розглядати як керовані зміни в організації, тобто систематичне і довготермінове застосування наукового знання та довготермінових програм щодо вдосконалення процесів організаційного оновлення.

Висновки:

1. З'ясовано, що результативність прийняття управлінських рішень керівниками ООДК при наявності змін значною мірою залежить від психологічної готовності. Психологічна готовність визначає необхідність отримання знань, умінь, навичок, мотивів та розвиток особистісних якостей, що забезпечує результативне управління змінами в ООДК.

2. Проблему розкриття особливостей процесу прийняття управлінських рішень необхідно розглядати у трьох напрямках дослідження: по-перше – зміни в організації в цілому; по-друге – зміни, які стосуються сутності управлінської діяльності керівного складу; по-третє – зміни, що стосуються діяльності кожної особистості як представника підрозділу і ООДК в цілому.

3. Результати ефективного прийняття/реалізації управлінських рішень є платформою для розвитку та організаційних змін в діяльності керівного складу ООДК, що прогнозовано потребує безперервної підготовки до професійно-управлінської діяльності.

4. Представлені теоретичні розробки є необхідними для подальшого експериментального дослідження особливостей процесу прийняття управлінських рішень керівниками ООДК в умовах організаційного розвитку.

Перспективами подальших досліджень є визначення особливостей потенціалу підготовки керівного складу ООДК до прийняття управлінських рішень в системі тренінгової підготовки.

Список використаної літератури

1. Геберт Д., Фон Розенштиль Л. Организационная психология. Человек и организация / Д. Геберт, Л. Фон Розенштиль // Пер. с нем. О. А. Шипилова – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2006. – 624 с.

2. Гибсон Дж. Л. Организации: поведение, структура, процессы / Дж. Л. Гибсон, Д. М. Иванцевич, Д. Х.-мл. Доннелли; [пер. с англ.]. – [8-е изд.]. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 662 с.

3. Карамушка Л. М. Психологія управління : навч. посіб. / Л. М. Карамушка. – К. : Міленіум, 2003. – 344 с.

4. Карамушка Л. М. Психологія освітнього менеджменту : навч. посібник / Л. М. Карамушка. – К. : Либідь, 2004. – 424 с.
5. Карамушка Л. М. Психологічні проблеми управління змінами в організації: аналіз основних підходів у західній психології / Л. М. Карамушка, О. А. Філь // Актуальні проблеми психології : [зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки] ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Вип. 17. – С. 3–11.
6. Карпов А. В. Структурно-функциональная организация процессов принятия решений в трудовой деятельности : дис. ... д-ра психол. наук / А. В. Карпов. – М., 1992. – 442 с
7. Ковальчук О. С. Особливості прийняття управлінських рішень в умовах організаційного розвитку // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – К. : А. С. К., 2011. Т. I : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2011. – Вип. 30. – С. 168–174.
8. Колпаков В. М. Теория и практика принятия управленческих решений : учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / В. М. Колпаков. – К. : МАУП, 2004. – 504 с.
9. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Маслоу А. // Пер. с англ. – М. : Смысл, 1999. – 192 с.
10. Мескон М. Основы менеджмента. / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури; [пер. с англ.]. – М. : Дело, 1992. – 702 с.
11. Миколайчик Зофья. Решения проблем в управлении. Принятие решений и организация работ / Зофья Миколайчик ; [пер. с польск.] – Х. : Гуманитарный Центр, 2004. – 472 с.
12. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 568 с.
13. Третьяченко В. В. Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка / В. В. Третьяченко. – К. : Стило, 1997. – 585 с.
14. Юкаева В. С. Управленческие решения : учебн. пособие / В. С. Юкаева. – М. : Дашков и К., 1999. – 292 с.
15. Greiner L. E. Patterns of Organization Change / L. E. Greiner // Harvard Business Review. № 5–6, 1967. P. – 119–130.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Волобуєва О. Ф.

Журавлев В. **Сущность и особенности управленческих решений с позиции организационной деятельности руководителей органов охраны государственной границы**

В статье рассматриваются психологические особенности процесса принятия управленческих решений руководящим составом органов охраны государственной границы в условиях организационного развития.

Представлено систему требований к управленческим решениям, уточнено определение “управленческие решения руководящего состава органов охраны государственной границы”, факторы и требования к управленческим решениям в условиях организационного развития.

Ключевые слова: *управленческие решения, организационное развитие, изменения в организации, требования к управленческим решениям, факторы.*

Zhuravliov V. **The essence and peculiarities of managerial decisions form the positions of organizational activity of the heads of the border protection bodies**

In the article, the author highlights the problems and psychological characteristics of management decision-making by the heads of the state border protection bodies, namely:

1. It has been determined that the effectiveness of management decision-making by the heads of the state border protection bodies (SBPB) in the process of changes to a large extent depends on psychological readiness. Psychological readiness determines the necessity of acquiring knowledge, abilities, skills, motives and personal qualities development, which ensures effective changes management in SBPB.

2. The results of the effective adoption/implementation of management decisions is a platform for the development and organizational changes in the activities of the SBPB heads, which as predicted demands continuous training to professional and management activities.

4. The issue of revealing peculiarities of the process of managerial decision-making is necessary to be examined by three areas of research: firstly, changes in the organization as a whole; secondly, the changes that

concern the nature of the management activities of the leadership; thirdly, the changes regarding the activity of each individual as a representative of a unit and SBPB in general.

5. The result of the study of managerial decision-making allowed us to allocate the following groups of factors, which determine the extreme activities of the SBPB leadership, namely: the suddenness, unexpectedness of extreme situations in terms of OSA/combat; factors related to the prevention of the activity of border violators/armed groups; factors associated with the specifics of the object of control, among which are: task orientation, professional readiness level of subordinates to perform tasks, professional capabilities of the control object; the uncertainty and novelty of the situation at the border, which is based on the unlawful actions of border violators/military units etc.; the influence of environment on the decision-making process; resource limits for making effective decisions (human, information, technical); factors related to the environmental situation in the border areas; high responsibility for management decisions and their implementation.

Extreme/unusual situations by the nature of influence are always highlighted as a motivating influence directed at mobilizing of professional and management activity of the SBPB leadership on the new standards within the legal support/responsibility and improving efficiency of the process of management decision-making.

Keywords: *management decisions, organizational development, changes in organization, requirements to management decisions, factors.*

УДК 159.923.3

Олексій КАРАЧИНСЬКИЙ*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Військовий інститут, м. Київ***СЕНС ЯК ІНТЕГРАТИВНА ОСНОВА
ОСОБИСТОСТІ У ТЕОРІЯХ ОСОБИСТОСТІ
І ЛОГОТЕРАПІЇ В. ФРАНКЛА**

У статті проводиться теоретичний аналіз розуміння сенсу в теорії особистості і психотерапії В. Франкла. Розглядаються уявлення про цінності як смислові універсалії, що кристалізувалися в результаті узагальнення типових ситуацій, з якими суспільству або людству довелося стикатися. Виділяються три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання і цінності відносин. Розглядаються механізми знаходження та реалізації сенсу як імперативної необхідності людини.

Ключові слова: Франкл, сенс, цінність, творчість, переживання, відносини.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Пошук сенсу завжди був головною ціннісною орієнтацією. Поняття сенсу стало останніми десятиліттями популярним на Заході та перебуває в центрі уваги в логотерапії В. Франкла, психології особистісних конструктів Дж. Келлі, етогенічному підході Р. Харре, феноменологічній психотерапії Ю. Джендліна, теорії поведінкової динаміки Ж. Нюттена та інших підходах, незважаючи на труднощі адекватного перекладу цього поняття на англійську та інші мови.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки смисловий підхід є одним з найбільш цікавих та перспективних підходів до психоло-

© Карачинський О.

гії особистості, у межах якого відбувається розробка загальнотеоретичних уявлень про смисловий вимір людського буття. Цей феномен вкрай неоднозначний, поліфункціональний та має значну кількість різних виразів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. У науковій літературі поняття “смысл” посідає особливе місце у структурі особистості кожного суб’єкта, воно є продуктом життєдіяльності суспільства та соціальних груп. Однак його теоретичне осмислення смислової феноменології відрізняються понятійною розмаїтістю, багатоаспектністю, від чого в психології не вдається прийти до несуперечливих і цілісних уявлень про структуру та функцій смислової сфери.

Поняття смыслу з’явилося в філософії, психології та науках про мову саме у німецькомовних (Г. Фреге, Е. Гуссерль, В. Дильтей, Е. Шпрангер, З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг, М. Вебер, В. Франкл) і російськомовних (Г. Г. Шпет, М. М. Бахтин, Л. С. Виготський, О. М. Леонтьев, Д. О. Леонтьев) авторів.

Етимологія поняття “смысл” має два значення: по-перше, це суть, головне, основне у певному предметі, явищі; по-друге – особистісна значущість для людини цієї суті, головного, основного [1]. Категорія смыслу життя містить у собі обидва аспекти цього поняття. Отже, вже сама сутність поняття вказує на наявність ієрархії: суть, головне домінує над неголовним, другорядним. Структурно смысл життя можна уявляти як ієрархію життєвих цілей (цінностей), в якій життєві смысли можуть визначати провідне місце, бути відносно рівнозначними з іншими або відігравати другорядну роль у загальній структурі смисложиттєвих орієнтацій, що мають її різні типи.

Метою статті є теоретичний аналіз та узагальнення розуміння сенсу в теорії особистості та психотерапії В. Франкла.

Викладення основного матеріалу дослідження. Значний інтерес до вивчення проблеми сенсу в західній психології особистості і психотерапії припадає на 1950–1960-ті роки. “Поки життя осмислене, люди схильні міркувати і говорити про його сенс відносно мало. Але як тільки виникає нестача або відсутність сенсу, проблема сенсу починає гра-

ти важливу роль в свідомості і самовираженні особистості” [2 с. 359]. Відчуття втрати смислу, за визнанням багатьох філософів, соціологів, психологів і літераторів, є відмінною рисою західного суспільства в післявоєнній десятиліття. Усвідомлення проблеми сенсу як суспільної проблеми не могло не вплинути і на розвиток психологічної теорії.

Уявлення про сенс як про життєве завдання докладно розроблено в теорії особистості і психотерапії Віктора Франкла. У своєму вченні Франкл висуває на перший план три основні частини: вчення про прагнення до сенсу, вчення про сенс життя і вчення про свободу волі.

Прагнення до пошуку і реалізації людиною сенсу свого життя Франкл розглядає як вроджену мотиваційну тенденцію, притаманну всім людям, та яка є основним двигуном поведінки і розвитку особистості. Це “найбільш людський феномен, оскільки тварина ніколи не буває стурбована сенсом свого існування” [3, с. 14]. З життєвого спостереження, клінічної практики і різноманітних емпіричних даних Франкл робить висновки, що для того, щоб жити і активно діяти, людина повинна вірити в сенс, яким володіють її вчинки. “Навіть самогубець вірить в сенс – якщо не життя, то смерті” [4, с. 236], в іншому випадку він не зміг би ворухнути й пальцем для того, аби реалізувати свій задум.

Відсутність сенсу породжує у людини стан, який Франкл називає екзистенціальним вакуумом. Саме екзистенційний вакуум, згідно зі спостереженнями Франкла, підкріплений численними клінічними дослідженнями, є причиною, що породжує в широких масштабах специфічні “ноогенний неврози”, що поширилися в післявоєнний період в країнах Західної та Східної Європи і в ще більших масштабах в США, хоча деякі різновиди таких неврозів (наприклад, “невроз безробіття”) були описані ще раніше. Необхідною умовою психічного здоров’я є певний рівень напруги, що виникає між людиною, з одного боку, і локалізованим у зовнішньому світі об’єктивним смислом, який йому належить здійснити, – з іншого [5, с. 63–65]. Сенс має завжди перебувати попереду буття [6, с. 12], і його основна функція, “сенс сенсу – задавати темп буття” [7, с. 51]. Отже, людина прагне знайти сенс і відчуває фрустрацію або вакуум, якщо це прагнення залишається нереалізованим.

Вчення про сенс життя вчить, що сенс “в принципі доступний будь-якій людині, незалежно від статі, віку, інтелекту, освіти, характеру, середовища, а також релігійності і віросповідання” [8, с. 274].

Однак знаходження сенсу – це питання не пізнання, а покликання. Не людина ставить питання про сенс життя, а життя ставить це питання перед нею, і людині доводиться щодня і щогодини відповідати на нього – не словами, а діями. Сенс не суб’єктивний, людина не винаходить його, а знаходить у світі, в об’єктивній дійсності, саме тому він є для людини як імперативом, що вимагає своєї реалізації. У психологічній же структурі особистості Франкл виокремлює особливий “поетичний вимір”, в якому локалізовані смисли. Сенс життя, по Франклу, може бути невимовний словесно або навіть взагалі невимовний [9, с. 27].

Франкл стверджує, що сенс життя кожної людини унікальний і неповторний. Так, пише Франкл, сенсом життя не може бути насолода, бо сенс є внутрішній стан суб’єкта [4, с. 223]. За тією ж логікою людина не може прагнути до щастя, вона може шукати лише причини для щастя. Боротьба за існування і прагнення до продовження роду також виправдані, тому що саме життя вже володіє якимось незалежним від цього сенсом.

Положення про унікальність сенсу не заважає Франклу визначити змістовну характеристику можливих позитивних смислів. Для цього він вводить уявлення про цінності як смислові універсали, що кристалізувалися в результаті узагальнення типових ситуацій, з якими суспільству або людству довелося стикатися. Це дозволяє узагальнити можливі шляхи, за допомогою яких людина може зробити своє життя осмисленим: “По-перше, за допомогою того, що ми даємо життя (в сенсі нашої творчої роботи); по-друге, за допомогою того, що ми беремо від світу (в сенсі переживання цінностей) і, по-третє, за допомогою позиції, яку ми займаємо по відношенню до долі, яку ми не в змозі змінити” [6, с. 15]. Відповідно до цього, виділяються три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання і цінності відносин.

Пріоритет належить цінностям творчості, основним шляхом реалізації яких є праця. При цьому “... сенс і цінність набуває праця людини як її внесок в життя суспільства, а не просто як її заняття” [5, с. 233].

Сенс праці людини полягає насамперед у тому, що людина робить більше своїх запропонованих службових обов'язків, саме те, що вона привносить як особистість в свою роботу. Цінності творчості є найбільш природними і важливими, але не необхідними. З числа цінностей переживання Франкл детально зупиняється на любові, яка має багатий ціннісний потенціал. Любов – це взаємини на рівні духовного, смислового виміру, переживання іншої людини в її неповторності і унікальності, пізнання її глибинної сутності. Разом з тим і любов не є необхідною умовою або найкращим варіантом осмислення життя. “Індивід, який ніколи не любив і не відчував, що люблять його, тим не менше може сформувати своє життя осмислено” [5, с. 253].

Найбільшу увагу Франкл приділяє цінностям відносин. До цих цінностей людині доводиться вдаватися, коли вона потрапляє в обставини, в яких нічого не в змозі змінити. Але за будь-яких обставин людина вільна зайняти осмислену позицію по відношенню до них і надати своєму стражданню глибокий життєвий сенс. “Як тільки ми додаємо цінності свого становлення до можливих категорій цінностей, стає очевидним, що людське існування ніколи не може виявитися безглуздим за своєю внутрішньою суттю. Життя людини зберігає свій сенс до кінця – до останнього подиху” [5, с. 175]. Мабуть, найбільші практичні досягнення логотерапії пов'язані саме з цінностями відносин, із знаходженням людьми сенсу свого існування в ситуаціях, які здавалися безвихідними і безглуздими [7; 9].

Згідно з Франклом, правильною постановкою питання є не питання про сенс життя взагалі, а питання про конкретний сенс життя даної особистості в даний момент. “Ставити питання в загальному вигляді – все одно, що питати у чемпіона світу з шахів: “Скажіть, маестро, який хід найкращий?” [10, с. 113]. Кожна ситуація несе в собі свій сенс, різний для різних людей, але для кожного він є єдиним і єдино істинним. Не тільки від особистості до особистості, а й від ситуації до ситуації цей сенс змінюється [4].

Питання про те, як людина знаходить свій сенс, є ключовим для практики логотерапії. Франкл не втомлюється підкреслювати, що смисли не винаходяться, не створюються самим індивідом; їх потріб-

но шукати і знаходити. Сенси не дані нам, ми не можемо обрати собі сенси, ми можемо лише обрати собі покликання, в якому ми знайдемо сенси. У відшукуванні і знаходженні смислів людині допомагає совість, аналізу якій Франкл присвятив книгу “Підсвідомий Бог”. Франкл визначає совість як смисловий орган, як інтуїтивну здатність відшукувати єдиний сенси, що криється в кожній ситуації [7, с. 63, с. 156]. Совість допомагає людині знайти навіть такий сенси, який може суперечити сформованим цінностям, коли ці цінності вже не відповідають життєвими ситуаціям, які швидко рухаються. Саме так, за Франклом, зароджуються нові цінності. “Унікальний сенси сьогодні – це універсальна цінність завтра” [5, с. 296].

У самому процесі судження щодо сенсу Франкл не бачить нічого, що не зводилося б до загальнопсихологічних закономірностей людського пізнання [10, с. 145]. Проводячи паралель із закономірностями виділення фігури з фону, Франкл пише, що сприйняття сенсу є “усвідомлення можливості на тлі дійсності або, простіше кажучи, усвідомлення того, що можна зробити по відношенню до даної ситуації” [8, с. 260].

Однак знайти сенси – це півсправи; необхідно ще здійснити його. Людина несе відповідальність за здійснення унікального сенсу свого життя. Здійснення сенсу – процес не простий і далекий від того, щоб відбуватися автоматично, як тільки сенси знайдений. Франкл характеризує прагнення, яке породжене сенсом (на відміну від потягів, породжуваних потребами), “як те, що вимагає постійного прийняття індивідом рішення, чи бажає він здійснити його в даній ситуації, чи ні” [5, с. 63].

Реалізація сенсу є для людини імперативною необхідністю, тому через обмеженість і незворотність буття людини у світі, неможливість відкласти щось на потім, неповторність тих можливостей, які надає людині кожна конкретна ситуація. Здійснюючи сенси свого життя, людина тим самим здійснює себе; так звана самоактуалізація є лише побічним продуктом реалізації сенсу. Проте людина ніколи так і не знає до самої останньої миті, чи вдалося їй дійсно реалізувати сенси свого життя.

Оскільки прагнення до реалізації унікального сенсу свого життя робить кожну людину унікальною особистістю, Франкл говорить також про сенси самої особистості людини, її індивідуальності. Сенси людської

особистості завжди пов'язаний із суспільством; у своїй орієнтації на суспільство сенс індивіда трансцендентує себе [5, с. 198–200]. І навпаки, сенс суспільства у свою чергу конститується існуванням індивідів.

Так само Франкл вводить поняття метасенс, мова іде про сенс, у світлі якого набуває сенсу людське життя, тобто про сенс Всесвіту, про сенс буття, про сенс історії. Цей сенс трансцендентний людському існуванню, тому ніякої відповідь на питання про метасенс дати неможливо. Франкл підкреслює, що з цього не потрібно робити висновок про безглуздість або абсурдність буття, з чим, нібито, доводиться миритися людині. Людині доводиться миритися з іншим – з неможливістю охопити буття в цілому, з неможливістю пізнати його метасенс. Метасенс реалізується незалежно від життя окремих індивідів. Так, "... історія, в якій реалізується метасенс, відбувається або через мої дії, або наперекір моїй бездіяльності" [6, с. 275].

Отже, основна теза вчення Франкла про сенс життя: життя людини не може позбутися сенсу за жодних обставин; сенс життя завжди може бути знайдений.

Вчення Франкла про свободу волі говорить, що людина вільна знайти і реалізувати сенс життя, навіть якщо її свобода помітно обмежена об'єктивними обставинами. Визнаючи очевидну детермінованість людської поведінки, Франкл заперечує її пандетермінованість. "Необхідність і свобода локалізовані не на одному рівні; свобода підноситься, надбудована над будь-якою необхідністю" [5, с. 106]. Франкл говорить про свободу людини по відношенню до своїх потягів, до спадковості та до чинників і обставин зовнішнього середовища.

Свобода людини по відношенню до зовнішніх обставин, хоча і не безмежна, але існує, виражає себе в можливості зайняти по відношенню до них ту чи іншу позицію. Тим самим сам вплив обставин на людину опосередковується позицією людини по відношенню до них. "Людина – це більше, ніж психіка: людина – це дух" [6, с. 63]. У цій своїй якості людина характеризується двома фундаментальними онтологічними характеристиками: здатністю до самотрансценденції і здатністю до самоусунення. Перша виражається в постійному виході людини за межі самої себе, у спрямованості її на щось, що існує поза

нею. Друга виражається в можливості людини піднятися над собою і над ситуацією, подивитися на себе з боку. Ці дві можливості дозволяють людині бути (не абсолютно, а в певних межах) самодетермініруючою істотою.

Також важливим питанням вчення про свободу волі є питання, для чого людина володіє свободою. У різних роботах Франкл пропонує неспівпадаючі формулювання, проте загальний їх зміст – це свобода взяти на себе відповідальність за свою долю, свобода слухати свою совість і приймати рішення про свою долю. Це свобода змінюватися, свобода від того, щоб бути саме таким, і свобода стати іншим. Франкл визначає людину як істоту, яка постійно вирішує, ким вона буде в наступний момент. Свобода – це не те, що людина має, а те, що вона є. «Людина вирішує за себе; будь-яке рішення є рішення за себе, а рішення за себе – завжди формування себе» [5, с. 114].

Ухвалення такого рішення – акт не тільки свободи, але і відповідальності. Свобода, яка позбавлена відповідальності, вироджується у свавілля. Ця відповідальність пов'язана з тягарем вибору людини. Це відповідальність людини за автентичність її буття, за правильне знаходження та реалізацію сенсу свого життя. По суті, це відповідальність людини за своє життя.

Висновки. Ідея сенсу як інтегративної основи людського життя, лягла у В. Франкла в основу теорії особистості і була розроблена їм дуже детально. Для Франкла набуття і реалізація сенсу постає перед людиною, як завдання, на вирішення якої вона спрямовує всі свої зусилля, причому успіх у вирішенні не гарантований, а невдача призводить до серйозних порушень особистісного розвитку. Ми вважаємо важливим положення Франкла про особливу смислову реальність, смисловий вимір, що не зводиться до психічної реальності.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямі може стати вивчення взаємозв'язок смислової сфери особистості в процесі подолання життєвих криз. Вивчення ролі особистісного сенсу особистості при бойовому стресі та пошук смислових механізмів і шляхів корекції смислових криз в наслідок післятравматичного досвіду.

Список використаної літератури

1. Фонарев А. Р. Смысл жизни как детерминанта развития личности профессионала / А. Р. Фонарев // Психологические, философские и религиозные аспекты смысла жизни : материалы III–V симпозиумов / Психологический ин-т РАО. – М., 2001. – 336 с.
2. Weisskopf–Joelson E. Meaning as integrating factor // The course of human life: a study of goals in the humanistic perspective / С. Buhler, F. Massarik (Eds.). New York : Springer, 1968. P. 359–363.
3. Франкл В. Доктор и душа / В. Франкл. – СПб. : Ювента, 1997. – 287 с.
4. Frankl V. Der Mensch von der Frage nach dem Sinn: eine Auswahl aus dem Gesamtwerk. Miinchen; Zurich: Piper, 1979. – IX, 308 p.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла. М. : Прогресс, 1990. – 367 с.
6. Frankl V. Psychotherapy and existentialism. New York : Simon and Schuster, 1967. – X, 246 p.
7. Frankl V. The will to meaning: foundations and applications of logotherapy. New York: Plume press, 1969. – X, 181 p.
8. Frankl V. Logos, paradox and the search for meaning // Cognition and psychotherapy / М. J. Mahoney, A. Freeman (Eds.). New York : Plenum, 1985. – P. 259–275.
9. Frankl V. The doctor and the soul: from psychotherapy to logotherapy. New York : Vintage books, 1973. – XXII, 295 p.
10. Frankl V. Man's search for meaning: an introduction to logotherapy. 3rd ed., rev. and enl. New York : Simon and Schuster, 1984. – 189 p.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Сафін О. Д.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016

Карачинский А. Смысл как интегративная основа личности в теории личности и логотерапии В. Франкла

В данной статье проводится теоретический анализ понимания смысла в теории личности и психотерапии В. Франкла. Рассматриваются представления о ценностях как смысловых универсалах, которые кристаллизовались в результате обобщения типичных ситуаций и с которыми обществу или человечеству пришлось сталкиваться. Выделяются три группы ценностей: ценности творчества, ценности

переживания и ценности отношений. Рассматриваются механизмы обнаружения и реализации смысла как императивной необходимости человека.

Ключевые слова: Франкл, смысл, ценность, творчество, переживания, отношения.

Karachynskiy O. **Sense, as the integration base of individual in the theories of personality and psychotherapy researched by Viktor Frankl**

This article contains theoretical analysis of understanding the meaning as a lifetime task, which developed in detail in theory of personality and psychotherapy by Viktor Frankl. There are three main parts: the doctrine of Search for Meaning, the doctrine of Will to Meaning and the doctrine of free will. The author searches for answers to questions about the lack of meaning, so it creates a condition inside human being that Frankl called existential vacuum. This existential vacuum, according to Frankl, is the reason of specific “Noogenic neurosis” that spread in Western Europe and USA after the World War II. This statement based on numerous clinical researches.

The article notes that a necessary condition for Mental Health is a certain level of tension that arises between people on the one hand, and objective sense, localized in external world, which the human being should implement – on the other. The meaning must always be ahead of existence, and its main function, “the meaning of meaning – is to set the pace to the life”. Thus, a person seeks to find the meaning and feels frustrated or vacuum, if the desire remains unrealized.

One of the main ideas of the article – an idea of values as universal meaning. It comes from typical situations people had to face. There are three groups of values: creativity values, emotional values and relationship values. We consider the search and realization of Meaning, as the key need for man.

The search and realization of Meaning is the common sense for all people. This article shows that this is the main engine of a humanity. This is “the most human phenomenon, because any animal is never concerned about the meaning of existence”. Basing on life observations, clinical researches and practice, various empirical data, Frankl has made a conclusion – the

person should believe in Meaning of his actions, to have a normal life. “Even suicide believes in meaning – if not of life, than of death”, otherwise, he could not do anything to realize his plan.

Keywords: *Frankl, sense, value, arts, experiences, relations.*

УДК 159.9:355/351.74

Олександр КОЛЕСНІЧЕНКО,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

Яніна МАЦЕГОРА,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

Ігор ПРИХОДЬКО,

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

Наталія ЮР'ЄВА,

*кандидат психологічних наук,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

ТИПІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті подані результати проведеного емпіричного дослідження військовослужбовців Національної гвардії України, яке дозволило визначити у структурі психологічної готовності до ризику чотири компоненти – здатність до вольового зусилля, військова товарицькість, професійна ідентичність, самовладання, достатній рівень розвитку яких забезпечує впевненість військовослужбовця у своїй здатності виконувати поставлені службово-бойові завдання в умовах небезпеки для життя. Авторами визначено відповідно до рівня розвитку цих компонентів чотири типи психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України.

Ключові слова: *психологічна готовність до ризику, військово-службовець, вольове зусилля, військова товарииськість, професійна ідентичність, витримка.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Виконання військовослужбовцями Національної гвардії України службово-бойових завдань постійно супроводжується загрозою для життя та здоров'я; характеризується виключною динамічністю, напругою, швидкоплинністю та змінністю ситуацій; часто відбувається в умовах з неповною, невизначеною, неправдивою чи суперечною дійсністю інформацією; дефіцитом часу для прийняття рішень; неочікуваністю виникнення нової екстремальної чи погіршення наявної ситуації та, безперечно, підвищеним ризиком, що робить актуальним дослідження їх психологічної готовності до ризику, визначення шляхів її формування.

На сьогодні існує ряд наукових досліджень, які розкривають сутність поняття “психологічна готовність до ризику”, визначені її особливості у представників ризиконебезпечних професій, у тому числі і військовослужбовців [8, с. 10–13, 15, 17], проте відкритим залишається питання визначення типів готовності до ризику, яке є важливим для організації ефективних заходів професійної психологічної підготовки, спрямованих на формування готовності до ризику військовослужбовців НГУ. Типізація є основою для диференційованого підходу у виборі заходів і засобів формування психологічної готовності до ризику.

Мета дослідження – визначити типи психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Поняття “психологічна готовність до ризику” набуло поширення в роботах європейських вчених у 60-х роках ХХ сторіччя з розвитком наукового напрямку, який розглядав її як головну передумову виникнення нещасних випадків.

Деякі сучасні дослідники професійної діяльності екстремального профілю розглядають “готовність до ризику” у структурі психологічної готовності працівників небезпечних і шкідливих професій [11; 12].

Н. Heim (Х. Гейм), М. А. Котик, А. В. Безродний та ін., аналізуючи термін “готовність до ризику”, дотримуються точки зору, що хоча готовність і породжується ситуацією (небезпекою), проте базується вона на особистісних якостях працівника [2; 18]. Так, Х. Гейм вказує, що готовність до ризику залежить від потреб, актуальності, мотивів, домінантності, ригідності, егоцентризму, легковажності, несумлінності, боязкості та ін. Більшість визначених ним якостей є відносно стійкими і раніше розцінювалися як показники схильності до нещасних випадків.

Л. М. Абсаямова вказує, що готовність до ризику розуміється як “психологічна властивість, що обумовлює стан очікування значущого зовнішнього стимулу, викликаний зовнішньою змістовною мотивацією” [1]. Цей стан, на думку авторки, визначає розгортання певної програми, якій відповідає сформоване вміння приймати рішення та успішно діяти в умовах невизначеності та потенційної загрози. Вона наводить структуру готовності до ризику, вказуючи:

що для мотиваційно-особистісного блоку характерні такі параметри, як впевненість в собі, прийняття ризику, потреба у гострих відчуттях;

для когнітивного – рефлексивність, структурно-комунікативне розпізнання, полenezалежність;

для емоційного компоненту – загальна емоційність, толерантність до невизначеності, загальна тривожність;

для регулятивного компонента – загальна адаптивність, загальна саморегуляція, контроль.

Шляхом побудови кореляційних плеяд нею було виявлено, що найбільший внесок у готовність до ризику робить емоційний компонент [1].

На думку С. І. Яковенка та Т. М. Яковенко, процес реалізації стану психологічної готовності військовослужбовців являє собою послідовність взаємопов’язаних процедур і дій [17]:

усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу чи поставленого іншими людьми завдання;

усвідомлення цілей виконання завдань, вирішення яких приведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання;

осмислення та оцінка умов, в яких будуть відбуватися майбутні події, актуалізація досвіду, пов'язаного з вирішенням завдань і виконанням вимог подібного роду;

визначення на основі досвіду та оцінки майбутніх умов діяльності найбільш раціональних і можливих (допоміжних) способів вирішення завдань чи виконання вимог;

прогнозування прояву своїх інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату;

мобілізація сил, відповідно до умов і завдань, самонавіювання віри в успішне досягнення мети.

Г. М. Солнцева, Т. В. Корнілова визначають готовність до ризику як власне готовність усвідомлено контролювати можливість зміни ситуації за допомогою реалізації своїх рішень, ставити цілі, що дозволяють перевіряти власні можливості і розширювати їх, виходити за рамки обмежень, накладених наявною ситуацією [14]. Т. В. Корніловою був виявлений зв'язок готовності до ризику з такими особистісними якостями, як соціальна сміливість, рішучість, емоційна стійкість, врівноваженість, безпечність, завзятість, тяга до сильних відчуттів, сенситивність, відкритість і легкість у спілкуванні, совісність, непоступливість, самоствердження, висока інтеграція почуття "Я", натхнення та ін. [9].

До психологічних корелятивів психологічної готовності до ризику, на думку Є. П. Ільїна, належать такі якості особистості, як імпульсивність, збудливість, агресивність, схильність до домінування, самоствердження [6]. За результатами дослідження вченого, позитивна кореляція виявилася з такими властивостями: стать (чоловіки більш ризиковані, ніж жінки), мотиваційні установки на досягнення успіху і низький самоконтроль. Негативні зв'язки були виявлені з соціальною бажаністю, соціальною відповідальністю, совісністю, навіюваністю [6]. Також виявлено взаємозв'язок психологічної готовності до ризику з гнучкістю мислення [6; 3].

У дослідженнях представників прикордонної служби їх готовність до ризику виявилась пов'язаною з емоційною стійкістю, домінантністю, сміливістю у сфері соціальних контактів, вольовим контролем по-

ведінки (за методикою Р. Б. Кеттелла), загальною інтернальністю та інтернальністю у сфері невдач (за методикою “Рівень суб’єктивного контролю”), з низьким рівнем тривожності, напруженості (за методикою Р. Б. Кеттелла) і нейротизма (за методикою Г. Айзенка) [17].

Т. В. Грязнова вказує, що готовність до ризику взаємопов’язана з особистісними рисами людини, які характеризують комунікативну (товариськість, схильність до домінування), емоційно-вольову сфери (впевненість у собі, незворушність, радість) та інтелект [4; 5]. Крім цього, вона визначила, що основними механізмами готовності до соціального ризику в професійній діяльності керівників (в її дослідженні брали участь керівники вищої ланки залізничного транспорту) є механізм ідентифікації та соціальна сміливість [4]. Функцією механізму ідентифікації є синхронізація особистості зі своєю соціальною роллю і забезпечення її готовності до ризику (відповідно, чим більше наявні особистісні якості людини відповідають “ідеальному” образу фахівця, тим вище у неї рівень готовності до ризику). Соціальна сміливість виступає як інтегральний механізм готовності до ризику, що включає в себе: соціальний інтелект, упевненість у собі, здатність ризикувати, що в ситуаціях ризику проявляється в активізації соціальної взаємодії, прогностичності аналізу ситуації і підвищенні одночасно мотивації до досягнення успіху та мотивації уникнення невдач [4].

Є. Р. Хабібুলін вказує, що у структурі особистості з оптимальним рівнем готовності до ризику представлені такі особистісні характеристики, як високий рівень комунікативної компетентності, активність, незалежність, вміння відстоювати свої інтереси, відповідальність за прийняті та реалізовані рішення, спонтанність дій, а також прояв гнучкості поведінки [16]. Також автором була виявлена тенденція до взаємозв’язку психологічної готовності до ризику з такими характеристиками, як самоповага, самоінтерес, саморозуміння.

Н. С. Левінцова, досліджуючи поліцейських, встановила, що їх готовність до ризику пов’язана із відчуттям приналежності до своєї соціальної групи [10]. Дослідник вказує, що поліцейський готовий ризикувати, якщо відчуває підтримку своєї групи. Автор визначив, що у співробітників з високою готовністю до ризику відзначається також

висока емоційна стійкість. Співробітники поліції з низьким рівнем готовності до ризику більш схильні до пасивності, до замкнутого способу життя, до переживань і тривоги, більш інертні і замкнуті. Такі властивості особистості, як підвищена совісність, знижена обережність (підозрілість), підвищений самоконтроль поведінки і відсутність фрустрації значно не впливають на рівень готовності до ризику (профілі обох груп збігаються), так само як і середній рівень вираження інших особистісних якостей – факторів А, В, Е, F, I, М, О, Q1.

М. О. Кленова пов'язує готовність до ризику з процесами адаптації [7]. Вона встановила, що готовність до ризику залежить від рівня адаптації: чим він вищий, тим вище і схильність до ризику, чим більше людина адаптована в соціальному світі, комфортніше відчуває себе в ньому, тим більше вона схильна до ризику. Готовність до ризику як психологічний стан проявляється при наявності емоційного комфорту. У результаті проведених досліджень авторка сформулювала готовність до ризику як надситуативна, зовнішня щодо самого акту ризику мотивація, що обумовлює прийняття рішення про ризик, та, в загальному розумінні, як здатність до прийняття виважених адекватних рішень та дій з опорою на власний потенціал в умовах невизначеності та ймовірних небезпек, відповідальність за їх результати та наслідки.

Розвиваючи тему адаптації до дії стрес-факторів, М. М. Старостіна, І. Т. Кавецький вказують, що фахівці, які не готові до ризику, у надзвичайних ситуаціях відчувають більш високий рівень психічної напруженості [15]. Тривалі труднощі в період виконання службово-бойового завдання в умовах небезпеки породжують в них психічний стан тривоги, невпевненості у своїх силах. Такі особи прагнуть за можливістю уникнути впливу стрес-фактора аж до відмови від виконання завдання.

О. М. Назарова, М. К. Сайфетдинова зазначають, що готові до ризику особи здатні пристосовуватись до дій стрес-факторів [13]. Показники їх психічної напруженості (частота пульсу, артеріальний тиск) за умов формування динамічного стереотипу наближаються все більш до норми, що дозволяє їм не знижувати ефективність діяльності в екстремальних умовах. На думку дослідниць, особи, які не готові та не схильні до ризику,

уникають діяти в небезпечній зоні, прагнуть вибрати найбільш безпечне місце, часто перебільшують небезпеку. Вони прагнуть ухилитися від впливу стрес-факторів, нерідко аж до відмови від виконання завдання.

Спираючись на вищевказані та власні наукові дослідження військовослужбовців Національної гвардії України, які мають досвід бойових дій, співробітники науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності НГУ розробили семантичний диференціал (перелік антонімічних пар) для реконструкції сприйняття явища “готовність до ризику” у свідомості військовослужбовців НГУ. Отримані результати було узагальнено за допомогою факторного аналізу. Цей етап дослідження докладно описано у публікаціях співробітників лабораторії [8]. У таблиці 1 наведено виділену у цих дослідженнях структуру психологічної готовності до ризику та психодіагностичні методики для дослідження її компонентів.

Так, перший і четвертий компонент психологічної готовності до ризику пов’язані з функцією саморегуляції активності в умовах небезпеки, в тому числі і з активуючою та гальмівною функціями волі. Фізіологічним підґрунтям цих компонентів є особливості взаємодії підкоркових структур (лімбічної системи, міндаліни) та кори головного мозку в умовах небезпеки. Відповідно розподіл методик між 1-ю та 4-ю компонентами є умовним, оскільки їх можна віднести до обох. Інші два компоненти свідчать, що військовослужбовці усвідомлюють свою належність до професії колективного типу з високою соціальною значимістю і, відповідно, при прийнятті рішення про ризиковані дії вони враховують зовнішні ресурси (досвід, допомогу, поділ відповідальності тощо), що надає їм ця приналежність.

Крім того, професійна ідентичність дозволяє концентрувати військовослужбовцям свої внутрішні та зовнішні ресурси навколо інтеріоризованих професійних цінностей, запозичувати досвід, мотивацію, особливості ставлення своєї професійної групи до дій (розробки плану дій, спонукання тощо) в небезпечних умовах. І в цьому значенні показники за “Шкалою фашизму” свідчать не стільки про антидемократичність особистості військовослужбовця як такої, скільки про зосередженість на цінностях своєї соціальної групи. Шкали методи-

ки Р. Кеттела використовуються для опису усіх чотирьох компонентів психологічної готовності до ризику.

Таблиця 1

**Структура психологічної готовності до ризику
військовослужбовців НГУ та психодіагностичні
методики для дослідження її компонентів**

Назва ком- понентів	Здатність до вольово- го зусилля	Військова товариськість	Професійна ідентичність	Витримка (самовладання)
Зміст компонентів	Здатність швидко виробляти та реалізувати план дій відповідно до мінливої ситуації, (рішучість, сміливість, воля)	Здатність у стресовій ситуації приймати допомогу та довіряти товаришам, (довіра, толерантність, товариськість)	Прагнення триматися цінностей своєї соціальної групи (патріотичність, законслухняність та професійна гідність)	Здатність утримуватися від імпульсивних дій, (організованість, дисциплінованість, обережність)
Психодіагностичні методики	“Здатність до самоврядування” (Н. М. Пейсахов); “Стиль саморегуляції поведінки” (В. Моросанова); “Локус контролю” (Є. Г. Ксенофтова)	“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки” (Л. М. Собчik)	“Шкала фашизму” (Т. Адорно, Є. Френкель-Брунsvік, Д. Левінсон, Р. Сенфорд); “Тест-опитувальник особистісної зрілості” (Ю. З. Гільбух)	“Особистісні чинники прийняття рішень”; “Вольові якості особистості” (М. В. Чумаков); “Ситуативне дослідження страху” (О. Ф. Чернавський)
16-факторний опитувальник Р. Кеттела				

За допомогою вказаних психодіагностичних методик було обстежено понад 750 військовослужбовців НГУ. На кожного з цих війсь-

ковослужбовців було отримано оцінку безпосереднього командира щодо їх готовності до ризику. У досліджуваній виборці досить рівно подано такі категорії військовослужбовців, як офіцери, військовослужбовці військової служби за контрактом та військовослужбовці строкової служби. Для визначення типів психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ результати цих обстежень було піддано процедурі кластерного аналізу. (Загальна кількість шкал за усіма методиками склала 103).

Зазначимо, що найбільш поширеними є перший (74,86 %) та другий (23,18 %) типи психологічної готовності до ризику. Третій та четвертий тип мають значно меншу поширеність серед військовослужбовців НГУ (1,12 % та 0,84 % відповідно), проте їх опис розкриває деякі психологічні механізми, визначення яких є важливим для цілеспрямованого формування психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ.

Розподіл категорій військовослужбовців за виділеними типами наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Представленість військовослужбовців різних категорій у виділених типах психологічної готовності до ризику (у %)

Категорії військовослужбовців	1 тип	2 тип	3 тип	4 тип
Офіцери	81,07	18,45	0,48	0,00
Військовослужбовці за контрактом	87,80	9,35	2,03	0,82
Військовослужбовці строкової служби	57,58	39,77	1,13	1,52

Як бачимо з даних таблиці 2, оцінки психологічної готовності до ризику, надані безпосередніми командирами військовослужбовцям першої групи ($290,41 \pm 39,25$) є значно вищими, ніж у військовослужбовців другої групи ($266,96 \pm 44,26$), $t = 6,12$, $p \leq 0,05$. На відміну від цих оцінок за зовнішніми проявами, суб'єктивно військовослужбовці обох зазначених груп однаково не прагнуть потрапляти в ситуації небезпеки для життя та невизначеності. Так, за шкалою "Особистіс-

на готовність до ризику” методики “Особистісні чинники прийняття рішень” у військовослужбовців обох досліджуваних груп показники є нижчими за середні ($4,74 \pm 2,32$ та $4,98 \pm 2,25$ відповідно) і рівними, $t = 1,22$, $p > 0,05$. Отже, для представників обох груп прийняття рішення про дії в умовах небезпеки психологічно не є легким, вони усвідомлюють складності, які необхідно долати, та напругу при виконанні службово-бойових завдань, з якою необхідно впоратися.

Порівняння цих двох груп засвідчило, що вони відрізняються за переважною більшістю (95 %) змінних, використаних у дослідженні для опису компонентів психологічної готовності до ризику. Так, у військовослужбовців першої групи відзначаються значно більш високі показники інтернальності і особистісної зрілості. Вони менш схильні до самозвинувачень, мають позитивну Я-концепцію і життєву установку, вмотивовані, почувають свою відповідальність за результати своєї діяльності, в них побудовані стосунки як перед самим собою, так і перед іншими людьми та суспільством у цілому. У таких осіб переважає інтелект над почуттями, вони емоційно врівноважені, розсудливі (не імпульсивні), розуміють відносність всього сущого, цінують свою приналежність до військового колективу.

Ще однією характеристикою представників першої групи є диференційованість показників, що описують особливості саморегуляції та самоврядування. Так, найбільш вираженою серед шкал, що описують саморегуляцію у представників цієї групи, є – “Моделювання” ($7,12 \pm 1,46$), а найменш вираженою – “Самостійність” ($4,66 \pm 2,03$). Це підкреслює той факт, що для них, по-перше, в умовах виконання службово-бойових завдань в ситуаціях небезпечних для життя на перший план виходить увага до системи зовнішніх і внутрішньозначимих умов, важливим стає деталізоване і адекватне їх сприйняття і усвідомлення. По-друге, для представників цієї групи в небезпечних умовах найбільш вигранною стратегією є “командна робота”, навіть якщо вона передбачає відмову від власних уявлень про правильність дій. Певною мірою цю тезу підтверджують і їх показники за шкалою “Авторитарна підпорядкованість” (“Шкала фашизму”) ($33,80 \pm 5,94$), які є значно вищими, ніж у військовослужбовців другої групи ($29,11 \pm 7,35$), $t = 7,49$, $p \leq 0,01$.

Серед шкал самоврядування у військовослужбовців першої групи найбільш вираженою є “Прийняття рішень” ($5,01 \pm 1,17$), найменшою – “Планування” ($3,98 \pm 1,32$). Відповідно, в небезпечних умовах ці військовослужбовці схильні швидко переходити від плану дій до самих дій, розуміючи, що кожна секунда затримки на етапі планування веде до змін в обстановці, які можуть бути настільки суттєвими, що навіть дуже добре продумана стратегія втрачає сенс. Ця швидкість переходу від планування до реалізації дій не є наслідком імпульсивності. Так, за даними методики “Особистісні чинники прийняття рішень” представники першої групи є більш схильними обдумувати свої рішення і діяти в ситуації, що може передбачати різні, у тому числі і ризиковані рішення. У цій групі за шкалою “Раціональність” діагностовано значно більш високі показники ($7,38 \pm 3,02$), ніж у військовослужбовців другої групи ($5,28 \pm 2,48$), $t = 9,01$, $p \leq 0,01$.

У військовослужбовців другої групи практично відсутня диференціація за шкалами методик, що визначають особливості саморегуляції (показники за шкалами майже рівні, від $4,55 \pm 1,77$ до $5,57 \pm 1,66$) і самоврядування (діапазон за шкалами від $3,04 \pm 1,18$ до $3,54 \pm 1,17$). За значимо, що за даними Н. М. Пейсахова (розробника методики “Здатність до самоврядування”) наближення усіх оцінок до зони низьких може свідчити про відсутність цілісної системи самоврядування, про ситуацію, коли емоційна оцінка ситуації переважає над раціональним аналізом і повноцінний цикл самоврядування навіть не починається (усвідомлення неефективності наявних способів дій, виникнення потреби у самоврядуванні і далі відповідно: аналіз протиріч, прогнозування, ціле покладання, формування критеріїв, оцінки якості, прийняття рішення до дій, контроль, корекція). За задумом автора методики, самоврядування розглядається як основа для формування саморегуляції, функцією якого є закріпити те, що отримано в процесі самоврядування. Тому несформованість самоврядування ускладнює процеси формування стилів саморегуляції в небезпечних обставинах життєдіяльності.

У військовослужбовців першої групи також присутня більша диференційованість показників за типами міжособистісної поведін-

ки, ніж у військовослужбовців другої групи. Найбільш вираженим в першій групі є владно-лідуючий тип міжособистісної поведінки ($9,97 \pm 3,09$), найменший – недовіливо-скептичний – $3,34 \pm 2,20$. Відповідно, представників цієї групи можна охарактеризувати, як впевнених в собі і своєму оточенні, несхильних критикувати своїх товаришів по службі та проявляти підозрілість щодо них. Таке ставлення забезпечує у підрозділі атмосферу взаєморозуміння і взаємодопомоги. Про несхильність цих військовослужбовців проявляти підозрілість свідчать і дані методики Р. Кеттелла. У військовослужбовців другої групи також не можна однозначно визначити переважаючий тип міжособистісної поведінки (усі показники за шкалами “Методики інтерперсанальної діагностики міжособистісної поведінки” знаходяться у досить вузькому діапазоні від $7,86 \pm 2,81$ до $8,96 \pm 2,83$).

Крім того, у військовослужбовців другої групи відсутня виражена диференціація за шкалами методики “Ситуативне дослідження страху” (їх діапазон від $3,33 \pm 1,07$ до $3,80 \pm 1,08$). На відміну від них, у військовослужбовців першої групи за даними цієї методики акцентується лише здатність прогнозувати ситуації небезпеки (“Прогноз” $3,85 \pm 1,19$) та максимально мобілізувати свої ресурси в них (“Соціально-стенічний тип прояву страху” – $3,22 \pm 1,43$). Ці військовослужбовці максимально викладаються в небезпечних ситуаціях (відчувають виснаження (“Астенічна післядія страху” – $3,06 \pm 1,33$) та їм немає чим дорікати собі (низькі показники за шкалою “Моральний страх” – $1,94 \pm 0,85$).

Диференційованість показників саморегуляції та самоврядування, типів міжособистісної поведінки та особливостей ставлення і переживання страху свідчать про наявність у військовослужбовців першої групи позитивного досвіду виходу з небезпечних ситуацій, який дозволив їм сформувати ефективні стилі їх подолання, ефективні стратегії адаптації до дії стрес-факторів. Військовослужбовці другої групи виявилися менш спроможними адаптуватися до дії стрес-факторів та виробити (чи перейняти) ефективні стратегії подолання небезпечних ситуацій. Можна припустити, що визначена у них перевага емоційної оцінки ситуації небезпеки над раціональною ґрунтується на набутій перевазі підкоркових структур над корою головного моз-

ку при контролі реакції стресу, яка підкріплюється їх меншим інтелектуальним розвитком. Так, за показниками шкали "В" (інтелект) методики Р. Кеттелла, військовослужбовці другої групи мають значно менші бали ($3,48 \pm 1,46$), ніж військовослужбовці першої ($4,28 \pm 1,42$), $t = 6,22$, $p \leq 0,01$. Крім того, за шкалою "М" (практичність – мрійливість) цієї методики, військовослужбовці другої групи мають більш виражену мрійливість ($5,53 \pm 2,07$), ніж військовослужбовці першої групи ($5,04 \pm 2,03$), $t = 2,68$, $p \leq 0,05$, що описує їх як менш здатних орієнтуватися в ситуації та використовувати обставини на свою користь. Обмежена здатність "йти за ситуацією", "сліпе" прагнення слідувати наперед розробленому власному плану відбивається і у їх більш високих показниках "Вольових якостей особистості". На думку М. В. Чумакова (автора методики), більш високі показники за всіма шкалами, що описують вольові якості, можуть свідчити про більшу напруженість і фрустрованість цих військовослужбовців. Про більш високу напруженість військовослужбовців другої групи також свідчать дані методики Р. Кеттелла. Так, за шкалою "Q4" ("розслабленість – напруженість"), показники цієї групи є значно вищими ($5,78 \pm 1,84$), ніж у військовослужбовців першої ($4,46 \pm 1,95$), $t = 7,96$, $p \leq 0,01$. Крім того, за даними методики Р. Кеттелла, військовослужбовці першої групи характеризуються більш високою самооцінкою, емоційною стабільністю, спокійністю, розслабленістю та сміливістю. Можемо припустити, що механізми адаптації до дії стрес-факторів в другій групі дають збій, внаслідок чого ці військовослужбовці потрапляють в порочне коло: нездатність впоратися зі своїми негативними переживаннями не дозволяє їм проявляти гнучкість у процесах пристосування до ситуацій, пов'язаних з небезпекою для життя, що призводить до зниження ефективності їх службово-бойової діяльності і, як наслідок, до зниження їх самооцінки, підвищення невпевненості в собі та збільшення мета-почуттів (негативних переживань з приводу своїх невдач) і емоційного напруження і так далі по колу. Відповідно, на відміну від військовослужбовців першої групи, які підтримують ефективність своєї діяльності, діючи відповідно до змін ситуації, для військовослужбовців другої групи завданням максимум стає "перетерпіти" ситуацію. Вони

не адаптуються до стресової ситуації, а лише залишаються в ній стільки часу, скільки від них вимагається.

Зазначимо, що військовослужбовцям першої групи консолідувати зусилля для подолання негативних переживань і підтримки ефективності дій в умовах небезпеки для життя допомагає виражена ідентифікації зі своєю професійною групою. У цих військовослужбовців більш вираженим є поділ на “Ми-Вони”, прихильність до своєї групи, її цінностей, ставлення до оточення і способів взаємодії з ним, що й забезпечує підвищену дієвість їх мотивації. Так, за показниками “Шкали фашизму”, представники першої групи мають дещо вищі оцінки, ніж військовослужбовці другої. Крім того, за даними методики Р. Кеттелла, військовослужбовці першої групи є більш конформними до своєї групи, консервативними щодо її цінностей, мають більш високі показники нормативності поведінки, ніж військовослужбовці другої.

Зазначимо, що відбиття усіх визначених особливостей виділених компонентів психологічної готовності до ризику в показниках методики Р. Кеттелла підтверджує надситуативність готовності до ризику. Так, ґрунтуючись на сформованих фізіологічних механізмах контролю над стресом, здатність до саморегуляції в небезпечних для життя умовах відбивається у свідомості військовослужбовців впевненістю у своїй спроможності в цих умовах ефективно виконувати поставлені завдання (професійне самовідношення). Отримані в дослідженні результати дозволяють припустити, що психологічну готовність до ризику кожного окремого військовослужбовця доречно розглядати як частину загальної готовності до ризику військового колективу. Компоненти військова товарицькість, професійна ідентичність та смислові аспекти регуляції активності, реалізуючи функції залучення зовнішніх ресурсів (допомоги та досвіду), консолідації власних зусиль навколо усвідомлення (суспільної) значимості досягнення поставлених професійних завдань та переживання власних втрат шляхом підняття над ситуацією, дозволяють зробити вихід за межі готовності до ризику окремого військовослужбовця. Відповідно, формування психологічної готовності до ризику передбачає формування військового колективу, атмосфери довіри, взаємодопомоги, вироблення професійних цінностей (у тому числі і інструментальних) тощо.

Отже, здатність свідомо регулювати власну активність в небезпечних для життя умовах, консолідувати зусилля навколо ідентифікації зі своєю професійною групою, залучати як додатковий ресурс допомоги товаришів формують у свідомості військовослужбовців впевненість у своїй спроможності ефективно виконувати службово-бойові завдання в небезпечних для життя ситуаціях, що є характерними особливостями першого типу, психологічна готовність до ризику якого високо оцінюється безпосередніми командирами.

Обмежена здатність контролювати реакцію стресу, висока напруженість, яка не дозволяє проявляти гнучкість і вчасно реагувати на зміни ситуації при виконанні поставлених завдань в ситуаціях небезпеки для життя, розмита ідентифікація зі своєю професійною групою, її цінностями, неповна впевненість у своїх товаришах (їх професіоналізмі та особистісних якостях), яка стає суб'єктивним бар'єром для прийняття допомоги та перейняття досвіду співслужбовців, невпевненість в собі характерні для військовослужбовців другого типу, які за оцінками командирів мають нижчий за середній рівень психологічної готовності до ризику.

Як вже вказувалось, третій та четвертий тип психологічної готовності до ризику не мають значної поширеності у виборці військовослужбовців НГУ. Так, третій тип представлений 1,12 % обстежуваних військовослужбовців, серед яких майже 55,56 % військовослужбовців військової служби за контрактом, 11,11 % – молодших офіцерів та 33,33 % військовослужбовців строкової служби. Четвертий тип є ще менш поширеним (0,84 %) і на 1/3 складається із військовослужбовців військової служби за контрактом та на 2/3 з військовослужбовців строкової служби.

Крім задовільних оцінок командирів їх психологічної готовності до ризику, за якими вони займають проміжне положення між військовослужбовцями першої та другої групи ($270,63 \pm 33,30$), для військовослужбовців третьої групи ключовою характеристикою є високі показники за методиками “Ситуативне дослідження страху”, “Методикою інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки” та низькі показники “Особистісної зрілості” (крім здатності до психологічної

близькості з іншою людиною). Ці дані дозволяють описати військово-службовців третьої групи як таких, яких торкаються усі зміни навколишнього світу; як емоційно включених у ситуації; небайдужих, нездатних відсторонитися від подій, подивитися на них зі сторони. Таке ставлення до оточення поєднується у представників цієї групи зі зниженою “Раціональністю” (“Особистісні чинники прийняття рішень”) ($4,25 \pm 2,76$), за якими вони значуще відрізняються від усіх інших досліджуваних груп. Проте це зниження “Раціональності” у своїй основі не має зниження інтелекту. Так, за фактором “В” (інтелект) методики Р. Кеттелла, показники третьої групи не мають значущих розбіжностей з показниками військовослужбовців першої групи. Зазначимо, що показники вольової регуляції, саморегуляції, самоврядування у військовослужбовців третьої групи більш подібні до показників другої, а не першої групи. Проте на відміну від другої, у військовослужбовців цієї групи є більш вираженою диференційованість показників і, крім того, вони значно відрізняються від другої за такими шкалами методики “Вольові якості особистості”, як “Ініціативність” ($6,38 \pm 1,06$, $t = 2,80$, $p \leq 0,05$) і “Цілеспрямованість” ($2,50 \pm 0,76$, $t = 2,03$, $p \leq 0,05$); методики “Здатність до самоврядування” – “Цілепокладання” ($4,38 \pm 1,85$, $t = 2,03$, $p \leq 0,05$); методики “Стиль саморегуляції поведінки” – “Планування” ($6,38 \pm 1,06$, $t = 2,02$, $p \leq 0,05$), “Гнучкість” ($6,88 \pm 1,13$, $t = 3,56$, $p \leq 0,01$), “Самостійність” ($6,50 \pm 1,31$, $t = 2,81$, $p \leq 0,01$). Так, представники третьої групи, як і військовослужбовці другої групи, з трудом переходять до безпосередньої реалізації плану дій, проте причиною цього є прискіплива увага до деталей, складності з виділенням суттєвого (ім все здається важливим), уваги до питань відповідності своїх дій змінам обстановки, їх доцільності, високий рівень рефлексивності. І хоча механізм рефлексії лежить в основі формування контролю над реакцією стресу, формування самосвідомості, адекватності самооцінювання на етапі свого становлення рефлексія може приводити до збільшення індивідуалізму (зосередженості на своїх особливостях, своїй відмінності від інших та, навіть, протиставлення себе своїй соціальній групі для визначення власних можливостей). Так, за першими трьома шкалами (А, В, С) “Шкали фашизму” показники військовослужбовців

третьої групи є подібними до показників військовослужбовців першої групи, проте їх значно більші показники за шкалами “антиінтрацепції” ($20,38 \pm 4,24$), “суверенності і стереотипії” ($30,13 \pm 2,80$), “комплексу влади” ($34,38 \pm 4,69$), “проективності” ($20,13 \pm 1,36$), “деструктивності і цинізму” ($10,88 \pm 1,36$) свідчить про їх більшу зосередженість на питаннях відмінності від інших, на питаннях власної унікальності та своїх переваг над іншими, що значно знижує їх чутливість до допомоги та досвіду інших.

Процес формування рефлексії актуалізує сприйняття себе як причини проблем, які виникають, знижує здатність “відпускати” об’єктивно нездоланні ситуації. Так, у представників цієї групи діагностовано найбільші показники серед обстежених військовослужбовців за шкалами “Інтернальність у сфері невдач” ($5,13 \pm 0,35$), “Схильність до самозвинувачення” ($0,25 \pm 0,71$), “Професійно-процесуальний аспект інтернальності” ($6,00 \pm 0,53$) та “Відповідальність у сфері міжособистісного спілкування” ($5,88 \pm 0,83$).

Крім того, низькі показники особистісної зрілості, які відбивають недостатню сформованість смислової регуляції життєдіяльності, свідчать про обмежену здатність представників цієї групи піднятися над стресовою ситуацією, відійти від уявлень про унікальність своєї долі та прийняти чужий досвід переживання горя, що є одним із способів переживання можливих втрат, вірогідність яких в умовах небезпеки для життя досить висока.

Нездатність повною мірою контролювати реакції стресу, складності з переживанням втрат, труднощі у взаєминах зі співслужбовцями відбиваються у свідомості військовослужбовців третьої групи нестійкістю самооцінювання щодо власних можливостей досягнення поставлених цілей в умовах ризику для життя. Це не дозволяє військовому колективу цілком розраховувати на військовослужбовця при необхідності виконувати поставлені службово-бойові завдання в умовах небезпеки. Певною мірою це підтверджується збільшенням показників підпорядкованості ($5,88 \pm 2,70$), експресивності ($7,00 \pm 1,69$) та радикалізму ($7,50 \pm 2,00$) за методикою Р. Кеттелла.

Таким чином, третій тип можна позначити, як такий, що починає освоювати рефлексію для оволодіння стресом і формування профе-

сійної самосвідомості з усіма відповідними позитивними і негативними моментами (наприклад, деякими складностями у колективі внаслідок тимчасового збільшення індивідуалізму).

Військовослужбовці четвертої групи отримали від своїх командирів найнижчі оцінки готовності до ризику ($240,17 \pm 47,73$). За даними методики Р. Кеттелла, у цій групі діагностовано найнижчі показники інтелекту ("В" ($3,17 \pm 1,17$)), емоційної стабільності ("С" ($6,00 \pm 1,90$)), чутливості ("Г" ($3,50 \pm 2,07$)) та самоконтролю ("Q3" ($5,50 \pm 1,87$)).

Для військовослужбовців четвертої групи характерним є зниження усіх показників страху, що мають соціальний аспект ("Морального страху" ($1,45 \pm 0,42$), "Страху життєдіяльності" ($1,90 \pm 1,02$), "Екстернальності страху" ($1,45 \pm 0,46$), "Соціально-астенічного страху" ($1,69 \pm 0,55$)).

Представники четвертої групи мають низькі показники за шкалами самоврядування, найменші з яких отримано за шкалою "Самоконтроль" ($2,17 \pm 0,98$) та "Критерій оцінки якості" ($2,83 \pm 1,60$), слабодиференційовані показники за шкалами саморегуляції з мінімумом за шкалою "Оцінювання результатів" ($4,17 \pm 1,17$) та "Програмування" ($4,67 \pm 1,63$).

У цій групі найнижчі показники "Інтернальності у сфері невдач" ($3,50 \pm 0,55$), "Схильності до самозвинувачень" ($-1,83 \pm 2,14$), "Компетентності і сфері міжособистісного спілкування" ($2,33 \pm 1,51$) та найвищі бали за шкалою "Заперечення активності" ($8,83 \pm 2,79$).

Хоча у представників цієї групи визначено найвищі показники за шкалами методики "Особистісні чинники прийняття рішень" ("Раціональність" ($9,00 \pm 1,79$) та "Готовність до ризику" ($7,33 \pm 3,08$)) на фоні низьких показників інтелекту та високих показників "Заперечення активності", вони свідчать про прагнення відстоювати власні інтереси, неохильність нехтувати своїми потребами.

Так, четверта група є протилежною третій: такі військовослужбовці характеризуються низькою рефлексивністю (не в останню чергу через низький інтелект) і, як наслідок, слабо розвиненими механізмами саморегуляції, самоврядування, вольової і смислової регуляції, низькою інтернальністю та високою егоцентричністю. Зосередженість на власних потребах і бажаннях не дозволяє їм вибудовувати адекватні стосунки з оточуючими людьми, робить їх сприйнятливими для зовніш-

ніх маніпуляцій. Не проявляючи зацікавленості у своєму соціальному оточенні, вони не можуть розраховувати на стійку підтримку від нього. Військовослужбовцями четвертої групи не інтеріоризуються цінності професійної групи, до якої вони формально належать, ними не усвідомлюється соціальна значущість виконуваних ними професійних функцій і, як наслідок, їм не знайомі докори сумління та почуття відповідальності за виконання поставлених професійних завдань. Такий тип готовності до ризику було позначено як егоцентричний, нездатний до осмисленого прийняття ризику (ризикую заради порятунку інших).

Висновки. Проведене емпіричне дослідження військовослужбовців Національної гвардії України дозволило визначити у структурі психологічної готовності до ризику чотири компоненти – здатність до вольового зусилля, військова товарицькість, професійна ідентичність, самовладання, достатній рівень розвитку яких забезпечує впевненість військовослужбовця у своїй здатності виконувати поставлені службово-бойові завдання в умовах небезпеки для життя, її надситуативність і зв'язок з готовністю до ризику військового підрозділу (колективу) у цілому.

Відповідно до рівня розвитку цих компонентів можна говорити про чотири типи психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України:

перший тип (74,86 %) має відповідно сформовані компоненти готовності до ризику, що дозволяє військовослужбовцю бути впевненим у своїй спроможності ефективно виконувати поставлені завдання в умовах небезпеки для життя за рахунок розвинених механізмів саморегуляції, здатності залучати зовнішні і внутрішні ресурси, консолідувати енергію у напрямку реалізації поставлених завдань та демонструвати високий рівень готовності до ризику;

другий тип (23,18 %) особистості, не маючи достатнього позитивного досвіду подолання стресових ситуацій, не завжди виявляється здатним подолати напруження та проявляти гнучкість, ефективність діяльності при зміні умов виконання поставлених службово-бойових завдань. Недостатня впевненість в собі, схильність до мета-почуттів, роздратування не дозволяють йому ефективно використовувати наявні ресурси, які надає військова товарицькість та професійна ідентичність;

третій тип (1,12 %) особистості займає проміжне положення між першим і другим. Для нього характерним є освоєння здатності контролювати реакцію стресу за рахунок розвитку рефлексії. Крім того, рефлексія є важливим механізмом формування професійної ідентичності. Проте на етапі свого формування рефлексія може призвести до збільшення часу на прийняття рішення та до збільшення індивідуалізму, що негативно позначається на здатності ефективно діяти в умовах небезпеки для життя, відбивається у свідомості нестійким самостваленням, формуванням рис експресивності і радикалізму, що у цілому не дозволяє військовому колективу повною мірою розраховувати на військовослужбовця при необхідності виконувати поставлені завдання в екстремальних умовах;

четвертий тип (0,84 %) особистості практично нездатний до ризику заради порятунку інших. Він характеризується низькою рефлексивністю, не в останню чергу через знижений інтелектуальний розвиток, і, як наслідок, слабо розвиненими механізмами саморегуляції, самоврядування, вольової і смислової регуляції, низькою інтернальністю. Зосередженість на своїх потребах не дозволяє військовослужбовцю використовувати ресурси, які надає професійна ідентичність та військова товариськість.

Список використаної літератури

1. Абсалямова Л. М. Психологічні особливості розвитку готовності до ризику у підлітковому віці [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. / Л. М. Абсалямова. Харківський національний педагогічний ун-т імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – 39 с.
2. Безродний А. В. Схильність до ризику як особистісна особливість обдарованої дитини (гендерний аспект) [Текст] / А. В. Безродний // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. у-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2011. – Вип. 11. – С. 20–29.
3. Вдовіченко О. В. Прояв та корекція ризику у студентів, які навчаються за різними освітньо-професійними програмами [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. В. Вдовіченко. – Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 17 с.
4. Грязнова Т. В. Психологические механизмы готовности к социальному риску в профессиональной деятельности руководителя: на примере руко-

водителей высшего звена железнодорожного транспорта [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Т. В. Грязнова. – Госуд. образоват. учреждение выс. проф. образ “Дальневосточный госуд. ун-т путей сообщения”. – Хабаровск, 2007. – 26 с.

5. Грязнова Т. В. Взаимосвязь готовности к риску и личностных особенностей инженеров-руководителей предприятий ЖД транспорта [Электронный ресурс] / Т. В. Грязнова. – Режим доступа : http://www.portalus.ru/modules/psychology/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1155015150&archive=01&start_from=&ucat=27&

6. Ильин Е. П. Психология риска [Текст] / Е. П. Ильин – СПб, 2012. – 288 с.

7. Кленова М. А. Социально-психологическая адаптация молодежи и склонность к риску [Текст] / М. А. Кленова // Известия Саратовского университета. [Новая серия. Философия. Психология. Педагогика]. – 2010. – Т. 10, вып. 3. – С. 79–82.

8. Колесніченко О. С. Структурно-функціональна модель психологічної готовності військовослужбовців Національної гвардії України до ризику [Текст] / О. С. Колесніченко, А. А. Лиман // Науковий вісник Херсонського державного університету, 2015. – Вип. 3. – С. 153–158.

9. Корнилова Т. В. Диагностика мотивации и готовности к риску [Текст] / Т. В. Корнилова – М. : ИП РАН, 1997. – 232 с.

10. Левинцова Н. С. Некоторые структурные особенности готовности к риску, связанные с порогом активности и личностными качествами сотрудников полиции [Текст] / Н. С. Левинцова // Вестник Бурятского государственного университета, 2014. – Вып. 5 : Психология, социальная работа. – С. 48–51.

11. Моторин В. Б. Воспитательная работа с личным составом подразделений повышенного риска (на материалах функционирования Государственной противопожарной службы МЧС России) [Текст] / [В. Б. Моторин, В. Л. Марченко, П. А. Ткачев, Н. И. Уткин, А. А. Шелепенькин и др.]. – СПб. : Санкт-Петербургский институт ГПС МЧС России, 2006. – 160 с.

12. Моторин В. Б. Риск в профессиональной деятельности: основные факторы и особенности проявления [Текст] : монография / В. Б. Моторин. – СПб. : СПбУ МВД России, 2002. – 240 с.

13. Назарова О. М. Психологическая готовность спасателей к риску [Текст] / О. М. Назарова, М. К. Сайфетдинова // Молодой ученый, 2015. – № 7. – С. 685–688.

14. Солнцева Г. Н. Риск как характеристика действий субъекта [Текст] / Г. Н. Солнцева, Т. В. Корнилова. – М. : НИЦ “Инженер”, 1999. – 80 с.

15. Старостін М. М. Ризик в діяльності майбутніх працівників МНС [Електроний ресурс] / М. М. Старостіна, І. Т. Кавецький – Режим доступу : http://media.miu.by/files/store/items/uses/xviii/mim_uses_xviii_10010.pdf

16. Хабибуллин Э. Р. Готовность к риску как фактор эффективной педагогической деятельности в ситуациях неопределенности : дисс. ... канд. псих. наук : 19.00.13 / Э. Р. Хабибуллин. – Психол. ин-т Рос. акад. образования. – Москва, 2008. – 150 с.

18. Яковенко С. І. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників [Текст] / С. І. Яковенко, Т. М. Яковенко. – К. : КВГІ, 2008. – 265 с.

18. Heim H. Individuelle Risikobereitschaft und Unfallneigung. Bundesinstitut für Arbeitsschutz [Text] / H. Heim. – Koblenz, 1971. – 78 p.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2016

Колесниченко А., Мацегора Я., Приходько И., Юрьева Н. Типизация психологической готовности к риску представителей экстремальных видов деятельности

В статье представлены результаты проведенного эмпирического исследования военнослужащих Национальной гвардии Украины, которое позволило определить в структуре психологической готовности к риску четыре компонента – способность к волевому усилию, военная общительность, профессиональная идентичность, самообладание, достаточный уровень развития, которых обеспечивает уверенность военнослужащего в своей способности выполнять поставленные служебно-боевые задачи в условиях опасности для жизни. Авторами определены в соответствии с уровнем развития этих компонентов четыре типа психологической готовности к риску военнослужащих Национальной гвардии Украины.

Ключевые слова: *психологическая готовность к риску, военнослужащий, волевое усилие, военная общительность, профессиональная идентичность, выдержка.*

Kolesnichenko O., Matsegora Ya., Prykhodko I., Yurieva N. Typification of risks psychological readiness of extreme activity representatives

The results of the empirical study of the Ukrainian National Guard servicemen have been presented in the article. It allowed to determine four

components in the structure of psychological readiness for taking risks – volitional ability, military sociability, professional identity, self-control; their sufficient development level ensures the confidence of a serviceman of his ability to perform assigned service-combat missions in terms of danger to life. The authors have determined four types of risks psychological readiness in accordance with the level of these components development of the Ukrainian National Guard servicemen.

Keywords: *risks psychological readiness, military, volition, military sociability, professional identity, endurance.*

УДК 159.9.019.4

Олександр ЛАЗОРЕНКО,

кандидат психологічних наук,

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ПРИКОРДОННИКІВ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

У статті психологічна підготовка визначається як організований та систематичний процес, спрямований на формування і розвиток у прикордонників психологічної готовності до дій в екстремальних умовах. Запропоновано структуру психологічної підготовки та змістовне наповнення її компонентів. Розглянуто оптимальні форми і методи психологічної підготовки охоронців кордону з урахуванням специфіки їх професійної діяльності.

Ключові слова: *психологічна підготовка, екстремальні умови діяльності, психологічна готовність.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Наразі у Державній прикордонній службі України (далі – ДПСУ) планово відбувається реформування на основі Стратегії розвитку ДПСУ, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1189 р. З метою реалізації завдань, визначених Президентом та Урядом, одним із основних напрямів діяльності та подальшого розвитку прикордонної служби визначено удосконалення системи підготовки та роботи з особовим складом ДПСУ.

У контексті загальної професійної підготовленості персоналу ДПСУ психологічна підготовка прикордонників до дій в екстремальних умовах

© Лазоренко О.

займає ключове місце, адже досвід багатьох воєн та збройних конфліктів показує, що саме охоронці кордону першими стають на захист Батьківщини. Підтвердженням цього є також ситуація, яка відбувається сьогодні на кордонах України у зв'язку із військовою агресією проти України, розпалювання збройного конфлікту в східних регіонах України. Тому сьогодні актуальною є потреба в підвищенні інтенсивності та якості психологічної підготовки охоронців кордону в межах єдиного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблему психологічної підготовки вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники в різних галузях науки. Особливості підготовки особистості та військових колективів до дій в екстремальних умовах відображено в дослідженнях М. Корольчука, В. Осьодло, С. Полторака, Я. Матцегори, І. Приходько та ін. Важливе значення мають також роботи, присвячені проблемам психологічної підготовки правоохоронців на державному кордоні (О. Войцехівський, С. Мул, В. Журавльов, Є. Потапчук та ін.). Однак в сучасних умовах виникла нагальна потреба у посиленні психологічної підготовки персоналу органів та підрозділів охорони кордону, визначення її завдань, пошуку та впровадження надійних форм і методів такої роботи.

Звідси виникає необхідність у вирішенні наукової та практичної проблеми, пов'язаної із визначенням структури психологічної підготовки прикордонників та змістовного наповнення її компонентів, що і є **метою даної статті**. Завданням дослідження визначено вивчення теоретичних розробок науковців з обраної проблематики, узагальнення та аналіз отриманих результатів для їх застосування у прикордонній практиці.

Виклад основних результатів дослідження. У період реформування ДПС України, наближення форм та методів її роботи до кращих зразків аналогічних органів розвинутих європейських країн особливої значущості набуває потреба формування та розвитку в охоронців кордону таких психологічних властивостей та станів, які дозволили б виконувати службові завдання в складних та екстремальних умовах. Як свідчать дослідження у цій сфері [1–6 та ін.], найбільш перспективним напрямом вирішення цих завдань є психологічна підготовка.

Можна стверджувати, що на сьогодні немає єдності у позиціях вчених щодо визначення сутності та змісту психологічної підготовки. Залежно від специфіки діяльності науковці визначають психологічну підготовку і як процес, і як сукупність психологічних впливів, і як комплекс заходів. На сьогодні розуміння структури психологічної підготовки прикордонника не може вважатися однозначним і тому не отримало належного відображення в існуючій системі його фахової підготовки у відомчих навчальних закладах та центрах, а також в органах та підрозділах охорони державного кордону. Хоча поза сумнівом її розробка набуває великого значення для психологічного забезпечення діяльності прикордонних нарядів в екстремальних умовах.

У контексті нашого дослідження психологічну підготовку прикордонних нарядів слід розглядати як організований та систематичний процес, спрямований на формування і розвиток у прикордонників системи знань, умінь, навичок і властивостей, що забезпечують ефективні дії з охорони державного кордону в умовах впливу стрес-чинників. Така робота дозволяє підготувати психіку охоронців кордону до надійних та ефективних дій за призначенням під час несення прикордонної служби.

Аналіз наукових праць дослідників питань навчання та підготовки фахівців різного профілю діяльності [2; 3; 4; 5 та ін.] дозволяє зробити припущення, що процес психологічної підготовки як діяльнісний феномен містить такі структурні компоненти: цільовий, мотиваційний, змістовий, операційно-дійовий, контрольно-регулювальний, оцінювально-результативний. Розглянемо їх детальніше.

Цільовий компонент визначається усвідомленням керівниками та підлеглими мети та завдань психологічної підготовки. Урахування вітчизняного та зарубіжного досвіду організації психологічної підготовки дозволяє зробити висновок, що метою психологічної підготовки фахівців є формування в них психологічної готовності та психологічної стійкості. Як зазначають психологи [1, с. 201–203], процес формування названих станів єдиний, тому що вони включають одні й ті самі елементи. Саме виділення цих станів як самостійних дуже умовне, тут йдеться про деяку систему “готовність-стійкість”. При цьому головне

завдання цієї роботи полягає в підготовці психіки охоронців кордону до надійних та ефективних дій за призначенням під час несення прикордонної служби.

Враховуючи результати нашого емпіричного дослідження, ми вважаємо, що психологічну підготовку прикордонних нарядів потрібно спрямовувати на вирішення низки завдань, основними з яких є:

надання персоналу психологічних знань, необхідних для компетентної оцінки і урахування психологічних аспектів службової діяльності;

розвиток та удосконалення професійно-важливих властивостей, зокрема пильності, уваги, професійної пам'яті тощо;

формування емоційно-вольової стійкості прикордонників до впливу негативних чинників, пов'язаних з несенням служби у прикордонних нарядах, та вміння оперативно реагувати на екстремальні ситуації;

формування функціональної надійності психіки прикордонників для ефективної протидії фізичним та психологічним навантаженням в екстремальних умовах несення служби;

формування вміння користуватися психологічними прийомами для підвищення ефективності вирішення службових завдань, надання само та взаємодопомоги (психологічної, медичної) та ін.;

формування вмінь встановлювати контакт з різними категоріями громадян в інтересах служби;

розвивати навички і вміння, які сприятимуть ефективному виконанню всіх професійних дій у будь-яких складних та небезпечних умовах.

Мотиваційний компонент психологічної підготовки полягає у використанні системи прийомів із стимулювання у прикордонників зацікавленості, потреби у вирішенні поставлених перед ними навчально-службових завдань, у розвитку мотивів підготовки та пізнавальної активності охоронців кордону. Цей компонент психологічної підготовки є продовженням цільового, але тільки за усвідомлення прикордонниками їх власного стимулу до діяльності. Повноцінний стимул можливий за усвідомлення реальної значущості психологічних знань, тому роз'яснення мети, поглиблення мотивації є передумовою позитивного ставлення охоронців кордону до психологічної підготовки. Повноцінний стимул можливий за усвідомлення реальної значущості

знань, тому роз'яснення мети, поглиблення мотивації є передумовою позитивного ставлення охоронців кордону до психологічної підготовки. Керівники зобов'язані викликати у підлеглих внутрішню потребу в засвоєнні психологічних знань. Це досягається за допомогою чіткого й достатнього формулювання тим, хто навчається, пізнавального завдання (найчастіше у формі проблемної ситуації), адже одна й та сама за характером і результатами навчально-службової діяльності прикордонників може мати різні мотиви. Тому важливо, щоб керівники свідомо управляли мотиваційною стороною навчально-службової діяльності прикордонників, їх інтересами і потребами, формували позитивне ставлення до психологічної підготовки.

Змістовий компонент психологічної підготовки визначається планами, програмами, наказами та іншими керівними документами з підготовки персоналу ДПС України. Слід зазначити, що важливим етапом підготовки прикордонних нарядів є професійна підготовка, яка охоплює всю систему підвищення професіоналізму охоронців кордону шляхом підтримання та удосконалення у них необхідних навичок для виконання завдань прикордонної служби. Нормативно-правовою базою для її організації та проведення є законодавчі акти України, керівні документи Адміністрації ДПС України та інші документи, що регламентують життєдіяльність ДПС України відповідно до завдань службової діяльності.

Водночас очевидно, що психологічна підготовка нерозривно пов'язана з професійною підготовкою, але вона має свій зміст, специфіку, форми і методи, без урахування яких не можна вирішувати завдання підготовки прикордонників щодо охорони державного кордону. Тому заходи і вправи з формування та розвитку психологічної готовності та стійкості мають проводитись на кожному занятті з будь-якого напрямку підготовки.

Операційно-дійовий компонент відображає процесуальну сутність психологічної підготовки і реалізується за допомогою оптимальних методів, засобів і форм її організації.

Методи психологічної підготовки тісно пов'язані з професійною підготовкою та роботою з персоналом (виховною роботою). Вони становлять єдину систему, яка дозволяє цілеспрямовано та науково-об-

ґрунтовано впливати на психіку прикордонників, формувати і розвивати у них необхідні індивідуально-психологічні властивості. Методами психологічної підготовки прикордонних нарядів ми будемо називати таку сукупність прийомів і способів, що сприяють досягненню поставлених цілей щодо формування та розвитку у прикордонників психологічної готовності та психологічної стійкості.

Ефективними методами [4; 6], що дають можливість планомірно та науково обґрунтовано впливати на почуття, волю й інтелект охоронців кордону, формувати та розвивати в них необхідні морально-психологічні властивості, є такі:

метод вправ і тренувань (система багаторазових повторень спеціальних дій, які ускладнюються, та вчинків з метою формування у прикордонників необхідних морально-психологічних властивостей);

метод критичних ситуацій (система прийомів і засобів, що моделюють дії прикордонників у складних умовах оперативно-службової діяльності);

метод стресового впливу (комплекс прийомів та засобів, за допомогою яких у прикордонників можна викликати емоційну напруженість різного ступеня з метою формування високих волевових властивостей).

Ефективність психологічної підготовки визначається не тільки методами впливу на психіку прикордонників, а також і формами її організації. На нашу думку, форми психологічної підготовки прикордонників – це зовнішнє вираження певних організованих дій суб'єктів психологічної підготовки (керівників, командирів та начальників) та порядку їх здійснення, спрямованих на розвиток у прикордонників складових психологічної готовності. У прикордонних підрозділах ці форми залежать від специфіки підготовки персоналу; вимог, які висуваються до окремого прикордонника та підрозділу загалом; особливостей ділянки кордону; рівня психологічної готовності охоронців кордону до виконання завдань за призначенням та інших чинників.

З'ясовано, що на сьогодні існують різні класифікації цієї психологічної категорії. Так, за кількістю суб'єктів навчання науковці виділяють індивідуальну і групову форму підготовки, за основними видами її проведення – теоретичну та практичну. Автори переважно зазначають, що така класифікація має умовний характер, проте розглянуті підходи дозволяють визна-

чити доцільність тих чи інших форм для вирішення завдань психологічної підготовки прикордонників до дій в екстремальних умовах.

Охорона державного кордону є виконанням службового завдання, яке вимагає не тільки психічних та фізичних затрат, а й іноді пов'язане з ризиком для життя. Відповідно прикордонник повинен володіти інформацією про особливості вегетативних реакцій, пов'язаних зі стресом, про їх вплив на емоційно-вольову сферу людини, про особливості функціонування пізнавальних процесів (уваги, мислення, пам'яті тощо) у звичайних та екстремальних умовах, про способи підвищення їх продуктивності. Важливим є також розуміння природи релаксаційних технік, формування вольових властивостей тощо.

Досвід службової діяльності автора підтверджує, що найчастіше просте знання тих психологічних явищ, з якими може зіткнутися прикордонник в екстремальних умовах, дозволяє психологічно підготуватися до несприятливих подій. Отже, важливою формою психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах є психологічна просвіта.

Як вказують В. Мацегора, І. Приходько, С. Полторак та ін. [5, с. 7], психологічна просвіта – це систематичне і організоване поширення серед військовослужбовців психологічної інформації з метою формування у них розуміння закономірностей функціонування людської психіки і поведінки в екстремальних умовах несення служби, знання шляхів і способів управління можливостями своєї психіки і надання психологічної допомоги товаришам по службі. Іншими словами, його метою є розвиток пізнавальної складової цільового психологічного ресурсу.

Актуальну психологічну інформацію до прикордонників можна доводити в усній (лекції, доповіді, бесіди, виступи учасників та очевидців подій), друкованій (пам'ятки, листівки, інформаційні аркуші) формах, шляхом перегляду та обговорення кінофільмів та ін. Ефективність психологічної освіти підвищується у тому випадку, якщо поширювану інформацію буде конкретизовано згідно зі специфікою майбутньої діяльності, приведено відповідно до рівня підготовки прикордонників та їх настроїв. Важливо, щоб ця інформація не залякувала людей, а давала ключ до розуміння того, що відбувається.

Однак слід зазначити, що психологічна освіченість при підготовці до діяльності в екстремальних умовах повинна включати не тільки інформування про особливості переживання екстремальних ситуацій. Для ефективного формування та розвитку готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях прикордоннику необхідні ще й елементарні знання про особливості функціонування уваги, пам'яті, мислення, емоційно-вольової сфери тощо. Важливим принципом у цьому випадку є принцип внесення в процес професійної підготовки елементів напруженості та раптовості, небезпеки і ризику, властивих реальній обстановці на державному кордоні, а також багаторазове тренування прикордонного персоналу з виконання прийомів і дій у цих умовах. Саме тому необхідно вести мову про доцільність використання такої форми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах, як практичні заняття з використанням активних методів навчання, що передбачає не викладення готових знань та їх відтворення, а самостійне оволодіння прикордонниками психологічними знаннями в процесі активної пізнавальної діяльності.

Незважаючи на різноманіття великої кількості психологічних вправ, прийомів і технік, що їх використовують для активізації навчальної діяльності, до активних методів навчання традиційно належать: проблемне навчання, тренінгові технології, ігрові технології, групова дискусія та ін. Ці та інші активні методи навчання дозволяють перевести процес психологічної підготовки на інтенсивний шлях розвитку, тобто максимально його активізувати і надати більшої практичної спрямованості.

Особливого значення в екстремальних умовах несення служби мають уміння і навички прикордонників самостійно долати проблеми, що пов'язані з психікою людини. Тому одним із завдань прикордонників можна вважати самостійне оволодіння ними прийомами саморегуляції, психологічної самокорекції, вольової мобілізації, проведення аутотренінгів, сеансів психологічного розвантаження тощо. З огляду на це, ще однією формою психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах є, на нашу думку, самостійна робота прикордонників щодо навчання прийомів та методів саморегуляції.

Специфіка прикордонної служби висуває жорсткі вимоги до засобів і методів саморегуляції психіки. Вони мають бути простими та ефективними (за короткий строк, наприклад, 3–5 хв., давати позитивний результат), не мати побічного ефекту (розслабленості, в'ялості, зниження уваги, пам'яті, уповільнення розумових дій). На думку В. Стасюка [6], таким вимогам можуть відповідати способи саморегуляції, що ураховують механізми взаємозв'язку типів подиху, тонусу кістякових м'язів і станів нервової та психічної систем людини. Загалом управління своїм психічним станом і діями можна трактувати як комплекс систематизованих психологічних і фізичних прийомів, що дозволяють знімати надмірну психічну напругу, стимулювати внутрішню і зовнішню активність, максимально мобілізувати моральні й фізичні сили прикордонника на виконання завдань у прикордонних нарядах.

Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив виділити основні форми психологічної підготовки прикордонних нарядів, що забезпечують формування їх психологічної готовності до дій в екстремальних умовах. Це насамперед:

психологічна просвіта (лекції, доповіді, бесіди, виступи, пам'ятки, листівки, інформаційні аркуші та ін.);

практичні заняття з використанням активних методів навчання (рольової гри, групової дискусії, проблемного навчання та ін.);

самостійна робота прикордонників щодо навчання прийомів та методів саморегуляції (вольової мобілізації, заспокійливого та мобілізуючого дихання, контрастного розслаблення м'язів, самопереконання, самонавіювання, самонаказу, складних психорегуляційних комплексів, зокрема аутогенного тренування, нервово-м'язова релаксації та ін.).

Контрольно-регулювальний компонент передбачає одночасний контроль керівника за порядком вирішення поставлених навчально-службових завдань та самоконтроль підлеглих за правильністю виконання спеціальних дій у змодельованих умовах оперативно-службової діяльності. Функція контролю здійснюється на всіх етапах психологічної підготовки. Вона є безперервною і не повинна обмежуватись лише констатацією досягнутого. Йдеться про зворотний зв'язок у підготовці прикордонників, що передбачає своєчасне реагування керівника

на допущені підлеглими помилки; певну систему їх виправлення (прикордонник отримує підказку, йому негайно повідомляють правильну відповідь або прикордонник самостійно шукає помилку та способи для її виправлення). На цьому етапі відбувається формування в прикордонників навичок та умінь самоконтролю в психологічній підготовці, планування своїх дій, оцінювання і регулювання власної діяльності і поведінки, передбачення результатів своїх дій, зіставлення їх з вимогами керівних документів, керівника або прикордонного колективу.

Оцінювально-результативний компонент передбачає оцінку керівниками та самооцінку підлеглими досягнутих в процесі психологічної підготовки результатів. Як було зазначено вище, мета психологічної підготовки полягає у формуванні та закріпленні у прикордонників психологічної готовності та стійкості, переважно через самовдосконалення особистісних і розвиток професійно важливих властивостей, набуття досвіду успішних дій у змодельованих екстремальних умовах ОСД. Відповідно, психологічна підготовка прикордонних нарядів є об'єктивною умовою розвитку психологічної готовності прикордонного персоналу, що забезпечує його професійну надійність при вирішенні оперативно-службових завдань.

Так узагальнення результатів наукового пошуку дало підстави вважати, що метою та результатом відповідної психологічної підготовки є формування та розвиток психологічної готовності особистості до діяльності, тому конкретні вияви готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах як результат їх психологічної підготовки доцільно досліджувати через оцінювально-результативний компонент розглянутого процесу.

Висновки. Вивчення науково-психологічної літератури та урахування специфіки службової діяльності прикордонників дозволяє визначити структуру та змістовне наповнення психологічної підготовки прикордонників. Визначено, що психологічна підготовка як процесуальне явище має таку структуру: цільовий, мотиваційний, змістовий, операційно-дійовий, контрольно-регульовальний та оцінювально-результативний компоненти. Цільовий компонент визначається усвідомленням керівниками та підлеглими мети та завдань психологічної

підготовки; мотиваційний компонент полягає у використанні системи прийомів із стимулювання у прикордонників зацікавленості, потреби у вирішенні поставлених перед ними навчально-службових завдань, розвиток мотивів підготовки та пізнавальної активності охоронців кордону; змістовий компонент визначається планами, програмами, наказами та іншими керівними документами з підготовки персоналу ДПС України; операційно-дійовий компонент відображає процесуальну сутність психологічної підготовки і реалізується за допомогою оптимальних методів, засобів і форм її організації; контроль-регулювальний компонент передбачає одночасний контроль керівника за порядком вирішення поставлених навчально-службових завдань та самоконтроль підлеглих за правильністю виконання спеціальних дій у змодельованих умовах оперативно-службової діяльності; оцінювально-результативний компонент передбачає оцінку керівниками та самооцінку підлеглими досягнутих в процесі психологічної підготовки результатів.

Запровадження активних соціально-психологічних методів психологічної підготовки в межах єдиного процесу сприятиме розвитку високого рівня психологічної готовності прикордонників до дій в екстремальних умовах.

Перспективою для подальших розвідок у даному напрямі може стати експериментальне дослідження впливу психологічної підготовки на процес підвищення у прикордонників рівня психологічної готовності до несення служби в екстремальних умовах службової діяльності.

Список використаної літератури

1. Методологічні та теоретичні проблеми психології : навч. посібник / М. С. Корольчук, Ю. Л. Трофімов, В. І. Осьодло та ін. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 336 с.
2. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів Сухопутних військ : навчально-методичний посібник / За ред. Г. П. Воробйова. – Львів : АСВ, 2012. – 430 с.
3. Основи підготовки підрозділів спеціального призначення внутрішніх військ: навч. посіб. / Ю. П. Бабков, В. М. Бацамут, О. В. Лисенко та ін.; за заг. ред. С. Т. Полторака. – Харків : Акад. ВВ МВС України, 2012. – 481 с.

4. Потапчук Є. М. Дидактичні засади організації психологічної підготовки охоронців кордону [Електронний ресурс] / Є. М. Потапчук // Вісн. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України : електрон. наук. фахове вид. – Хмельницький, 2011. – Вип. 21 – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadrps/2011_1/11pempok.pdf

5. Психологічна підготовка водіїв внутрішніх військ МВС України до керування транспортним засобом в екстремальних умовах діяльності : навч. посіб. / Я. В. Мацегора, І. І. Приходько, С. Т. Полторака та ін. – Харків : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 126 с.

6. Стасюк В. В. Військова психологія видородової діяльності : підручник для слухачів та студентів вищих навчальних закладів / В. В. Стасюк. – К. : ПП “Золоті Ворота”, 2012. – 458 с.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Матейук О. А.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016

Лазоренко А. Психологическая подготовка пограничников как процессуальное явление

В статье психологическая подготовка определяется как организованный и систематический процесс, направленный на формирование и развитие у пограничников психологической готовности к действиям в экстремальных условиях. Предложена структура психологической подготовки и содержательное наполнение ее компонентов. Рассмотрены оптимальные формы и методы психологической подготовки охранников границы с расчетом специфики их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *психологическая подготовка, экстремальные условия деятельности, психологическая готовность.*

Lazorenko O. Psychological training of the border guards as a long term phenomenon

This article is dedicated to the substantiation of psychological training as an organized and systematic process which is aimed at the formation and development of the psychological readiness of the border guards in order to act in extreme conditions. The topicality of the research lies in

the fact that today, according to the difficult situation on the state border, there is an urgent need to improve the intensity and quality of psychological training of border guards under the frame of a single process. Hence, there is a necessity of solving scientific and practical problems, which are related to the structure of the psychological training of the border guards and its content components.

In the context of the research it was clarified the definition of psychological training, which should be determined as an organized and systematic process, which is aimed at the formation and development of the knowledge system of the border guards, skills, experience and abilities that ensure effective protection of the state border under the influence of stress factors. It was proved that psychological training allows to prepare psychology of the border guards for the reliable and effective actions on the line of duty.

On the basis of analytic investigation of some scientific resources the structure of psychological training as a long term phenomenon was proposed, and it the following: goal-oriented, motivational, sense-bearing, operationally effective, controlled and estimative components. The content of these components was also characterized. The best possible forms and methods of psychological training of the border guards and their professional activity were defined.

Main objectives and requirements for psychological training of the border guards were outlined. It was also found out that psychological preparation is inextricably linked with professional training, so activities and exercises which are aimed at formation and development of psychological readiness and sustainability of the border guards should be included into training of all directions.

The practical significance of this research lies in the fact that the usage of active social and psychological methods of psychological training as a single process will facilitate the development of a high level of psychological readiness of the border guards in order to act in extreme conditions.

Keywords: *psychological training, activity in extreme conditions, psychological readiness.*

УДК 159.923:616.89-008.441.3

Леся ЛИТВИНЧУК,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ*

ЗМІСТ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОТЕРАПІЇ У РОБОТІ ІЗ ЗАЛЕЖНОСТЯМИ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

*У статті розкривається зміст та технології сучасної психотерапії у роботі із залежностями. Зазначається, що в психотерапії існують різні методи цілеспрямованого психологічного впливу на пацієнта, починаючи зі слова, емоційних відносин, спільної діяльності. Психотерапія на сьогодні є найменш представленим та водночас за-
трабуваним видом профільних послуг.*

Ключові слова: психотерапія, спосіб, вплив, когнітивний конструкт, мотивація, психотерапевтична мішень, наркологічна допомога, ознака.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Першочерговим завданням професіонала є навчити пацієнта такої поведінки, яка б звела до мінімуму ймовірність рецидиву і максимально загальмувала розвиток патологічних наслідків, викликаних зловживанням психоактивними речовинами. Виходячи зі сказаного, консультування наркозалежних осіб має два найважливіших компоненти. Перший зосереджується на концепції хвороби, тобто йдеться про стан, який безпосередньо не залежить від індивідуальної волі і свідомості пацієнта. Другий - визнає існування “духовного виміру” процесу одужання.

У концепції наркоманії принципово підкреслюється та обставина, що, як і у випадку з іншим соматичним захворюванням, хвороба

© Литвинчук Л.

залежності має патологічний процес, який більшою мірою контролює поведінку індивіда. У масовій свідомості, навпаки, переважає уявлення про наркоманію як про стан, при якому людина має можливість добровільно вибирати спосіб поведінки. Відповідно, на перший план виступають моральні аспекти, такі як сором, провина, публічне засудження та ін. Сьогодні можна говорити про зростання поліпрагматичних, синтетичних, транстеоретичних, мультимодальних тенденцій в розумінні психотерапії, що багато в чому збігається зі станом психотерапії у світовій практиці. В останні десятиліття, у зв'язку з нестабільністю суспільно-економічних умов в країні і світі та зростанням нервово-психічної патології, інтерес дослідників до психотерапії, її видів, помітно зріс [5]. Психотерапія стає науковим напрямком великої теоретичної і практичної важливості, створює нові методи лікування. З огляду на це аналіз матеріалів, що характеризують динаміку встановлення і розвитку психотерапевтичних підходів в лікуванні адиктивних когнітивних конструктів, буде актуальним, оскільки дозволяє не тільки оцінити сучасний стан цієї важливої проблеми, а й визначити можливі шляхи її подальшого розвитку.

У спеціальній літературі представлено величезну кількість варіантів психотерапії, описано зміст та технології кожної з них. Ми вважаємо, що з практичної точки зору, важливо виділити деякі основні ознаки, що відрізняють один вид психотерапії від іншого. Це необхідно в першу чергу для того, щоб точніше визначити доцільність застосування того або іншого методу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Одним з вагомих факторів, що визначають ефективність терапії, є активна участь хворого в реабілітаційному процесі, установка на попередження хвороби та виконання лікарських рекомендацій. Усвідомлення хвороби, як зазначають Маренич О. Н., Сирота Н. А., відбувається під впливом чуттєвої, інтелектуальної та соціальної сфер та є надзвичайно складним, багаторівневим феноменом. Одним з основних завдань у роботі з наркозалежними, за Сиротою Н. А., Nosyk B., Papke G., Greenwald M. K., Stitze M. L., є формування у них мотивації звернення

за професійною допомогою. У даний час фахівці в галузі психотерапії, а саме Декало Е. Е., Калініченко О. Ю., Scott W., активно розробляють методики формування первинної мотивації до лікування, Best D. зазначає, що на перших етапах важливо встановити терапевтичний контакт і сформувати мотивацію на участь у програмі реабілітації.

Мішенями психотерапії на етапі первинної наркологічної допомоги за Сиротою Н. А., Best D., Brekke M., Rao S. R., Otto M. W., Liao Y., Tran B. X., Vallejo-Medina P., Sierra J. C., Wang Z., може бути депресія, низька самооцінка, почуття провини, низька якість життя та наявність численних соціальних проблем, пов'язаних з відсутністю навичок впевненої поведінки та підтримки.

Бухтояровим Є. В., Шадріним В. В., Ялом В. підкреслюється важливість і необхідність використання в терапевтичних цілях позитивної і негативної мотивації, а також мотивації, що виходить з домінуючого патологічного особистісного статусу наркозалежних – мотивації на досягнення комфортного стану, що використовується при замісній терапії. Робота може проводитись як індивідуально, так і в групі, при цьому звертається увага Dhawan A., Chopra A., Roberts D. C. S., Phelan R. на необхідність врахування гендерних відмінностей в побудові загальних моделей роботи із залежними від ПАР. Інші дослідники, такі як Росінський Ю. А., Downey L., Wright S., Klee H. наголошують на важливості гендерних відмінностей при реалізації конкретних технологій на етапі первинної наркологічної допомоги.

Мета статті полягає у розкритті питання змісту та технології сучасної психотерапії у роботі із залежностями та описанні змісту та технології найпоширеніших варіантів психотерапії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з вагомих факторів, що визначають ефективність терапії, є активна участь хворого в реабілітаційному процесі, установка на попередження хвороби та виконання лікарських рекомендацій. Згода хворого на лікування, його готовність проходити лікувально-реабілітаційний режим та співпрацювати з лікарем характеризується поняттям “комплаєнс”. Проблема у своєчасному та ефективному лікуванні осіб, залежних від ПАР, починається із затримки звернення хворого за допомогою та

включення його в терапевтичний процес. Як правило, пацієнти наркологічного профілю звертаються за професійною допомогою в більшості випадків примусово. Відбувається це переважно під впливом та тиском сім'ї, мікросоціального оточення, співробітників, працівників правоохоронних органів. Причина цього явища криється в неправильному формуванні внутрішньої картини хвороби, порушенні нозогнозії – здатності до усвідомлення власної хвороби та критичного ставлення до власного стану і поведінки. Усвідомлення хвороби може мати різне вираження [4].

На одному полюсі знаходиться нозогнозія, коли хвороба усвідомлюється повністю та чітко розмежуються здорові та нездорові сторони особистості, на протилежному – анозогнозія, яка характеризується повною відсутністю усвідомлення хвороби та її проявів.

Відомо, що в психотерапії існують різні методи цілеспрямованого психологічного впливу на пацієнта, починаючи зі слова, емоційних відносин, спільної діяльності, що спрямовані на покращення стану здоров'я та підвищення стійкості до стресу. Психотерапія на сьогодні є найменш представленим та водночас, затребуваним видом профільних послуг [6]. У спеціальній літературі наведено величезну кількість варіантів психотерапії, описано зміст та технології кожної з них, однак з практичної точки зору важливо виділити деякі основні ознаки, що відрізняють один вид психотерапії від іншого. Це необхідно в першу чергу для того, щоб точніше визначити доцільність застосування того або іншого методу.

Зокрема, розрізняють директивні і недирективні методики. Директивні методи полягають в тому, що лікар активно нав'язує запропонований ним спосіб виходу із ситуації, не дозволяє хворому висловити свою думку, діє з висоти свого авторитету. У більшості випадків зайва директивність розглядається як явний недолік психотерапії, оскільки вона знімає з хворого відповідальність за одужання, підпорядковує волі лікаря, може ігнорувати дійсні потреби. Недирективні методи засновані на попиті пацієнта, вивченні його думки, залученні його в самостійний пошук виходу із ситуації. Такі методи розвивають впевненість.

Принциповим є поділ методів психотерапії на експресивні (від англ. to express – “висловлювати”) і суппортивні (від англ. to support – “підтримувати”, “зберігати”). Дані поняття тісно пов’язані з концепцією захисних механізмів особистості. Експресивні методи дозволяють виявити підсвідомі механізми, що лежать в основі страждання пацієнта, що підтримують його душевну сліпоту, заважають остаточно позбавитися від внутрішнього конфлікту. Суппортивні методи навпаки – зміцнюють в особі сформовані системи захисту, підтримують у ньому самообман заради збереження спокою і почуття безпеки. Недоліком таких методів вважають те, що вони заважають пацієнтові розгледіти реальність, утримують його від активних дій.

Подібний зміст несе поділ методів психотерапії на активізуючі і заспокійливі. Активізуючі методи спрямовані на підвищення прагнення до дії, боротьби, самореалізації. Заспокійливі методи, спрямовані на зняття внутрішнього напруження, тривоги, особливо корисні в гострому періоді переживання стресу.

Психотерапія може проводитися індивідуально або в групі. Першочерговим завданням професіонала є навчити пацієнта такої поведінки, яка б звела до мінімуму ймовірність рецидиву і максимально загальмувала розвиток патологічних наслідків, викликаних зловживанням психоактивними речовинами.

Три головних духовних принципи, взятих з філософії спільноти анонімних наркоманів, звучать так: чесність, відмова від упереджень і готовність змінюватися. Духовний компонент в даному контексті передбачає, що у кожної особи є внутрішній ресурс для лікування від залежності, і досягнення абстиненції є першим кроком, а не кінцевою метою [1].

Одужання розглядається як процес повернення особистості до самоповаги через чесність по відношенню до себе і до інших. Духовність також розуміється як віра особи у Вищу силу. Ці аспекти перегукуються з деякими сучасними моделями психотерапії, але водночас, при консультуванні наркозалежних роль духовності в одужанні має тенденцію до більш чіткого вираження і підкреслюється більш явно, ніж в інших варіантах терапії [9].

Індивідуальне консультування наркозалежних має свою модель, цілі і завдання.

Консультування наркозалежних проводиться з урахуванням симптомів наркотичної залежності, урахування змісту і структури поточної програми одужання пацієнта.

Сесії, під час яких відбувається консультування наркозалежних, мають певну структуру. У межах цієї структури зміст дискусії в основному визначає пацієнт, однак визначені межі таких людських проблем, як зловживання наркотиками, зазвичай відповідають добре відомим патернам.

Індивідуальна терапія дозволяє обговорити з пацієнтом дуже інтимні проблеми, приділити більше уваги окремому симптому. Вона також доречна для замкнених пацієнтів, які не вміють розкрити себе у спілкуванні. Крім явного психотерапевтичного впливу, існують і непрямі методи, які впливають на стан здоров'я через обстановку медичного закладу, атмосферу в палаті, форму введення ліків, додаткові лікувальні методики.

Психологічне консультування у комбінації з іншими розвивальними технологіями та фармакотерапією істотно підвищує ефективність програм первинної наркологічної допомоги [8]. Ступінь ефективності використання даної технології залежить від позитивних робочих стосунків, що складаються між психологом-консультантом і клієнтами [1]. Умовою успішної психотерапії є вибір методів, що відповідають наявним розладам, особливостям особистості пацієнта, його уявленням про свою хворобу та шляхи її подолання.

Робота на сесіях індивідуальної психотерапії може бути спрямована на подолання системи заперечення, усвідомлення особистісних проблем. Для самостійної роботи доречно застосовувати домашні завдання. Спільно з пацієнтом складається індивідуальна програма одужання.

Так, методи психотерапії, засновані на тлумаченні та поясненні - раціональна терапія, парадоксальні методи доцільно застосовувати для осіб з раціонально-логічним типом мислення, зі схильністю до самоаналізу. І вразливим пацієнтам, схильним до навіювання, з рисами

інфантилізму більше підійдуть методи емоційного впливу, такі як сугестія, гіпноз, психодрама. Існуючі методики можна умовно поділити на кілька груп.

Група когнітивних методів передбачає звернення до логіки пацієнта, активізацію процесів мислення на протигагу неконтрольованим емоціям. Такі методи більш ефективні у дорослих пацієнтів, що володіють достатньою здатністю до роздумів. Лікування зазвичай проводиться індивідуально. Всі висловлювання лікаря повинні відповідати вимогам визначеності, послідовності, доказовості. І навпаки, невизначеність, непослідовність і бездоказовість висловлювань хворого є мішенню в такий психотерапії. До цієї групи можна віднести раціональну психотерапію [Дюбуа П., 1912] та когнітивну психотерапію [Бек А., 1979]. Методика П. Дюбуа більш директивна, в ній психолог виступає як розумний арбітр, який пояснює і логічно доводить хворому його помилки. Метод А. Бека, навпаки, передбачає, що хворий сам повинен обміркувати свої висловлювання, знайти в них неточності, “розкласти все по полицях”. Психолог лише пропонує схему, за якою слід проводити такий аналіз. Наприклад, дає завдання розділити всі події минулого тижня на трагічні, приємні та індіферентні. Показана висока ефективність раціональної та когнітивної психотерапії при деяких неврозах, психастенії, непсихотичних варіантах депресії.

Група сугестивних методів включає різні способи навіювання, тобто словесного і невербального, емоційно забарвленого впливу, в результаті якого інформація сприймається без критичної обробки, минаючи логіку. Навіювання успішніше, якщо пацієнт схильний до раціонального мислення. Психотерапевтичні формули висловлювання психолога повинні бути лаконічними, нести тільки ту інформацію, яку він прагне відобразити для хворого. Будь-які громіздкі фрази, твердження, що містять заперечення, типу “у вас НЕ болить голова!”, знижують ефективність лікування. Навіювання може проводитися опосередковано, разом із застосуванням плацебо, наприклад: “Ви одразу відчуєте ефект цих таблеток!”. Контроль свідомості може бути знижений застосуванням фармакологічних препаратів або введенням хворого в стан гіпнозу.

Одним з провідних методів терапії адиктивних розладів визнається когнітивно-поведінкова психотерапія, що спрямована на формування у пацієнта усвідомлення власних не адаптивних когнітивних патернів та навчання його навикам їх зміни, що в свою чергу приводить до позитивних емоційних і поведінкових наслідків [7]. Існує думка, що когнітивно-поведінкову психотерапію, проведену в амбулаторному режимі, можна протиставити методам плацебо орієнтованої сугестії як альтернативу. Когнітивно-поведінкова терапія сьогодні належить до найбільш ефективних форм психологічної корекції. Це є важливою підставою для вирішення застосовувати її в процесі реабілітації залежних від ПАР.

Відомий фахівець з психотерапії Б. Д. Корвасарський, посилаючись на дослідження К. Граве, Р. Донатті і Ф. Бернауэра, присвячене порівняльному аналізу різних напрямків психотерапії, зазначає, що когнітивно-поведінковий підхід визнаний найбільш ефективним [5]. Найбільш широко в наркологічній практиці представлені технології когнітивно-поведінкової психотерапії, ефективність яких багаторазово доведена, як зазначають Крупицький Е. М., Борцов А. В., Ступаков І. Н., Canoll K. M., Hawkins J. D., за допомогою використання принципів доказової медицини та відповідних даних мета-аналізу.

На мотиваційному рівні з'ясовуються мотиви звернення за наркологічною допомогою, збирається суб'єктивний і об'єктивний анамнез, вивчається внутрішня картина захворювання, проводиться роз'яснювально-інформативна бесіда, формулюється мета терапії та в кінцевому результаті складається психотерапевтичний контракт з пацієнтом. На етапі навчання пацієнт в доступній формі отримує уявлення про принципи даної терапії, освоює методики виконання психотерапевтичних вправ і завдань.

Когнітивний компонент лікування полягає у веденні самозвітів, виявленні та оскарженні ірраціональних установок, що за А. Еллісом називається технікою "заповнення прогалін". Наступним кроком, як зазначають А. Елліс, Pace-Schott E. F., Shaley U., є створення нових, більш адаптивних когнітивних конструкцій [3].

Виявлення ірраціональних установок у процесі психотерапевтичної роботи дозволяє сформулювати досить типові і стійкі когнітив-

ні комплекси, так звані “базові дисфункціональні переконання”, що включають в себе вірування, очікування, запити та систему цінностей особистості.

Емоції надзвичайно важливі для розуміння когнітивних структур та схем пацієнтів. Так, З. Фрейд вважав емоції “королівською дорогою до несвідомого”, а в когнітивно-поведінковій терапії вважається, що емоції – “королівська дорога” до особистісних схем [5].

Як вказують Ehmik M. E., Livermore N., Yorke J., когнітивно-поведінкова терапія призводить до зниження рівня тривоги і підвищення якості життя пацієнтів. Відомо, що даний метод спрямований на вироблення конструктивних стратегій поведінки, формування адекватних уявлень про хворобу та психологічних установок на активне подолання хвороби, навчання прийомам, що сприяють психологічній реадптації [2].

Klimas J. Maude-Griffin E. M. дослідили, що при порівнянні ефективності когнітивно-поведінкової психотерапії, психологічного консультування та 12-крокових програм, перевагу в тривалості і якості ремісій мають пацієнти, які отримували індивідуальні та групові курси когнітивно-поведінкової психотерапії. Доведено, що найбільш ефективним є поєднання індивідуальної та групової форм даної терапії з курсом не менше 4-х тижнів [9].

Група біхевіоральних методів заснована на виробленні захисних умовних рефлексів або гальмуванні патологічних рефлексів. Біхевіоральна (поведінкова) психотерапія, представниками якої є Лазарус А., Айзенк Р., проводиться шляхом научіння, тобто багаторазового повторення чи конфронтації – зіткнення з неприємною ситуацією. У процесі умовно-рефлекторної терапії алкоголізму виробляють блювотний рефлекс у відповідь на прийом алкоголю шляхом багаторазового поєднання прийому спиртного з введенням апоморфіну [4]. Всі перераховані методи припускають директивну участь психотерапевта і суворий контроль. Застосовують також біхевіоральні методи, які хворий проводить самостійно, без участі лікаря-психолога. Створюються прилади, які допомагають розслабленню, засновані на методі біооберненого зв'язку (biofeedback). Принцип пристрою ґрунтується на пере-

кодуванні певного фізіологічного параметра – ЕКГ, електроміограми, кривої дихальних рухів, електропровідності шкіри тощо у зрозумілій людині сигнал чи звук різного тембру чи колір екрану. Так, людина може зафіксувати момент стану розслаблення організму і сформувавши необхідний умовний рефлекс.

Наступною є технологія, яка широко використовується на різних етапах реалізації програм реабілітації – індивідуальне та групове психологічне консультування. Найбільш ефективним, за Fiorentine R., Anglin M. D., Gabatz R. I., є поєднання індивідуальних і групових форм психологічного консультування.

Групові методи психотерапії засновані на положенні Карла Р. Роджерса про провідну роль міжособистісних стосунків як у виникненні неврозу, так і в процесі одужання. Передбачається, що кожен пацієнт наділений прагненням вилікуватися, тобто знайти самого себе. Складання подібних прагнень кожного пацієнта дозволяє виявити спосіб вийти з хвороби в процесі їх взаємодії. На цьому принципі заснована допомога хворим наркоманією та алкоголізмом у групах взаємодопомоги.

Екзистенційна психотерапія виходить з положення про те, що наркоманія розглядається як причина особистісних змін, оскільки вона призводить пацієнта до прийняття нового способу поведінки. Аналізуючи екзистенційні проблеми, акцент робиться на тому, що “існування не може бути відкладене, а задоволеність життям обернено пропорційна страху смерті”. Основою ідеєю є осмисленість життя, поряд з інтелектуальним, моральним, тілесним і матеріальним вдосконаленням, за Calizio M., DeLeon G., є поняттям залучення в життя. Екзистенційна психотерапія скоріш за все не має духовного характеру, незважаючи на те, що моральному вдосконаленню особистості вона надає великого значення.

Гештальт-терапія поєднує в собі принципи міжособистісної взаємодії, тобто груповий метод і активне самоспостереження та самоаналіз. Завданням лікування є усвідомлення своїх найважливіших потреб – гештальта і виділення їх з маси несуттєвих цілей і завдань – фону. Позбавлення від напруги, пов'язаної з нереалізованими гештальтами, відбувається в процесі виконання вправ, у яких хворий у

присутності інших пацієнтів переживає одну й ту ж ситуацію в проти-лежних ролях, намагається досягти емоційної зрілості, беручи відпо-відальність на себе, під керівництвом психотерапевта долає внутріш-ній опір при засвоєнні нової концепції “я” [8].

На важливості сімейної психотерапії в реабілітації наркозалеж-них осіб наголошують такі дослідники, як Bada H. S., Robbins M. S., Malivert M., вказуючи на необхідність повноцінної участі сім’ї в ре-абілітаційному процесі. На нашу думку, доречним було б застосування сімейної психотерапії, куди б було включено самостійну програму з лекціями та практичними заняттями.

У гуманістичному підході широко використовують методики, що допомагають творчому самовираженню, тобто терапія образотворчим мистецтвом та інші методи АРТ-терапії. Терапія творчим самовиражен-ням запропонована М. Е. Морено (2009) з метою профілактичної роботи з групами ризику осіб з алкогольною та наркотичною залежностями.

Застосування тілесно-орієнтованої психотерапії сприяє стабілі-зації емоційного стану та рекомендовано на всіх етапах наркологіч-ної допомоги, яка надається в постабстинентний період. Психодрама (Морено Я. К., 1921) була однією з перших методик групової психо-терапії. Вона полягає в спонтанній імprovізації взаємодії пацієнтів, у процесі якої відбувається реагування, внутрішнє очищення, тобто катарсис і раптове отримання нового розуміння проблеми – інсайт. Сеанси проходять у вигляді монологу або діалогу, при цьому учасники можуть мінятися ролями. Тема визначається психотерапевтом і відпо-відає тематиці проблем, що турбує учасників.

Першою методикою психодинамічної терапії був психоаналіз, розроблений З. Фрейдом. У процесі даної терапії потрібно вивести у свідомість придушені несвідомі переживання та інтегрувати їх у за-гальну структуру особистості. Доступ до неусвідомлюваної інформа-ції здійснюється в процесі утворення вільних асоціацій, тобто хворий висловлює будь-які думки, які виникають в нього, коли він, наприк-лад, лежить на дивані і не дивиться на лікаря-психолога. Іншими дже-релами інформації є сновидіння, випадкові застереження і помилки. Сеанси проводяться 4–5 разів на тиждень протягом 3–4 років.

Сьогодні найчастіше використовуються різні варіанти коротко-строкової психоаналітичної та психодинамічної терапії, в яких виявлення і розкриття подавленої інформації відбувається при звичайній бесіді і свідомому обговоренні. Діяльність спеціаліста в цьому випадку більш директивна. Психотерапевт фокусує свої зусилля в першу чергу на поточних конфліктах, а не на нереалізованих дитячих переживаннях хворого.

Відомий психіатр психоаналітичного напрямку Е. Берн звернув увагу на те, що в процесі спілкування людина нерідко переслідує приховані цілі, що різко відрізняються від декларованих нею принципів. Такий вид спілкування Е. Берн назвав “грою” і показав, що підсвідоме використання ігор, з одного боку, знімає у людини напругу і зменшує відчуття самотності, але з іншого - позбавляє її життєвої активності, не дозволяє реалізувати наявний потенціал, перетворює життя на безглузде витрачання часу і сил. Виявлення “ігор” і формування нового, більш досконалого стилю поведінки, є основою методики трансактного аналізу.

Парадоксальні техніки полягають у тому, що хворому нав'язується поведінка, від якої він хоче позбутися. У результаті виявляється, що вчинки, які раніше здійснювалися автоматично, більше не виконують своєї ролі, оскільки не приносять бажаної емоційної розрядки, та особа змушена шукати інший, більш продуктивний спосіб вирішення внутрішнього конфлікту.

Висновок. У даний час можна говорити про зростання поліпрагматичних, синтетичних, транстеоретичних, мультимодальних тенденцій в розумінні психотерапії, що багато в чому збігається зі станом психотерапії у світовій практиці. Останніми десятиліттями, у зв'язку з нестабільністю суспільно-економічних умов в країні і світі та зростанням нервово-психічної патології, інтерес дослідників до психотерапії, її видів, помітно зріс. Психотерапія стає науковим напрямом великої теоретичної і практичної важливості, створює нові методи лікування. У зв'язку з цим аналіз матеріалів, що характеризують динаміку встановлення і розвиток психотерапевтичних підходів в лікуванні адиктивних когнітивних конструктів, є актуальним, тому що дозволяє не

тільки оцінити сучасний стан цієї важливої проблеми, а й визначити можливі шляхи її подальшого розвитку. У спеціальній літературі представлено величезну кількість варіантів психотерапії, описано зміст та технології кожної з них, однак з практичної точки зору, важливо виділити деякі основні ознаки, що відрізняють один вид психотерапії від іншого, що і зроблено в статті.

Список використаної літератури

1. Бабаян Э. А. Наркология / Э. А. Бабаян, М. Х. Гонопольский. – М. : Медицина, 1987. – 336 с.
2. Бек Д. С. Когнитивная терапия: полное руководство / Д. С. Бек // М. : Вильямс. – 2006. – 264 с.
3. Эллис А., Драйден У. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии / А. Эллис, У. Драйден. – СПб : Речь, 2002. – 375 с.
4. Гирич Я. П. Мотивационная структура личности “потенциального наркомана и токсикомана” : [Сб. Научно-методических материалов.] / Я. П. Гирич // Наркомании и токсикомании у несовершеннолетних и молодежи. – Новосибирск, Турис, 1995. – С. 29–30.
5. Карвасарский Б. Д. Групповая психотерапия / Б. Д. Карвасарский, С. Ледер. – М. : Медицина, 1990. – 536 с.
6. Тюрина А. А. Терапия опийной наркомании различными лекарственными формами / А. А. Тюрина. – М. : Школа, 2011. – С. 71.
7. Cottler L. B. Achieving a 96.6 percent follow-up in a longitudinal study of drug abusers / Cottler L. B., Compton W. M., Ben-Abdallah A. // Drug Alcohol Depend. – 1996. – Vol. 41. – P. 209–217.
8. Fiorentine R. Tratamiento por drogas y participación en un programa de Doce-pasos: los efectos aditivos de la integración de actividades en la recuperación / R. Fiorentine, M. P. Hillhouse //RET: Revista de toxicomanías. – 2002. – №. 30. – С. 30–44.
9. McKay J. R. Group counseling vs. individualized relapse prevention aftercare following intensive outpatient treatment for cocaine dependence: initial results / J. R. McKay // J. Cons. Clin. Psychology. – 1997. – Vol. 65. – P. 778–788.

Рецензент – кандидат психологічних наук Ткач Б. М.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016

Литвинчук Л. **Содержание и технологии психотерапии в работе с зависимостями: современный взгляд на проблему**

В статье раскрывается содержание и технологии современной психотерапии в работе с зависимостями. Отмечается, что в психотерапии существуют различные методы целенаправленного психологического воздействия на пациента, начиная со слова, эмоциональных отношений, совместной деятельности. Психотерапия на сегодняшний день является наименее представленным и в то же время востребованным видом профильных услуг.

Ключевые слова: *психотерапия, способ, влияние, когнитивный конструкт, мотивация, психотерапевтическая мишень, наркологическая помощь, признак.*

Lytvynchuk L. **Content and technology psychotherapy in working with dependencies: a modern view on the problem**

The article deals with the topic of content and technology modern psychotherapy in working with dependencies. The problem is the timely and effective treatment of persons dependent with a delay of treatment the patient with and included in the therapeutic process. Typically, patients narcological profile seek professional help in most cases forcibly. This occurs most often under the influence and pressure from family micro-environment, employees, workers, law enforcement officers. It emphasizes the ways of behavior and other related activities interpretation. It indicates that psychotherapy comprises a variety of methods to purposefully affect a patient psychologically, beginning with

words, emotional relations and joint activity aimed at improving the health state and increasing the stress resistance. Psychotherapy is by far one of the least represented yet sought-after kinds of specialized services. Specialized literature offers a huge number of psychotherapy versions, providing the content and technology for each of them, though from the practical point of view, it is important to highlight some key characteristics distinguishing among various kinds of psychotherapy. First of all, it will help to better define the expediency of a particular method application. Work on

individual psychotherapy sessions can be directed at overcoming objections systems, awareness of personal problems. For independent use of appropriate homework. Together with the patient is an individual program of recovery. Thus, psychotherapy, based on the interpretation and explanation – rational therapy, paradoxical methods are useful for people with rational and logical thinking type, with a tendency to introspection. And vulnerable patients susceptible to suggestions, with the features of infantilism more appropriate methods of emotional impact, such as suggestion, hypnosis, psychodrama.

The primary task of a professional is to teach the patient the kind of behavior, which would minimize the likelihood of recurrence and slow down at the most the development of pathological effects caused by psychoactive substance abuse.

While communicating with a psychotherapist, patients often use emotional patterns developed by them in communication with significant people in the past. The analyzing unit is not automatic thoughts or way of thinking, but the manner of patient's behavior while interacting with the therapist. The therapist and the patient explore together emotions and various factors that caused current emotional problems and as a result, the patient comprehends his behavior.

Keywords: *psychotherapy, method, influence, cognitive construct, motivation, psychotherapeutic target, narcological treatment, sign.*

УДК 159.9:378.14

Людмила МАТОХНЮК,
кандидат психологічних наук, доцент,
Комунальний вищий навчальний заклад
“Вінницька академія неперервної освіти”, м. Вінниця

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ХМАРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РОБОТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

У статті розглянуто основні можливості використання хмарних технологій у професійній діяльності практичними психологами загальноосвітніх закладів. Названо методи опрацювання інформації, технології обробки даних через підключених до мережі Інтернет. Описано особливості спільного користування документами, додатками, пошуку інформації, доступності, перегляду файлів. Завдяки використанню Діску Google описано особливості зберігання файлів, можливість ділитися ними з іншими користувачами, синхронізувати файли з різних пристроїв; створювати в інтернеті власні електронні навчальні матеріали, методичні та наукові розробки, дидактичні матеріали, медіатеку, що дозволяє переглянути матеріали інших викладачів за необхідною темою.

Ключові слова: хмарні технології, Google Диск, професійна діяльність, практичний психолог, інформаційно-комунікаційні технології.

Постановка проблеми у загальному вигляді. XXI століття називають століттям інформації. Сучасні інформаційні комп'ютерні технології дедалі більше впроваджують у різні сфери життя, стають невід'ємною частиною сучасної культури, у тому числі і у сфері освіти.

© Матохнюк Л.

Використання інформаційно-комп'ютерних технологій органічно доповнює традиційні форми роботи практичного психолога, розширюючи можливості взаємодії психолога з іншими учасниками навчально-виховного процесу.

Останніми роками все більшої популярності набувають так звані "хмарні технології" та формування мотиваційних потреб використання цього середовища усіма учасниками навчально-виховного процесу і в першу чергу застосування хмарних технологій в управлінській діяльності з метою удосконалення, оновлення, підвищення якості освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор показав, що питання використання хмарних обчислень розкрито у роботах Морзе Н. В., Кузьминської О. Г. [1–6], організацію самостійної роботи за допомогою хмарних сервісів Яндекс відображено у роботах Алексанян Г. А. [1], організація віртуальної учительської роботи засобами Google-site досліджується Рождественською Л. В. [2]; різні аспекти щодо впровадження сучасних ІКТ у практичну діяльність психолога розглядалися в дослідженнях О. Адаменко, О. Арестової, А. Бекера, В. Бондаровської, А. Гордєєвої, В. Дюка, І. Котик, В. Ляудіса, Ю. Максименка, Ю. Машбиця, Л. Панченко, Г. Саймана, Ш. Текл, О. Шмельова та інших [1–6].

Отже, **мета статті** – розглянути основні можливості використання хмарних технологій у професійній діяльності практичними психологами загальноосвітніх закладів

Виклад основних результатів дослідження. На сьогодні в системі освіти зроблено важливий крок щодо впровадження інформаційно-комунікаційних технологій. Це стосується поширення мережі Інтернет, опрацювання інформації, технологій обробки даних тощо. Проте це є вже недостатнім для освіти сучасної молоді. Зараз, з появою хмарних технологій, є можливість вирішувати більш складні завдання.

У перекладі з англійської "cloud technology" означає "хмара", тому і вживається термін "хмарні технології". Однак ще одним із варіантів перекладу слова "cloud" є "розсіяний, розподілений". Тобто, опрацювання даних відбувається з використанням не одного стаціонарного

комп'ютера, а розподіляється по комп'ютерах, підключених до мережі Інтернет. Останнім часом робота з хмарними технологіями в освітньому процесі набула стрімкого зростання. Такі компанії, як Microsoft, Apple і Google майже одночасно почали впроваджувати хмарні технології у свої розробки. Так, наприклад, Google надає безліч додатків і сервісів, що допомагають у навчанні: Google Art Project – інтерактивно-представлені популярні музеї світу, Google Docs – онлайнвий офіс, Google Maps – набір карт, Google Sites – безкоштовний хостинг, який використовує вікі-технологію, Google Translate – перекладач, YouTube – відеохостинг, Google Диск – єдиний простір для зберігання файлів і роботи з ними. Вже від майстерності викладача залежить, яким чином він буде використовувати хмарні технології в навчальному процесі. І навіть не обов'язково наявність комп'ютера, ноутбука, планшета, достатньо мати звичайний мобільний телефон з можливістю виходу в мережу Інтернет.

У навчальному процесі можна і доцільно використовувати один із таких хмарних сервісів, як GoogleDrive (Диск Google). У ньому студенти, викладачі можуть не тільки зберігати файли, а й спільно керувати доступом до файлів, редагувати їх. За допомогою GoogleDrive можна миттєво створювати нові документи, електронні таблиці, форми для створення опитувальників та презентації, працювати одночасно з іншими користувачами над одним документом і переглядати зміни, які вносяться в режимі реального часу. Завдяки використанню Діску Google можна зберігати файли, ділитися ними з іншими користувачами, синхронізувати файли з різних пристроїв. Доступ до файлу може бути як у вигляді редагування, так і у вигляді перегляду. Щодо роботи викладача, то Диск Google дозволяє оптимізувати навчально-методичну роботу та створити в інтернеті власні електронні навчальні матеріали, де можуть бути розміщені власні методичні та наукові розробки, дидактичні матеріали, медіатека що дозволяє переглянути матеріали інших викладачів за необхідною темою.

Психолог може у своїй діяльності використовувати Google Диск як єдиний простір для зберігання файлів і роботи з ними. Так, одним і тим же документом одночасно можуть користуватися і психолог і рес-

пондент. Зручним є можливість створення файлів для спільної роботи. Наприклад, готувати спільний проект з колегою, планувати будь-які події або вести облік витрат з партнерами. За допомогою цього сервісу можна завантажувати до “хмари” і мати постійний доступ до будь-яких ваших файлів, у тому числі відеороликів, фотографій, PDF, текстових документів та інших над ними. Разом з іншими користувачами ви можете редагувати документи, презентації і таблиці в режимі реального часу. Крім того, можна залишати коментарі і відповідати на них стосовно файлів будь-якого типу. Якщо психолог в Диску виставляє якесь повідомлення, актуальні новини чи нормативний документ, то користувачі мають можливість прокоментувати загальний документ, і автор отримує цей коментар.

Також зручність полягає в тому, що є можливість захистити файли і забезпечити доступ до них звідусіль, у тому числі з мобільного пристрою. Всі потрібні файли будь-якого формату будуть завжди під рукою – вдома, в офісі або на відпочинку, незалежно від того, з якого пристрою користувач (психолог, респондент, досліджуваний тощо) працює. Слабозорі і незрячі користувачі можуть працювати з Google Диском за допомогою спеціальної програми, що перетворює текст на мову, або скрінрідер. У контексті впровадження в освітній процес інклюзивної освіти досить зручним є використання нових оновлень в GoogleDrive, які зробили сервіс більш доступним для користувачів з вадами зору. Це включає поліпшений доступ до клавіатури, підтримка масштабування, режим високої контрастності і кращої сумісності з зчитувачами екрана.

Для роботи психолога можна використовувати пошук за ключовими словами і фільтрувати результати за типом файлу, за його власником та іншими критеріям. Особливо це зручно, коли ведеться база даних дослідних. Це дає можливість легко знайти особу, переглянути основні дані про неї і прослідкувати за динамікою змін, які відбуваються зі досліджуваним.

За допомогою Google Диску можна розпізнавати текст у відсканованих документах. Наприклад, якщо психолог завантажив документ, наказ, повідомлення, лист, вирізку з енциклопедії, то він зможе розшукати відповідний документ за словами тексту. Крім цього, Google

Диск розпізнає зображення. Якщо психолог зберігає в рубриці “Фото” зображення з конференцій, тренінгів, майстер класів, то при введенні пошукового запиту [Тренінг], вони з’являються в результатах.

Google Диск можна почати використовувати, перейшовши за посиланням drive.google.com/start. Файли і папки можуть спільно використовуватись приватно конкретними користувачами, що мають обліковий запис Google, використовуючи адреси електронної пошти. Файли та папки можна зробити загальнодоступними в інтернеті, це означає, що вони можуть бути проіндексовані пошуковими системами, знайдені і доступні будь-кому. Власник може також встановити рівень доступу. Три запропоновані рівні доступу: “можна редагувати”, “можна коментувати” і “можна переглядати”. Користувачі, що мають доступ для редагування, можуть запрошувати інших до редагування. Таким чином психологи можуть обмінюватися інформацією і працювати з колегами в одному і тому ж документі.

Ще однією особливістю використання Google Диска є робота з Google Формами. За її допомогою є можливість не лише швидко провести опитування, а й скласти список гостей, зібрати електронні адреси для розсилки новин і навіть провести вікторину.

Тести та опитування в достатній кількості подані в навчальних посібниках. Але є такі випадки, коли виникає необхідність скласти тест самому. У цьому випадку один з найпростіших і зручних сервісів – Google Форми. Зручність полягає в тому що, є можливість створити онлайн-тести і автоматично перевірити результати. Google Форми дають можливість створити запитання різних типів. Це можуть бути такі варіанти:

1. Коротка текстова відповідь, яку необхідно ввести самостійно. Зручно використовувати для написання прізвища, імені, та по-батькові учня.

2. Довга текстова відповідь, що складається з кількох абзаців. Підійде для завдань з відкритою відповіддю. Наприклад, опишіть зображення на малюнку.

3. Вибір однієї правильної відповіді з декількох.

4. Вибір декількох правильних варіантів відповідей, які потрібно відзначити галочкою.

5. Вибір однієї правильної відповіді зі списку, який випадає.
6. Таблиця для вибору однієї правильної відповіді в кожному рядку. Підходить для завдань, де потрібно встановити відповідність.
7. Знання точної дати – число, місяць, рік.
8. Час – введення годин, хвилин і секунд.
9. Шкала – виставлення оцінки від 1 до 5.

Відповіді користувачів автоматично зберігаються у Формах, а статистику відповідей, зокрема у вигляді діаграми, можна переглянути просто у формі. Дані також можна відкривати в таблицях. На сторінці створення тесту є можливість для швидкого перегляду статистики результатів. Діаграми та графіки дозволять психологу побачити загальну картину, але не дадуть деталізації результатів по кожному учневі або досліджуваному. Таку інформацію можна отримати у вигляді таблиці. У такому випадку відкриється таблиця з відповідями кожного учасника опитування.

Висновок. У статті розглянуто основні можливості використання хмарних технологій у професійній діяльності практичними психологами загальноосвітніх закладів. Названо методи опрацювання інформації, технології обробки даних тощо через підключених до мережі Інтернет. Описано особливості спільного користування документами, додатками, пошуку інформації, доступності, перегляду файлів. Завдяки використанню Діска Google описано особливості зберігання файлів, ділитися ними з іншими користувачами, синхронізувати файли з різних пристроїв; створювати в інтернеті власні електронні навчальні матеріали, методичні та наукові розробки, дидактичні матеріали, медіатеку, що дозволяє переглянути матеріали інших викладачів за необхідною темою, робота з Google формами.

Тому, перспективою подальших досліджень у даному напрямі буде упровадження в навчально-виховний процес хмарних технологій.

Список використаної літератури

1. Адаменко О. В. Нові технології опитування у педагогічних дослідженнях / О. В. Адаменко // Освіта Донбасу. – 2002. – № 4 (94). – С. 90 – 94.
2. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика : учебник для вузов / Л. Ф. Бурлачук. – Спб. : Питер, 2005. – 351 с.

2. Гершунский Б. С. Компьютеризация в сфере образования : Проблемы и перспективы / Б. С. Гершунский. – М. : Педагогика, 1987. – 264 с.

3. Олейникова Е. Опыт использования в практике школьного психолога информационных компьютерных технологий [Электрон. ресурс] / Елена Олейникова. – Режим доступа : <http://psy.1september.ru/articlef.php?ID=200600312>

4. Основи нових інформаційних технологій навчання : посібник для вчителів / Авт. кол. ; за ред. Ю. І. Костюка АПН України. – К. : ІЗМН, 1997. – 264 с.

5. Хлебалкин И. В. Информационные технологии в психологии / И. В. Хлебалкин. – [Эл.ресурс] / И. В. Хлебалкин, р. д.: http://www.conf.mfua.ru/2005/tesis/2_8.doc

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016

Матохнюк Л. Особенности внедрения облачных технологий в работе практического психолога

В данной статье рассмотрены основные возможности использования облачных технологий в профессиональной деятельности практическими психологами общеобразовательных учреждений. Названы методы обработки информации, технологии обработки данных и т. д. через подключенных к сети Интернет. Описаны особенности общего пользования документами, приложениями, поиска информации, доступности, просмотра файлов. Благодаря использованию диска Google описаны особенности хранения файлов, возможность делиться ими с другими пользователями, синхронизировать файлы с различных устройств; создавать в интернете собственные электронные учебные материалы, методические и научные разработки, дидактические материалы, медиатеку, что позволяет просмотреть материалы других преподавателей по необходимой теме.

Ключевые слова: *облачные технологии, Google Диск, профессиональная деятельность, практический психолог, информационно-коммуникационные технологии.*

Matokhniuk L. Cloud Technologies Implementation Features in Practicing Psychologist Activity

This article describes the main features of how to use the cloud technology in the professional activity by practical psychologists at schools.

Listed methods of information processing, data processing technology etc. through the connection to the Internet. Described the specific ways of common usage of the documents, applications, informational search, access, view files. Due to the use of Google Drive described the methods of storage files, how to share them with other users ,how to synchronize files on different devices;to create their own online e-learning materials, teaching and academic development, teaching materials,media library, which allows to review the materials on necessary subject of other teachers.

Keywords: *cloudy technologies, Google Drive, professional activity, practical psychologist, informational and communicative technologies.*

УДК 159.942:351.75

Наталія ПОТАПЧУК,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

ОСОБЛИВОСТІ РЕАГУВАННЯ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ НА ВИНИКНЕННЯ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ ЯК ЧИННИК ПОЯВИ ЧУТОК

Стаття присвячена розгляду проблеми реагування органів виконавчої влади на виникнення надзвичайної ситуації як чинник появи чуток. У статті досліджуються такі поняття, як “надзвичайна ситуація”, “реагування на надзвичайні ситуації”, “принципи планування реагування на надзвичайні ситуації”. Автором досліджено сутнісну характеристику поняття “чутки”, причини та чинники їх появи. З’ясовано, що в умовах надзвичайної ситуації діяльність органів виконавчої влади може спричинити появу та поширення чуток. Органи виконавчої влади можуть виявляти такі стилі реагування на надзвичайну ситуацію: свідоме нагнітання обстановки, бездіяльність чи помилкові дії. Обрання цих стилів реагування на надзвичайну ситуацію призводить до появи різноманітних чуток (чуток-страховиськ, агресивних чуток та ін.) та поширення масової паніки серед населення.

Ключові слова: *надзвичайна ситуація, ліквідація наслідків надзвичайної ситуації, реагування на надзвичайну ситуацію, інформаційне реагування на надзвичайну ситуацію, органи виконавчої влади, чутки, циркуляція чуток.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. В Україні щорічно виникає велика кількість важких надзвичайних ситуацій (далі – НС) природного та техногенного характеру, внаслідок яких гине багато людей, а матеріальні збитки сягають кількох мільярдів гривень. Статистика дає нам невтішні дані, наприклад, тільки у 2015 році в Україні було зареєстровано 148 надзвичайних ситуацій. Відповідно до Національного класифікатора надзвичайних ситуацій вони розподілилися на: техногенного характеру – 63; природного характеру – 77; соціального – 8. Унаслідок цих НС загинуло 242 особи (з них 40 дітей) та постраждало – 962 (з них 422 дитини). За масштабами НС, що виникли у 2015 році, розподілилися на: державного рівня – 2; регіонального – 9; місцевого – 62; об’єктового рівня – 75.

Тенденція зростання кількості природних і особливо техногенних НС та важкість їх наслідків змушують розглядати цю проблему як загрозу безпеці окремої людини, суспільства та навколишньому середовищу, а також стабільності розвитку економіки країни. Запобігання НС природного і техногенного характеру, ліквідація їх наслідків, максимальне зниження масштабів втрат перетворилося на загальнодержавну проблему і є одним з найважливіших завдань діяльності органів виконавчої влади і управління всіх рівнів. Адже від їхнього реагування, правильних і скоординованих дій залежить не тільки збереження матеріальних цінностей, але й життя людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Розгляду проблеми появи та поширення чуток присвячені праці Г. Андреевої (розгляд механізмів циркуляції чуток в суспільстві), М. Мельникової (аналіз чинників поширення чуток), В. Москаленко (вивчення феномену чуток), Л. Орбан-Лембрик (соціально-психологічний вплив чуток на населення), А. Назаретяна, Д. Ольшанського, Л. Почебут, О. Тімченка (аналіз впливу чуток на розвиток паніки) та інших [1; 6; 7; 10; 8; 9; 11; 5]. Проте у своїх дослідженнях науковці звертають увагу на основні характеристики цього феномену, не розглядаючи при цьому діяльність органів виконавчої влади при виникненні НС як чинник появи та поширення чуток серед населення.

З огляду на це **метою статті** є дослідження стилів реагування органів виконавчої влади на виникнення НС як чинника появи чуток.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Кодексі цивільного захисту України зазначено, що надзвичайна ситуація – це обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, а також неможливості проживання на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності [4].

Відповідно до положень Кодексу цивільного захисту України реагування на НС та ліквідація їх наслідків – це скоординовані дії суб'єктів забезпечення цивільного захисту, що здійснюються відповідно до планів реагування на надзвичайні ситуації, уточнених в умовах конкретного виду та рівня надзвичайної ситуації, і полягають в організації робіт з ліквідації наслідків НС, припинення дії або впливу небезпечних чинників, викликаних нею, рятування населення і майна, локалізації зони НС, а також ліквідації або мінімізації її наслідків, які становлять загрозу життю або здоров'ю населення, заподіяння шкоди території, навколишньому природному середовищу або майну [4].

Задля вичерпної інтерпретації поняття “реагування на надзвичайні ситуації” звернемося до Статі 110 Кодексу цивільного захисту України, в якій зазначено, що реагування на НС (далі – НС) полягає:

в організації та здійсненні органами управління та силами цивільного захисту скоординованого комплексу організаційних та практичних дій (заходів) щодо ліквідації НС, подій та їх наслідків;

проведенні робіт з ліквідації НС;

екстреній допомозі населенню у НС;

життєзабезпеченні постраждалого населення, надання йому медико-санітарної, матеріальної та психологічної допомоги;

проведенні відновлювальних робіт.

При цьому реагування здійснюється на усі види НС та подій на усій території України (Ст. 110) [4].

Варто зауважити, що для координації робіт з ліквідації НС за рішенням місцевого органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, керівника підприємства, установи та організації створюються спеціальні комісії з ліквідації НС [4], яким належить:

організувати виконання плану заходів щодо ліквідації НС;

формувати план заходів щодо захисту населення і територій від наслідків НС;

безпосередньо організувати та координувати діяльність структурних підрозділів місцевого органу виконавчої влади, виконавчого органу ради, підприємств, установ та організацій, пов'язану з виконанням плану заходів щодо ліквідації наслідків НС;

забезпечувати життєдіяльність постраждалого населення;

забезпечувати заходи соціального захисту постраждалого населення;

організувати відновлювальні роботи.

Планування реагування на НС є однією з найважливіших функцій управління у сфері цивільного захисту, яке здійснюється на основі певних принципів. До загальних принципів планування реагування на НС належать [2]: цільову направленість; системність; безперервність; збалансованість; оптимальність використання ресурсів; адекватність рівня загрози та заходів реагування.

Очевидно, що аргументоване обґрунтування принципів реагування на НС потребує більш детального та логічного їх висвітлення. Так, перший принцип реагування – вибір та обґрунтування цільової направленості (цілей), кінцевої мети, результатів реагування на НС є найважливішим принципом планування. Чітко та зважено визначені кінцеві цілі є вихідним пунктом планування.

Ефективність та реальність планів значною мірою залежить від ступеня реалізації принципу системності. Цей принцип вимагає, щоб планування охоплювало всі сфери діяльності суб'єкта господарювання, враховувало тенденції, зміни та зворотні зв'язки між усіма елементами (об'єктами, процесами).

Важливою проблемою та передумовою життєздатності планування є забезпечення його безперервності. Процес планування в організації має здійснюватись постійно в межах установленого циклу. Розроблені плани мають постійно змінювати один одного.

Однією із найважливіших вимог до планових рішень є забезпечення оптимальності використання застосовуваних ресурсів. Використання ресурсів повинно орієнтуватись на потреби і реальні можливості, які враховують стан суб'єкта та можливість інтенсифікації діяльності застосовуваних ресурсів (сил та засобів), максимально повну реалізацію наявних резервів тощо.

Важливою якісною характеристикою плану є його збалансованість, тобто необхідна і достатня кількісна відповідність між взаємозв'язаними розділами та показниками плану. Збалансованість являє собою визначальну умову обґрунтованості планів, реальності їх виконання. Головним її проявом є відповідність між потребами в ресурсах та їх наявністю. Принцип збалансованості вимагає також планування ресурсного забезпечення готовності до швидкої та адекватної реакції на зміни умов функціонування.

Принцип адекватності планування щодо об'єкта та умов його функціонування виходить з того, що оскільки постійної мінливості зазнають небезпечні чинники, які створюють загрозу життю і здоров'ю людей, причини їх виникнення, технології реагування на загрози, остільки методи планування, показники та розділи планів, організація самого процесу їх розробки повинні постійно переглядатись, а при необхідності розроблюватись та застосовуватись поліпшені або принципово нові методи та процедури планування [2].

Проте однією з найголовніших проблем на сьогодні в Україні є відсутність виписаних (формалізованих) процедур інформаційного реагування на надзвичайні події (принаймні такі, що відповідають сучасному стану розвитку інформаційного простору). Це часто призводить до загрозової ситуації, коли інформаційне реагування здійснюється "навздогін", не узгоджено між основними постачальниками інформації з боку органів державної влади. Водночас відсутність інформації або її нестача сприяє виникненню чуток і пересудів, що

створює сприятливе середовище для появи панічних настроїв. А паніка серед постраждалого населення завдає значно більше негативних наслідків, ніж сама НС.

Тому форма подання стресогенної інформації в умовах НС повинна відповідати низці умов, що забезпечують мінімальний рівень захисту населення та протидію чуткам: конструктивне уявлення проблеми (люди знаходяться в стані активного опору), аналіз можливих способів подолання труднощів, інформування про хід вирішення проблеми, надання психологічної підтримки постраждалим та учасникам рятувальної операції (демонстрація соціального схвалення і допомоги) [3].

Логіка розгортання теоретизації предмету дослідження потребує з'ясування змісту поняття "чутки". Так, зокрема, соціальні психологи Н. Ануфрієва, Т. Зелінська та Н. Єрмакова [13, с. 212] розтлумачують цей феномен як специфічний вид міжособистісної комунікації, в процесі якої передається емоційно значуща для аудиторії інформація, повідомлення, що відображають реальні чи вигадані події. А в психологічному словнику [12, с. 599] чутки розглядаються як специфічний вид міжособистісної комунікації, у процесі якої сюжет, що певною мірою відбиває деякі реальні або вигадані події, стає надбанням великої дифузійної аудиторії.

Сутнісна характеристика змісту цього феномену дозволяє дійти висновку, що чутки є емоційно забарвленою інформацією, значущою для певної аудиторії, але водночас вони можуть виникати безпідставно, відображаючи вигадані, а не реальні події. В умовах надзвичайної ситуації, чутки дуже часто призводять до підвищення і так завищеного рівня емоційного напруження у населення, що, у свою чергу, провокує появу конфліктності і нервозності в поведінці всіх учасників НС [14].

Для протидії розповсюдженню чуток інформація повинна бути: оперативною, тобто своєчасно доводитися до населення; відкритою та достовірною, оскільки створення хибного уявлення про ризики, приховування або заперечення фактів, їх замовчування принесє тільки шкоду; чіткою, тобто має надаватися так, щоб її зрозуміла цільова аудиторія (однак це не повинно завдавати шкоди фактичній точності або повноти інформації); безперервною, бо якщо інформа-

ція не оновлюється регулярно, то вона забувається; об'єктивною та своєчасною [3].

Дослідниця М. Клушина [3] зазначає, що при настанні НС природного характеру основними критеріями протидії чуткам повинні стати достовірність інформації, якомога менший рівень сенсаційності та здійснення інформування в тісному контакті з державною владою. Інформація повинна бути цільовою, тобто передусім орієнтована на людей, що знаходяться в зоні лиха, а не на весь інформаційний простір. В умовах НС техногенного характеру інформація повинна носити більше аналітичний характер (роз'яснювати причини події), бути спрямованою на навчання та дотримання правил поведінки, носити психотерапевтичний характер, позаяк одне необережне слово може призвести до непередбачених соціальних та політичних наслідків. Тобто має здійснюватись вибудовування інформаційного поля у тісному контакті з органами влади.

Варто зауважити, що стиль реагування на появу чуток в умовах НС істотно залежить від типу політичної влади в країні. Так, тоталітарний режим нетерпимий до будь-якого генератору невизначеності в екстремальній ситуації. Зазвичай він орієнтований на ідеал централізованого наскрізного контролю, сприймає спонтанність як прикору помилку управління і прагне вибудувати повністю "прозору" інформаційну систему. У системі такого типу, яка названа командно-адміністративною, чутки – таке ж негативне явище, як, наприклад, приватна власність або підприємницька ініціатива. Тому тут з ними ведеться боротьба будь-якими способами.

У демократичному суспільстві чутки вважаються нормальним явищем. Тому, навіть у випадку настання НС, допускається оптимальне співвідношення визначеності і невизначеності ситуації, яке робить систему більш аморфною, але разом з тим внутрішньо різноманітною, а тому гнучкою і адаптивною. Відповідно, у демократичному суспільстві ніколи не ставиться завдання ліквідації чуток взагалі як соціального феномену. А в умовах НС практичні завдання обмежуються вибудовуванням стресостійкого середовища в межах окремих, відносно замкнених, груп (аварійно-рятувальний підрозділ, місцевий

орган виконавчої влади, підприємство тощо), при проведенні робіт з ліквідації наслідків НС, а також протидією конкретній циркулюючій чутці [8].

Дослідник психології масової поведінки А. Назаретян [8] зазначає, що іноді з настанням НС чутки навмисно поширюються спеціально підготовленими провокаторами з боку органів державної влади. Це здійснюється для того, щоб свідомо нагнітати обстановку в зоні лиха та привернути увагу людей до себе, тобто підвищувати або підтверджувати значущість власної особи в очах оточення, а тим самим і у власних очах.

Іншим чинником навмисного поширення чуток в умовах НС з боку органів державної влади є, як не дивно, підтримка емоційного балансу серед населення. Виявляється, що циркулююча чутка здатна тимчасово оптимізувати емоційний баланс у групі людей, тобто знизити або підвищити емоційну напругу до оптимального рівня. Якщо група тривалий час живе в напруженому очікуванні (особливо в очікуванні інформації про ситуацію в зоні лиха), люди відчують непереборне бажання обговорити “між собою можливі небезпеки”. Парадоксальним чином, навіть поширення серед людей “чуток-страховиськ” здатне на певний час знизити емоційну напругу – спрацьовує ефект афіліації, відчуття своєї приналежності до громади [8].

У випадку бездіяльності органів виконавчої влади в умовах НС (некомпетентність влади, надмірна її бюрократизація, нездатність своєчасно та адекватно реагувати на НС, відсутність алгоритму дій при виникненні такої ситуації та застосування прийомів нейтралізації чуток) циркулюючі чутки здатні завдати дуже серйозну соціально-психологічну та матеріальну шкоду або загрозу для життя чи здоров'я людей. Так, Чорнобильська аварія 26 квітня 1986 року захопила зненацька не тільки політичних керівників, але й вчених. По довколишніх районах миттєво поширилася “чутка-страховисько” про надзвичайну небезпеку вибуху на ЧАЕС для здоров'я і життя людей. Але партійне радянське керівництво України, не намагаючись розібратися в тому, наскільки чутка є достовірною, за сталою традицією, думало тільки про те, як би побільше інформації засекретити (від своїх громадян) і як позбутися

посиленого інтересу до цієї ситуації. Потрібно було будь-якою ціною спростувати ці чутки, і такою ціною стало здоров'я людей. Замість того, щоб скасувати масову першотравневу демонстрацію і рекомендувати громадянам по можливості не залишати квартири, партійні організації отримали вказівку домогтися максимальної масовості участі. З погляду застосування технологій спростування чуток, все робилося начебто правильно. Заходи виявилися настільки ефективними, що через декілька днів після аварії американський супутник сфотографував голих по пояс хлопчаків, які грають у футбол на вулиці міста Прип'яті. А жителі тих міст, де керівництво використовувало більш людяну тактику, скасувавши святкові заходи і розповівши про можливі небезпеки, отримали значно меншу дозу радіації і згодом не пережили настільки сильного психологічного шоку [8].

На жаль, така ж ситуація спостерігається і при помилкових діях влади у випадку виникнення НС. Неправильна оцінка ситуації з боку органів державної влади, несвоєчасне інформування населення про хід робіт з ліквідації наслідків НС, відсутність взаємодії чи неузгодженість дій з представниками штабу по ліквідації наслідків НС, нездатність правильно реагувати на потреби і запити людей, невміння працювати зі стихійними натовпами призводить до того, що чутки поширюються миттєво. Ці чутки не просто лякають людей, але й призводять до появи агресії і гніву (так звані "агресивні чутки"). Агресивні чутки з'являються там, де є напружені відносини між соціальними групами, причому навіть явно стихійні або викликані власною нерозумною діяльністю лиха часто підсилюють ненависть до певної групи чи особистості.

Так, зокрема, досить часто представники штабу з ліквідації надзвичайних ситуацій не завдають собі клопоту щодо спілкування з журналістами або повідомляють інформацію в такому вигляді, що вона сама стає чуткою. Наприклад, після закінчення вибухів на військових складах поблизу населеного пункту Новобогданівка, представник штабу з ліквідації цієї надзвичайної ситуації повідомив, що через дві години вибухи відновляться. Всі жителі через 40 хвилин зібралися на автовокзалі, готові до евакуації. Але представник штабу забув згадати, що це будуть

заплановані підриви зібраних рятувальниками вибухових речовин, і ці підриви не загрожують життю і здоров'ю жителів [14, с. 143–150].

Так, інформаційний вакуум та помилкові дії влади у випадку виникнення НС можуть не тільки сприяти виникненню чуток, але й підсилювати і без того завищений рівень емоційної напруги серед населення. Внаслідок цього з'являються тривожні і панічні настрої, які часто важче подолати, аніж саму НС.

Висновки. За результатами дослідження нами з'ясовано, що органи виконавчої влади можуть виявляти декілька помилкових стилів реагування на НС, а саме: свідоме нагнітання обстановки, бездіяльність чи помилкові дії. Обрання таких стилів реагування на НС призводить до появи панічних настроїв серед населення та циркулюючі різноманітних чуток (чуток-страховиськ, агресивних чуток та ін.). Тому для інтенсифікації діяльності з протидії чуткам в умовах НС органам виконавчої влади слід використовувати такі техніки, як: виключення мотивуючої ситуації або інтересу до цієї ситуації; оприлюднення фактів з метою задоволення інтересу цільової аудиторії і створення розуміння слухової інформації у аудиторії [14].

Отже, реагування на НС та ліквідація її наслідків є однією з найважливіших функцій діяльності органів виконавчої влади у сфері цивільного захисту. Від того, який стиль поведінки оберуть владні органи та які дії будуть здійснювати при ліквідації наслідків НС залежить не тільки збереження фізичного і матеріального благополуччя людей, але й психічного здоров'я постраждалих. У випадку бездіяльності влади, її помилкових дій чи свідомого нагнітання обстановки серед населення можуть поширюватися панічні настрої та різноманітні чулки, які часто завдають набагато більше шкоди, ніж сама надзвичайна ситуація.

Перспективним для подальших розвідок у даному напрямку є вивчення можливостей урахування психологічних знань у розвитку законодавчої бази протидії чуткам в умовах НС.

Список використаної літератури

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высших учебн. завед. / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 384 с.

2. Березюк О. В. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / О. В. Березюк, М. С. Лемешев. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 204 с.
3. Клушина Н. И. Власть, СМИ и общество (стратегии и тактики формирования общественного мнения) / Н. И. Клушина // Язык СМИ и политика / под ред. Г. Я. Солганика. – М. : Изд-во Московского ун-та, 2012. – С. 262–283.
4. Кодекс цивільного захисту України № 5403-VI від 2.10.2012 (із змінами, внесеними згідно із Законом № 224-VII від 14.05.2013) / ВВР. – К., 2013. – № 34–35. – Ст. 458.
5. Кризова психологія : навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Тімченка. – 2-е вид. – Х. : НУЦЗУ, КП “Міська друкарня”, 2013. – 380 с.
6. Мельникова М. С. Как правильно распускать слухи [Электронный ресурс] / Мельникова М. С. – 2011. – Режим доступа : <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-21477/>
7. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу : навч. посіб. / В. В. Москаленко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.
8. Назаретян А. П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи : лекции по социальной и политической психологии / А. П. Назаретян. – Спб. : Питер, 2003. – 192 с.
9. Ольшанский Д. В. Психология масс / Д. В. Ольшанский. – Спб : Питер, 2001. – 368 с.
10. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 448 с.
11. Почебут Л. Г. Социальная психология толпы : монография / Л. Г. Почебут. – Изд-во “Печь”, 2004. – 346 с.
12. Психология : словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 483 с.
13. Соціальна психологія : навч.-метод. посіб. / Н. М. Ануфрієва, Т. М. Зелінська, Н. О. Єрмакова. – К. : Каравела, 2009. – 216 с.
14. Христенко В. Є. Психологічні прийоми нейтралізації чуток в осередку надзвичайної ситуації / В. Є. Христенко // Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наук. праць / голов. ред. Перелигіна Л. А. – Харків : НУЦЗУ, 2012. – Вип.12. Частина 2. – С. 143–150.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Потапчук Є. М.

Стаття надійшла до редакції 2.12.2016

Потарчук Н. **Особенности реагирования органов исполнительной власти на возникновение чрезвычайной ситуации как фактор появления слухов**

Статья посвящена рассмотрению проблемы реагирования органов исполнительной власти на возникновение чрезвычайной ситуации как фактор появления слухов. В статье исследуются такие понятия, как “чрезвычайная ситуация”, “реагирование на чрезвычайные ситуации”, “принципы планирования реагирования на чрезвычайные ситуации”. Автором статьи исследована сущностная характеристика понятия “слухи”, причины и факторы их появления. Выяснено, что в условиях чрезвычайной ситуации деятельность органов исполнительной власти может вызвать появление и распространение слухов. Органы исполнительной власти могут оказывать следующие стили реагирования на чрезвычайную ситуацию: сознательное нагнетание обстановки, бездействие или ошибочные действия. Избрание таких стилей реагирования на чрезвычайную ситуацию приводит к появлению разнообразных слухов (слухов-страшилищ, агрессивных слухов и др.) и распространение массовой паники среди населения.

Ключевые слова: *чрезвычайная ситуация, ликвидация последствий чрезвычайной ситуации, реагирования на чрезвычайную ситуацию, информационное реагирование на чрезвычайную ситуацию, органы исполнительной власти, слухи, циркуляция слухов.*

Potarчук N. **Features of the response of the Executive bodies on emergency situation as a factor of the appearance of rumors**

The article is devoted to the problem of reaction of bodies of the Executive power in an emergency situation as a factor for the rumours. The author explores concepts such as “emergency”, “the emergency response”, “the principles of planning of emergency response” in the article. The author found that for coordination of works on liquidation of consequences of emergency situations by the decision of local body of Executive power created a special Commission on liquidation of emergency situations. However, the author notes in the article that one of the main problems in Ukraine today is the lack of written (formalized) procedures for information

respond to emergencies. It is often leads to rumors, which creates a favorable environment for the emergence of panic moods among the population.

The author of the article explored the essential characteristic of the concept of «rumours», causes and factors of their occurrence. It was found that in emergency situations the activities of bodies of Executive power can cause the emergence and spread of rumours. Executive bodies can provide the following styles of emergency response: a conscious aggravation of the situation, the inaction or wrong actions. The election of such styles of response to the emergency situation leads to a variety of rumors (rumors-monsters, aggressive rumors, etc.) and the spread of mass panic among the population.

The author concluded that the style will choose the executive power bodies and the actions that will be implemented to carry out liquidation of consequences of emergency situations depend not only the preservation of physical and material well-being, but also mental health of the victims.

Keywords: *emergency situation, liquidation of consequences of emergency situations, respond to emergency situation, information response to an emergency situations, the executive power body, the rumours, the circulation of rumours.*

УДК 159.98:338.24

Євген ПОТАПЧУК,
доктор психологічних наук, професор,
Хмельницький національний університет, м. Хмельницький
Олександр ЯНЦАЛОВСЬКИЙ
Хмельницький національний університет, м. Хмельницький

ПСИХОЕМОЦІЙНІ СТАНИ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ДІАГНОСТИКИ І КОРЕГУВАННЯ

У статті розглядається проблема пошуку ефективних засобів діагностики та корекції психоемоційних станів учасників бойових дій; охарактеризовано динаміку їх психічних станів; визначено характерні негативні емоційні стани, а також ефективні методи роботи з подолання цих станів у військовослужбовців. Авторами статті проведено тестування психоемоційного стану військовослужбовців, які після ротації повернулися в пункт постійної дислокації військової частини, та визначено методи психокорекції в них негативних емоційних станів.

Ключові слова: учасники бойових дій, психоемоційний стан, діагностика та корекція, негативні емоційні стани особистості, методи та методики психокорекції.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний світ через свою динамічність та суперечливість створює різноманітні проблеми для людини і владно втручається в її особистісний простір. Соціально-технологічний прогрес та глобальні конфлікти спричиняють зростання негативного впливу на особистість різних негативних чинників, а відтак – появу тривоги, страху, невизначеності, невпевненості,

розгубленості та деколи й розчарування. Усе це негативно позначається на здоров'ї людини загалом і на її психічному здоров'ї зокрема. Ураховуючи те, що людське життя є найвищою суспільною цінністю, перед суспільством постає низка важливих завдань, серед яких найважливішим є вирішення проблеми збереження здоров'я людини, у тому числі й психічного. Нині однією з актуальних проблем для роботи психологів є проблема діагностики та корегування психоемоційних станів осіб, що здійснюють діяльність в складних, екстремальних умовах, насамперед це стосується учасників бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Аналіз науково-психологічної літератури [1; 3-4; 7-8; 11] дав нам можливість з'ясувати, що окремі аспекти роботи з діагностики та корегування психоемоційних станів осіб розглядали такі науковці, як: Л. Китаєв-Смик (психологія стресу) [1], О. Тімченко (синдром посттравматичних стресових порушень) [2], С. Миронець (негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації [3], В. Стасюк (особливості соціально-психологічної реадaptaції учасників бойових дій) [4], Т. Гречко (сутність і психологічні особливості вияву негативних психічних станів) [5] та ін. Водночас діагностика та корегування психоемоційних станів учасників бойових дій за допомогою біологічно активних точок (БАТ) ще не була предметом окремого дослідження.

Саме тому виникає потреба у пошуку ефективних шляхів збереження психічного здоров'я людини з урахуванням різних умов її життєдіяльності, як звичайних, так і особливих. У цьому аспекті для дослідників становить особливий інтерес пошук ефективних засобів діагностики та корекції психоемоційних станів людини, зокрема стресових станів, втоми, роздратування та ін. Зважаючи на це, **метою даної статті** є розгляд психоемоційних станів учасників бойових дій та виявлення ефективних засобів їх діагностики та корегування за допомогою БАТ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення та аналіз наукової літератури [1-6] дає підстави стверджувати, що поняття "пси-

хічний стан” з моменту його появи зазнало значних змін, пов’язаних як із розширенням сфери його застосування, так і з фундаментальним вивченням різноманітних аспектів цієї категорії – причинності, регуляції, детермінації, вияву. Загалом поняття “психічні стани” є особливою психологічною категорією, яка об’єднує велику групу життєвих явищ, цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, що засвідчує своєрідність перебігу психічних процесів залежно від відображення явищ дійсності та психічних властивостей особистості. Психічний стан є компонентом функціонального стану особистості, що може зазнавати суттєвих змін у зв’язку з впливом на організм різноманітних стрес-факторів. Серед дослідників прийнято використовувати поняття “негативні емоційні стани особистості”, які характеризуються надзвичайним напруженням фізичних і психічних сил та виснаженням адаптаційних механізмів; спричиняють первинні гормональні зміни в організмі та порушення його гомеостазу [2; 3].

Наше дослідження дозволило з’ясувати, що існує певна закономірність у динаміці психічних станів учасників бойових дій, яка, зазвичай, відображає три суттєвих періоди: підготовка до виконання завдань в зоні бойових дій; безпосереднє виконання завдань в зоні бойових дій; ротація в район постійної дислокації підрозділу (етап психологічного карантину) [6].

Напередодні виїзду в район бойових дій військовослужбовець може пережити стан тривожного очікування. У цьому стані проходить попереднє налаштування людини на те, що її очікує попереду. Очікування може бути різним за своїм психологічним змістом. Воно проявляється у вигляді: підйому; активності; апатії; відсутності віри; тривоги за своє здоров’я та життя.

Дослідники [1-5] вказують на те, що стан людини під час тривожного очікування характеризується підвищеною напругою (стресом), головними детермінантами якої можуть бути: небезпека, яка створює загрозу для життя; відповідальність за виконання завдання; невизначеність; дефіцит часу на прийняття рішення і дій; надмірна емоційна збудливість та низька емоційна стійкість окремих осіб; невідповідність рівня розвитку професійних якостей вимогам, що висуваються

бойовою обстановкою; психологічна невідповідність до виконання конкретних завдань; відсутність віри у свою зброю та техніку та ін.

Перехід від підготовчого етапу до виконання завдань в районі бойових дій пов'язаний з подоланням військовослужбовцем стану ригідності, в якому проявляється інертність психіки, що виникає в результаті стереотипності його поведінки, тяги до заучених операцій, форм і способів дій.

На етапі безпосереднього виконання завдань в зоні бойових дій важливе значення має підтримка у військовослужбовця стану активності, рішучості, патріотичного підйому. Значну роль відіграють також такі психічні стани як: стан зібраності; стан пильності; стан рішучості; стан збудження, підйому, ентузіазму; стан згуртованості військового підрозділу; стан готовності до самопожертвування.

Отже, як свідчить практика, характерними негативними емоційними станами учасників бойових дій є агресія, втома, роздратування, страх, стрес тощо. Страх відображає афективний психічний стан, який викликається надмірно сильними, небезпечними для життя зовнішніми подразниками. Він може порушити психічну стійкість людини, викликати негативні прояви, послабити їх активність. Страх має свою динаміку і залежно від інтенсивності та глибини переживань може виявлятися у вигляді: стурбованості; хвилювання; тривоги; переляку; боязні; жаху та ін. [6].

Однією із найбільш патологічних форм страху є психологічний шок. Під психологічним шоком слід розуміти тимчасову втрату здатності до психічної діяльності у людей, які мають низький рівень психологічної готовності до дій в екстремальних умовах діяльності. Страх може викликати паніку – афект, який розвивається раптово при неочікуваній загрозі і швидко розповсюджується шляхом психічного впливу на велику кількість людей.

Перебування в умовах бойових дій спричиняє втрату або зниження енергетичного ресурсу організму. Звідси збільшується ризик виникнення в учасників бойових дій різних захворювань та порушення адаптації до навколишнього середовища. Одним із таких порушень є зниження соціально-психологічної адаптації особистості. В основі цього стану є

такі механізми психозахисної поведінки: підвищена рухова активність; агресія; апатія, психічна регресія, вживання алкоголю та наркотичних засобів. На нашу думку, ці психозахисні механізми є основними чинниками формування дезадаптивних стратегій поведінки особистості фахівця екстремального виду діяльності у період реадaptaції.

За свідченням В. Стасюка [4], на етапі “психологічного карантину” варто проводити низку заходів, а саме:

здійснити ретельний розбір бойових дій особового складу, у ході якого позитивно оцінити внесок кожного у виконання бойових завдань підрозділу;

включити військовослужбовців в динамічну, ненудну і нескладну діяльність;

організувати спеціальну психологічну підготовку до життя і діяльності в мирних умовах;

здійснити реадaptaцію військовослужбовців для виявлення тих, хто отримав бойові психічні травми і надавати їм психологічну допомогу.

На думку дослідника, одним із найбільш ефективних методів соціально-психологічної реабілітації є раціональна психотерапія. В її основі лежить переконання постраждалого, навчання його правильному мисленню. При цьому важливо правильно роз’яснити військовослужбовцю те, що його розлад є широко розповсюдженим явищем, переконати в можливості успішного подолання цієї проблеми і повного одужання. Засобами психологічного впливу тут виступають: переконання, роз’яснення, відволікання, підбадьорення, авторитет, престиж і знання особи, що надає психологічну допомогу.

Варто зазначити, що В. Стасюк вважає найбільш ефективною для роботи з учасниками бойових дій методику “Дебрифінг стресу критичних інцидентів” (психологічний дебрифінг), яка являє собою організоване обговорення стресу, пережитого військовослужбовцями у ході бойових дій. У процесі роботи вирішуються такі завдання, як: опрацювання вражень, реакцій і почуттів військовослужбовців, формування сутності травматичних подій, зменшення відчуття унікальності й патології власних реакцій шляхом обговорення почуттів і обміну переживаннями, мобілізації внутрішніх ресурсів, групової підтримки,

солідарності і розуміння, зниження індивідуальної і групової напруги, підготовка до переживання тих симптомів і реакцій, що можуть з'явитися у майбутньому [4, с. 176].

Для ефективної допомоги учасникам бойових дій виникає потреба у виявленні й інших ефективних засобів діагностики та корекції їх негативних психічних станів. Серед психофізіологічних методів збору інформації все більше уваги привертають розробки, які дозволяють за допомогою БАТ отримати інформацію про функціональний стан окремих клітин і тканин організму та психоемоційні стани людини [7]. За свідченням дослідників, при цілеспрямованому використанні знань про БАТ можна досягти активізації роботи системи саморегуляції організму, збільшити стійкість до дії вірусних і бактеріальних інфекцій за рахунок зміцнення імунітету, швидко зняти синдром втоми і відновити працездатність, поліпшити загальне самопочуття. Доцільно зазначити, що БАТ – це певні області епідермісу діаметром 2–3 мм, що характеризуються підвищеною концентрацією капілярів і нервових закінчень, дрібних лімфатичних проток, а також цілою низкою фізичних і фізіологічних властивостей [7]. Вони характеризуються відносно низьким електричним опором і величина його залежить від функціонального стану меридіанів, на яких розташовані БАТ. При патофізіологічних порушеннях у роботі певного органу опір відповідної БАТ змінюється [8; 10]. То ж при захворюванні органу всі параметри БАТ відхиляються від нормальних значень, що і здатні фіксувати сучасні діагностичні засоби.

Зважаючи на сказане вище, для роботи з учасниками бойових дій було підібрано традиційні методи психологічної діагностики (індивідуальна бесіда, спостереження, опитувальник САН) [9] та апаратно-програмний комплекс ROFES E01C, який призначений для тестування загального рівня здоров'я, функціонального стану 17-ти основних органів і систем організму, а також для оцінки психоемоційного стану людини [11]. У процесі тестування психоемоційного стану особистості виявлялися стресові стани (напруга компенсаторних сил організму), ознаки втоми (внутрішня емоційна напруга), ознаки неврозів та роздратування.

Для дослідження психоемоційних станів учасників бойових було відібрано 48 осіб з тих військовослужбовців, які після ротації повернулись в пункт постійної дислокації військової частини. За результатами застосування опитувальника САН було з'ясовано, що 62,5 % військовослужбовців мають проблеми із самопочуттям, 75 % – з активністю, 87,5 % – з настроєм (таблиця 1).

Ці результати знайшли своє підтвердження при застосуванні апаратно-програмного комплексу ROFES E01C. Майже у 100 % військовослужбовців було діагностовано наявність стресових станів та ознак втоми, а у 62,5 % – ознаки неврозів та роздратування.

Таблиця

Результати діагностики рівнів самопочуття, активності та настрою учасників експерименту за опитувальником САН, (%)

Оцінки за шкалами		КГn _{заг} 48
С (самопочуття)	середній бал (5 і вище)	37,5 %
	низький бал (4 і нижче)	62,5 %
А (активність)	середній бал (5 і вище)	25 %
	низький бал (4 і нижче)	75 %
Н (настрій)	середній бал (5 і вище)	12,5 %
	низький бал (4 і нижче)	87,5 %

Результати психологічної діагностики вказують на те, що учасники бойових дій потребують психологічної допомоги і, зокрема, корегування негативних психічних станів. В особистих бесідах учасники бойових дій скаржилися на те, що їх часто переслідують різні спогади про бойові дії. Це може бути результатом посттравматичних стресових розладів.

Варто зазначити, що при посттравматичних стресових розладах учасникам бойових дій постійно згадується подія, що її травмувала. Можуть також повертатися відчуття, що мала людина під час події. Про неї можуть нагадувати і різні побутові обставини. Також це може проявитись у формі нічних кошмарів. Тобто людину переслідують спогади. І людина постійно знову і знову переживає згадане – зі страхом, з болем,

з жалем. Є також інші симптоми – порушення пам'яті, постійне напруження, серцебиття, постійне відчуття тривоги. Іноді можуть траплятися випадки мимовільного повернення до травматичного досвіду через спогади з гострим почуттям страху, паніки чи агресії. Дослідники таке явище називають “флешбеком”, зворотнім кадром.

Багато людей із цими симптомами зможуть впоратися та самостійно зцілитися. Психологам та членам сімей військовослужбовців потрібно знати, що перш за все учасникам бойових дій потрібно відчуття безпеки. Їм потрібно відчуття, що життя відновлюється, що жахіття війни залишаються позаду, а поруч є рідні люди, і що попереду – гарне майбутнє. Цим людям потрібна підтримка в їхньому бажанні чи небажанні згадувати про ті події. Доречно допомагати цим людям виговоритися про пережите. При цьому не потрібно виявляти жалість, а слід демонструвати увагу, поділяти переживання, давати можливість відволікатися від болючої теми питаннями про побут, друзів, про смішні епізоди. І навпаки – якщо людина про ці події не хоче згадувати, то від них потрібно дистанціюватися – наприклад, не дивитися відповідні відеоматеріали чи фотографії. Водночас слід пам'ятати про небезпеку таких реакцій як закам'яніння, замороження, закритості почуттів, небажання їх обговорювати. Доцільно допомогти члену сім'ї – учаснику бойових дій якомога швидше повернутися до повсякденного життя (виконання господарських функцій, вирішення побутових питань, реалізація власних проєктів, організація сімейного відпочинку та ін.). Бо бездіяльність та незайнятість людини часто призводять до зловживання алкоголем та інших негативних наслідків.

Важливо пояснити, що наявні симптоми – це нормальна реакція на ненормальні події, і що з часом людина зцілиться сама. Людину потрібно заспокоїти, бо вона відчуває страх, що завдана психологічна травма – на все життя. Також членам сімей потрібно знати, що коли ці симптоми дуже виражені, то учасникам бойових людей потрібна допомога фахівця.

Висновки. У процесі дослідження нами з'ясовано, що психоемоційний стан є компонентом функціонального стану особистості, що може зазнавати суттєвих змін у зв'язку з впливом на організм різноманітних стрес-факторів. Найважливішою психологічною умовою відновлення позитивних психічних станів в учасників бойових дій є

використання адекватних методів діагностики та корекції цих станів. Саме тому для психокорекції негативних емоційних станів учасників бойових дій нами було вибрано аутогенне тренування (АТ), оволодіння прийомами якого має два головні ефекти: зняття емоційної напруженості (заспокоєння) і прискорення відновлювальних процесів різних рівнів (відновлення). Крім того, з метою психологічної корекції негативних психічних станів військовослужбовців ми вперше застосували деякі багатофункціональні швейні вироби, зокрема лікувально-профілактичну білизну з трикотажного полотна, виготовлену у вигляді натільної білизни із елементами впливу, зафіксованими на внутрішній поверхні білизни за допомогою накладок із трикотажного полотна. Зазначимо, що елементами впливу були металеві пластинки, на які фахівці записали інформацію лікувальних препаратів. Накладки з пластинками були закріплені в місцях, що є проєкціями біологічно активних зон, пов'язаних з органами та системами, які відповідають за механізми виникнення стресу та стресових станів. При цьому кількість пластинок і конфігурація їх розміщення відповідали розмірам і формі біологічно активних зон. Комплексне застосування вказаних вище методів корекції негативних психічних станів дозволило суттєво покращити самопочуття, активність та настрій учасників бойових дій. Це було підтверджено повторною діагностикою за допомогою опитувальника САН та апаратно-програмного комплексу ROFES E01C. Водночас, зважаючи на новизну та складність такого методу як використання багатофункціональних швейних виробів, їхні корекційні можливості потребують ще подальших досліджень. Саме це ми вбачаємо перспективою нашої подальшої роботи.

Список використаних джерел

1. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Л. А. Китаев-Смык. – М. : Наука, 1984. – 360 с.
2. Тімченко О. В. Синдром посттравматичних стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування : монографія / О. В. Тімченко. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 268 с.

3. Миронець С. М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.09 / Ун-т цив. захисту України. – Х., 2007. – 22 с.
4. Стасюк В. В. Система соціально-психологічного забезпечення функціонування військових підрозділів в умовах збройних конфліктів : монографія / В. В. Стасюк. – К. : НУОУ, 2005. – 322 с.
5. Гречко Т. П. Сутність і психологічні особливості вияву негативних психічних станів / Т. П. Гречко // Збірник наукових праць № 51. Серія : Педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Романишина Л. М. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2009. – С. 130–134.
6. Потапчук Є. М. Військова психологія : навчальний посібник / Є. Потапчук. – Хмельницький : Видавництво Національної академії прикордонних військ України, 2002. – 116 с.
7. Самосюк И. З. Нетрадиционные методы диагностики и терапии / И. З. Самосюк, В. П. Лысенко, Ю. П. Лиманский и др. – К. : Здоров'я, 1994. – 240 с.
8. Рагульская М. В., Любимов В. В. Приборное изучение воздействий естественных магнитных полей на БАТ человека: методы, средства, результаты / Журнал радиоэлектроники. – 2000. – № 11. – С. 17 <http://jre.cplire.ru/jre/pov00/2/text.html>
9. Баношенко В. О. Динамічне психологічне вивчення особового складу / В. О. Баношенко, Н. І. Копаниця, Е. С. Литвиненко, В. Є. Солодовніков. – К. : СПЦ ЗСУ, 2009. – 60 с.
10. Понежа С. Г. Медико-діагностичні застосування коефіцієнта відбиття міліметрового випромінювання від біологічно активних точок / С. Г. Понежа, Г. В. Понежа, В. І. Григурок // Фізика живого. – 2009. – Т. 17. № 1. – С. 89–93.
11. Руководство по эксплуатации Апаратно-програмного комплексу ROFES E01C <http://devitacenter.com/static/doc/0000/0000/0342/342157.69v47n3nf0.pdf>

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016

Потапчук Е., Янцаловский А. Психоэмоциональные состояния участников боевых действий и особенности их диагностики и коррекции

В статье рассматривается проблема поиска эффективных средств диагностики и коррекции психоэмоциональных состояний участни-

ков боевых действий; охарактеризована динамика их психических состояний; определены характерные негативные эмоциональные состояния, а также эффективные методы работы по преодолению этих состояний у военнослужащих. Авторами статьи проведено тестирование психоэмоционального состояния военнослужащих, которые после ротации вернулись в пункт постоянной дислокации воинской части, и определены методы психокоррекции у них негативных эмоциональных состояний.

Ключевые слова: *участники боевых действий, психоэмоциональное состояние, диагностика и коррекция, негативные эмоциональные состояния личности, методы и методики психокоррекции.*

Potapchuk Y., Yantsalovskuy O. **Psycho-emotional states of the combatants and features of their diagnostics and correction**

The article is devoted to the problem of finding effective means of diagnostics and correction of psycho-emotional states of the combatants. The authors described the dynamics of mental conditions of the combatants. They identified three periods in the dynamics of mental states of the combatants: preparing for jobs in the area of combat operations; directly tasks in a combat zone; rotation in the area of permanent deployment units (phase psychological quarantine). It was also identified that the mental state is a characteristic of mental activity for a certain period of time, showing an originality of mental processes depending on the reflection phenomena of reality and mental properties of the person.

The authors also described the negative emotional states of the combatants which are characterized by extreme physical and mental stress and exhaustion of adaptive mechanisms. The authors believe that the negative emotional states of the combatants are the aggression, fatigue, irritation, fear, stress and others.

The authors have tested the emotional state of soldiers who after rotation back to the point of a constant dislocation of military unit. They used traditional methods of the psychological diagnostics: individual interview, observation, questionnaire SAN, and the hardware-software complex ROFES E01C, which is designed to test the general level of health

and functional status of 17 major organs and body systems, as well as to assess the emotional state of a person. The authors concluded that 62.5 % of the soldiers have health problems, 75 % of them have problems with activity, 87.5 % of soldiers have problems with mood. Almost 100 % of soldiers were diagnosed with the presence of stress and fatigue, and 62.5 % of the signs of nervousness and irritation. The results of psychological diagnostics showed that the combatants need the psychological support and correction of their negative mental states.

The authors concluded that psychological correction of negative emotional states of the combatants need to autogenic training (AT) to relieve emotional tensions (calm) and the acceleration of regenerative processes at various levels (recovery). Also the authors suggest using some higher-end clothing, including therapeutic and prophylactic linen of knitted fabric. It was proved that integrated application of these methods of correction of negative mental states significantly improves health, activity and mood of the combatants. But the authors emphasize that the novelty and complexity of such a method as the use of multifunctional garments, their correctional opportunities require further research.

Keywords: *combatants, psycho-emotional status, diagnostics and correction of negative emotional state of the individual, methods and techniques of psycho correction.*

УДК 159.9: 316.48

Олег РЕЗНІК

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

ПРОГРАМА ПРОТИДІЇ БОСІНГУ У ВІДДІЛІ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЇЇ АПРОБАЦІЇ

У статті розглядаються результати впровадження програми протидії босінгу у відділі прикордонної служби. Обґрунтовано та розкрито етапи протидії босінгу у прикордонному підрозділі. Подано результати апробації авторської програми. Виявлено позитивний вплив програми на діяльність керівників прикордонного підрозділу з метою нівелювання виявів босінгу. Аналіз результатів експерименту засвідчив доцільність застосування авторської програми для запобігання та подолання босінгу у відділах прикордонної служби.

Ключові слова: *босінг, протидія, керівник, відділ прикордонної служби, авторська програма, експеримент.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасних умовах перед прикордонним відомством постають складні завдання, пов'язані із необхідністю запобігати наявним загрозам національній безпеці на державному кордоні. Завдання професійної діяльності прикордонники здійснюють переважно в екстремальних умовах, що вимагає напруження фізичних і психологічних можливостей людини.

Досвід практичної діяльності відділів прикордонної служби свідчить, що ефективність протидії правопорушенням на державному кордоні значною мірою визначається належним морально-пси-

хологічним кліматом у підрозділі, станом взаємодії всередині колективу, довірою до керівників та товаришів по службі, спроможністю протистояти як різним внутрішнім, так і зовнішнім негативним впливам тощо. Значна роль у налагодженні цих процесів належить посадовим особам, які є безпосередніми керівниками підлеглого особового складу.

Одним із чинників, що негативно впливає на морально-психологічний стан прикордонників, може бути босінг, що відображає явище психологічного цькування керівником своїх підлеглих [3]. Звідси особливої актуальності сьогодні набуває потреба у виявленні оптимальних шляхів запобігання та подолання босінгу у підрозділах охорони кордону в інтересах використання новітніх досягнень психології для потреб прикордонної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. За результатами вивчення науково-психологічної літератури з'ясовано, що окремі питання, пов'язані з вивченням проблеми попередження та розв'язання міжособистісних стосунків серед персоналу організації, розглядали у своїх працях багато дослідників, серед них: О. Адамчук, І. Карчевський, К. Криста, В. Хіміч, Є. Потапчука та ін. [1; 3; 4; 9 та ін.]. Вчені досліджували проблематику, пов'язану із практикою виявлення та подолання мобінгу в колективах, у тому числі у військовій та правоохоронній сферах. З'ясовуючи стан розробки теми, також доцільно звернути увагу на наукові розвідки А. Анцупова, А. Бандурки, С. Бочарової, Н. Жигайла, О. Землянської, В. Стасюка, А. Хоронжого, В. Яцури та ін., які займалися питаннями психології управління, вивченням особистості керівника і стилів його керівництва [2; 5; 8; 10; 11 та ін.].

Що стосується прикордонних колективів, то проблемні питання босінгу як різновиду мобінгу ще не були предметом жодного наукового дослідження. До сьогодні відсутні обґрунтовані технології виявлення та подолання босінгу у відділах прикордонної служби, не розроблено алгоритми дій відповідних посадових осіб щодо аналізу та конструктивного подолання виявів босінгу. Зважаючи на те, що люди, які зазнали емоційного насильства, дуже швидко стають психологіч-

но нестабільними, що не припустимо для захисників Вітчизни, обрана тематика дослідження є важливою і актуальною.

Метою статті є обґрунтування змістовних аспектів програми протидії босінгу у відділах прикордонної служби та висвітлення основних результатів експериментальної перевірки її ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останні вітчизняні та закордонні дослідження у сфері психології управління [2; 8; 10] показують, що в сучасних умовах для успішного управління відділом прикордонної служби та його структурними підрозділами практично всі офіцери-керівники незалежно від посади повинні володіти відповідними психологічними і особистісними якостями: ефективною комунікацією, культурою спілкування з членами колективу, вміння управляти стресом, володіти навичками саморегуляції тощо. Інакше вони не зможуть успішно виконувати визначені завдання в реальних умовах прикордонної служби, зокрема, при взаємодії з підлеглими. На думку А. Бандурки, С. Бочарової, О. Землянської [2, с. 123], сприятливі міжособистісні взаємовідносини створюють сприятливий психологічний клімат в групі, який сприяє її стабільності, діловій ефективності, тому чим складніше та екстремальніше обстановка на ділянці відповідальності, тим вище повинна бути психологічна компетентність керівника відділу прикордонної служби щодо налагодження необхідного рівня взаємин всередині колективу.

При розробці програми ми враховували те, що вона повинна відображати всі аспекти роботи як із суб'єктами, так і з об'єктами босінгу. Основою такої роботи має бути виявлення причин та передумов босінгу, надання об'єктам босінгу психологічної допомоги у конструктивному розв'язанні протиріч і недопущенні деструктивних наслідків, підвищення управлінської і соціальної компетентності суб'єктів босінгу. Отже, програма має відображати сукупність методів (способів) запобігання та припинення босінгу, а також особливості проведення цієї роботи в умовах життєдіяльності підрозділу.

Результати нашого дослідження вказують, що керівник-ініціатор босінгу, як правило, не визнає своїх помилок у виборі методів та стилю управління підлеглими, а підлегли, які зазнали психологічного цьку-

вання з боку керівників, самостійно не можуть вирішити цю проблему. У зв'язку з тим, що керівники прикордонних підрозділів як суб'єкти організаційного управління одночасно є об'єктом для вищих органів управління, заходи з виявлення, запобігання та подолання босінгу у прикордонному підрозділі належить проводити начальникам органів охорони державного кордону, заступникам (помічникам) начальників органів по роботі з особовим складом, начальникам відділів по роботі з персоналом органів, посадовим особам підрозділів психологічного забезпечення (психологам). Відповідно до відомчих керівних документів, які визначають порядок організації та здійснення психологічного забезпечення діяльності охоронців кордону, а також організацію та здійснення планування в Державній прикордонній службі України, така робота у відділах прикордонної служби може проводитись за розпорядженням начальника (командира) відповідними групами посадових осіб під час комплексних обстежень, інспектувань, інспекторських перевірок, роботи груп, індивідуальних виїздів тощо.

На підставі ґрунтовного аналізу літературних джерел, які характеризують генезис, психологічний зміст і суперечливу природу психологічного терору у військовому підрозділі (О. Адамчук, І. Карчевський, В. Хіміч, Є. Потапчук [1; 3; 9]) та етапи діяльності керівників з урегулювання конфлікту (А. Бандурка, С. Бочарова, Н. Жигайло, О. Землянська, В. Стасюк, А. Хоронжий, В. Яцура [2; 8; 10]), ми дійшли висновку, що загальна структура програми протидії босінгу у відділах прикордонної служби має містити три етапи: діагностичний, психокорекційний та заключний. Метою програми є: виявлення явищ психологічного цькування підлеглого керівником та реалізація заходів щодо подолання босінгу серед підлеглих. Кожен з її етапів повинен мати конкретну мету і своє змістовне наповнення.

I. Етап діагностики – етап підготовки до подолання босінгу у прикордонному колективі. Головна його мета – зібрати інформацію про жертви та ініціатора босінгу і спланувати роботу з ними.

Основні завдання підготовчого етапу:

1. Виявити босінг як реальність (особливо, якщо керівник такий факт приховує).

2. Здійснити вивчення босінгу як деструктивного процесу.
  3. Провести діагностику босінгу (діагностичні бесіди із суб'єктом і об'єктом босінгу; визначення психологічного портрету ініціатора босінгу; аналіз питань, пов'язаних із заохоченням і покаранням військовослужбовців).
  4. Виявити причини виникнення босінгу (часто ретельно приховані або неусвідомлювані: турбота про справу, некомпетентність керівника, принциповість чи бажання позбутися неугодного тощо).
  5. З'ясувати характер поведінки конфліктуючих сторін (конструктивний, деструктивний), чи хочуть сторони вирішити конфлікт, пов'язаний із босінгом.
  6. Виявити підлеглих, які додатково постраждали від психологічного цькування.
  8. Оцінити можливості щодо подолання босінгу.
  9. Визначити заходи, які доцільно провести із суб'єктом та об'єктами босінгу.
  10. Спланувати дії щодо подолання босінгу.
- II. Психокорекційний етап – етап реалізації заходів щодо запобігання та подолання босінгу у колективі. Головною метою є подолання босінгу в колективі та психокорекція негативних виявів керівника як ініціатора босінгу. Основні завдання психокорекційного етапу:
1. Вибір стратегій подолання босінгу та відповідних технологій (з'ясувати свої можливості щодо подолання босінгу).
  2. Для усунення босінгу: ліквідувати головні структурні елементи босінгу (усунути причину); розвести ініціатора та жертву (обмежити чи абсолютно виключити можливість взаємодії опонентів протягом тривалого часу; здійснити кадрові заходи щодо переведення суб'єкта або об'єкта босінгу для подальшого проходження служби в інший підрозділ).
  3. Застосування адміністративних методів роботи (у випадку відмови ініціатора і жертви босінгу примиритися).
  4. Реалізація заходів щодо подолання босінгу та надання психологічної підтримки та допомоги його об'єктам.
  5. Психокорекція негативних виявів керівника як ініціатора босінгу.

III. Заключний етап – етап завершення процесу подолання босінгу. Його мета – проведення заходів щодо всебічного усунення можливих причин відновлення босінгу у підрозділі.

Основні завдання заключного етапу:

1. Вироблення угоди, її перевірка на реальність, ухвалення і підписання.

2. Вживання заходів по запобіганню негативних наслідків босінгу.

3. Психологічна просвіта керівника і формування відповідальності керівника за можливі наслідки протиправних, деструктивних дій щодо підлеглих у вигляді психологічного тиску.

4. Прийняття рішень щодо змін у підходах в роботі керівництва підрозділу з метою запобігання проявам босінгу в майбутньому.

5. Оздоровлення морально-психологічного клімату в колективі.

6. Оцінка своїх дій щодо подолання босінгу та їх результативності.

Ефективність розробленої програми запобігання та подолання босінгу у відділах прикордонної служби була перевірена нами під час експериментального дослідження. Реалізацію експерименту планувалось здійснити у три етапи протягом 20014–2016 років. На першому етапі розроблялася методика дослідження, на другому – перевірка ефективності програми, на третьому – аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження та розробка рекомендацій.

Для оцінки зазначеного психічного явища відповідно до логіки наукової роботи черговим етапом є визначення критеріїв та показників діяльності керівників прикордонних підрозділів як суб'єктів босінгу. З огляду на думку фахівців з проблем психологічних досліджень [5, с. 47–49], це найбільш відповідальний етап дослідно-експериментальної роботи, адже оцінити психологічне явище або процес можна лише з зафіксувавши у процесі дослідження матеріальні вияви. З цією метою було підібрано групу експертів, до якої увійшли психологи органів охорони державного кордону, а також викладачі кафедри психології та морально-психологічного забезпечення Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. За результатами аналізу й

узагальнення роботи з експертами ми виявили такі критерії та показники:

1. Ознаки наявності босінгу у колективі:
особиста неприязнь керівника підрозділу до підлеглого (ігнорування заслуг; моральне переслідування; прояви неповаги);
нестатутні взаємини між керівником та підлеглим (погрози; припинення; обмеження можливості висловитися);
постановка неприйнятних, непосильних завдань.

2. Характер соціально-психологічного клімату у підлеглому колективі:

службові стосунки між керівником та підлеглими (без принижень та знущань);

позитивний колективний настрій;

наявність випадків психологічного цькування керівником підлеглих;

задоволеність військовослужбовців належністю до колективу;

наявність бажання звільнитися чи перевестися в інший підрозділ.

Враховуючи досвід науковців [1; 3; 5; 9], які досліджували проблематику міжособистісної взаємодії особового складу у військових колективах, ми використали сукупність методик, які, на нашу думку, якнайкраще відображають особливості виявлення босінгу в прикордонних підрозділах.

За першим критерієм (ознаки наявності босінгу у колективі) показники оцінювалися за допомогою таких методів: спостереження, індивідуальні бесіди, збір та узагальнення незалежних характеристик, експеримент, а також аналіз документів. Для отримання первинної інформації щодо особливостей перебігу босінгу у відділах прикордонної служби ми використали дві авторські анкети “Босінг очима прикордонника” та “Босінг очима керівника підрозділу”.

За другим критерієм (характер соціально-психологічного клімату у підлеглому колективі) показники оцінювалися за допомогою методики опитування “Вивчення морально-психологічного клімату колективу” (автори О. Михалюк та А. Шалито) [6, с. 648], а також за допомогою методів, що використовувалися у першому критерії.

Також для оцінки свого функціонального стану самим прикордонником, який став жертвою босінгу, ми використовували опитувальник САН (самопочуття, активність, настрій) (А. Карелін) [6, с. 17]. А діагностику агресивних і ворожих реакцій керівників ми оцінювали за допомогою опитувальника Басса-Дарки [6, с. 173].

При цьому високі ознаки наявності босінгу у колективі характеризуються таким:

керівник підрозділу у спілкуванні виявляє особисту неприязнь та неповагу до підлеглих, проявляє ознаки психологічного цькування підлеглих; використовує стиль управління, що суперечить Статутним вимогам; ставить підлеглим неприйнятні, непосильні завдання;

у підлеглому підрозділі панує негативна соціально-психологічна атмосфера: колективний настрій є негативним; у стосунках членів колективу переважає недоброзичливість, підозрілість; підлеглі про керівника відзиваються негативно; більшість прикордонників незадоволені належністю до колективу, мають бажання звільнитися чи перевестися в інший підрозділ.

Середні ознаки:

керівник підрозділу у спілкуванні виявляє ситуативну особисту неприязнь та неповагу до підлеглих, періодично проявляє ознаки психологічного цькування підлеглих; намагається застосовувати стиль управління, що відповідає Статутним вимогам; завдання підлеглим визначає переважно з урахуванням їх можливостей, досвіду та посади;

у прикордонному підрозділі панує невизначена соціально-психологічна атмосфера: окремі прикордонникам виявляють байдужість до служби; стосунки між членами колективу мають формальний характер; колективний настрій може змінюватися від позитивного до негативного і навпаки; деякі прикордонники виявляють байдужість щодо своєї належності до колективу.

Низькі ознаки:

керівник підрозділу у спілкуванні з підлеглими виявляє турботу та повагу, поєднує принциповість і вимогливість з повагою до честі і гідності підлеглих; стиль управління відповідає Статутним вимогам; ставить підлеглим завдання, що відповідають їх посадовим обов'язкам, у належні терміни забезпечує їх виконання;

у підлеглому підрозділі панує позитивна соціально-психологічна атмосфера: колективний настрій є позитивним; переважна більшість прикордонників виявляють задоволеність належністю до колективу, доброзичливість, щирість, поважають керівника; не мають бажання звільнитися чи перевестися в інший підрозділ.

Для експериментальної перевірки результативності авторської розробки були відібрані підрозділи охорони кордону, в яких наявні ознаки босінгу (явно чи приховано). З них сформували три контрольних групи ($K\Gamma n_{\text{зар}}$) загальною кількістю 18 керівників та 130 їхніх підлеглих, а також три експериментальних групи ($E\Gamma n_{\text{зар}}$) у кількості 17 керівників і 139 підлеглих.

Безпосередньо експеримент проводився на базі Південного, Західного та Північного регіональних управлінь Державної прикордонної служби України. Охоплення різних регіонів забезпечило нам можливість потрапляння до вибірки відділів прикордонної служби з різним морально-психологічним кліматом, а також з різними виявами босінгу у колективах. Для цього нами було заплановано за допомогою психологів органів охорони державного кордону вивчити морально-психологічний клімат у відділах прикордонної служби Могилів-Подільського, Харківського та Чернівецького прикордонних загонів.

За результатами використання програми запобігання та подолання босінгу у відділах прикордонної служби проведено порівняльний аналіз впливу комплексу психолого-педагогічних засобів на діяльність керівників прикордонних підрозділів як суб'єктів босінгу у контрольних та експериментальних групах.

Як видно з таблиці, морально-психологічний клімат в експериментальній групі, на відміну від контрольної значно покращився. Звертає на себе увагу суттєве зменшення відсотку опитаних, які вказували на наявність в їхньому підрозділі негативного клімату (таких залишилося лише 7,2 %). У контрольній групі цей показник майже не змінився і залишається досить високим (23,1 %). Водночас в експериментальній вибірці суттєво збільшився відсоток тих, хто вказав на наявність в їхньому підрозділі позитивного морально-психологічного клімату (40,3 %).

Проведення констатувального експерименту другого порядку дозволило з'ясувати, що морально-психологічний клімат в експериментальних групах, на відмінну від контрольних груп, покращився на 14,4 %, а негативний зменшився на 20,1 %. Керівники почали виявляти більшу активність щодо запобігання та подолання босінгу у відділах прикордонної служби. Серед них суттєво зменшилась кількість тих, хто виявляє особисту неприязнь до підлеглих (на 46,8 %), застосовує нестатутні взаємини до підлеглих (на 35,9 %) та ставить підлеглим неприйнятні та непосильні завдання (на 67,6%). Що стосується контрольних груп, то у більшості з них зміни були не суттєві (див. таб.).

**Результати порівняльного аналізу діяльності керівників
прикордонних підрозділів як суб'єктів босінгу
(до і після застосування авторської програми)**

Показники запобігання та подолання босінгу серед підлеглих	Загальна кількість учасників експерименту, % / етапи дослідження					
	КГn _{зар} =130			ЕГn _{зар} =139		
	Початок	Закінчення	Зміна	Початок	Закінчення	Зміна
Діяльність керівника прикордонного підрозділу як суб'єкта босінгу						
Особиста неприязнь керівника підрозділу до підлеглого	65,4	61,5	-3,9	61,9	15,1	-46,8
Нестатутні взаємини між керівником та підлеглим	40,0	35,4	-4,6	38,8	2,9	-35,9
Постановка неприйнятних, непосильних завдань	72,3	65,4	-6,9	78,4	10,8	-67,6
Характер морально-психологічного клімату у підлеглому колективі						
Позитивний	23,1	27,7	+4,6	25,9	40,3	+14,4
Невизначений	51,5	49,2	-2,3	46,8	52,5	+5,7
Негативний	25,4	23,1	-2,3	27,3	7,2	-20,1

Достовірність отриманих результатів підтверджено за допомогою F^* -критерію Фішера [7, с. 158], обрахунок емпіричного значення якого довів, що розподіли членів контрольних і експериментальних груп за характером морально-психологічного клімату у підлеглому колективі відрізняються між собою на рівні значущості $p < 0,05$, тобто надійність оцінок не менша 95 %.

Порівнюючи результати дослідження контрольних та експериментальних груп на початковому і на завершальному етапі експериментального дослідження, приходимо до висновку, що позитивні зміни відбулися лише в експериментальних групах, а в контрольних групах вони не значні.

Висновки. Результати експериментального дослідження дозволяють зробити висновок про результативність авторської програми протидії босінгу у відділах прикордонної служби. Її застосування дозволило покращити морально-психологічний клімат експериментальних груп на 27,9 % та зменшити негативний на 18,6 %, підвищити активність керівників прикордонних підрозділів щодо запобігання та подолання мобінгу серед підлеглих (на 72,9 % збільшилась кількість тих, хто вказав на використання керівником психологічних методів для запобігання та подолання мобінгу, а також на 64,3 % – тих, хто зазначив, що керівник вживає заходів щодо усунення передумов виникнення мобінгу серед підлеглих).

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Експериментальне дослідження створює підґрунтя для розробки та впровадження практичних рекомендацій керівникам підрозділів як суб'єктам самокорекції негативних рис, що сприяють виявам босінгу.

Список використаної літератури

1. Адамчук О. В. Особливості діяльності керівника прикордонного підрозділу щодо запобігання та подолання мобінгу серед підлеглих : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / О. В. Адамчук ; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2015. – 194 с.
2. Бандурка А. М. Психология управления / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : ООО “Фортуна пресс”, 1998. – 464 с.

3. Карчевський І. Р. Проблемна міжособистісна взаємодія особового складу військової частини та особливості її діагностики і попередження : Автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / І. Р. Карчевський. – Хмельницький : Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2005. – 19 с.

4. Колодей Криста. Моббинг. Психотеррор на рабочем месте и методы его преодоления / Пер. с нем. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2007. – 368 с.

5. Проблемы психологического исследования. Указатель 1050 докторских диссертаций. 1935–2007 гг. / А. Я. Анцупов, С. Л. Кандыбович, В. М. Крук и др.; под ред. Анцупова А. Я. – М. : Студия “Этника”, 2007. – 232 с.

6. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методика и тесты : учебное пособие / редактор-составитель Райгородский Д. Я. – Самара : БАХРАХ, 1998. – 672 с.

7. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : ООО Речь, 2003. – 350 с.

8. Стасюк В. В. Психологія управління військами : [підручник] / В. В. Стасюк. – К. : НУОУ, 2014. – 540 с.

9. Хіміч В. В. Особливості діяльності командирів прикордонних підрозділів з розв’язання міжособистісних конфліктів серед підлеглих : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / В. В. Хіміч ; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2008. – 152 с.

10. Яцура В. Психологія управління. Навчальний посібник / В. Яцура, А. Хоронжий, Н. Жигайло. – Львів : Львівський національний університет імені І. Франка, 2011. – 256 с.

11. Common Core Curriculum for Border Guard Basic training in the European Union (CCC 2012). Produced by FRONTEX Agency in cooperation with EU Member States and Fundamental rights organisations Warsaw, Rondo ONZ 1, 2012. – 343 p.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Потапчук Є. М.

Стаття надійшла до редакції 7.12.2016

Резник О. Програма противодейства боссинга в оделе пограничної служби и результати её апробации

В статье рассматриваются результаты внедрения программы противодейства боссинга в оделе пограничной служби. Обоснованы и

раскрыты этапы противодействия боссинга в пограничном подразделении. Поданы результаты апробации авторской программы. Обнаружено позитивное влияние программы на деятельность руководителей пограничного подразделения с целью нивелировки проявлений боссинга. Анализ результатов эксперимента свидетельствует о целесообразности применения авторской программы для предотвращения и преодоления боссинга в отделах пограничной службы.

Ключевые слова: *боссинг, противодействие, руководитель, отдел пограничной службы, авторская программа, эксперимент.*

Reznyk O. Counter-Bossing Program in the Border Guard Division and Results of its Testing

The article reveals the results of the counter-bossing program implementation in the border guard division. The counter-bossing phases in the border guard division have been substantiated and revealed. The results of the author's program testing have been provided. The program implementation revealed positive effect upon the activities of the border division leaders in order to balance bossing manifestations. The analysis of the experimental results testifies the appropriateness of the author's program implementation for bossing preventing and overcoming in the border guard divisions.

Keywords: *bossing, opposition, leader, border guard division, author's program, experiment.*

УДК 159.922

Богдан ТКАЧ,

кандидат психологічних наук,

Інститут психології ім. Г. С. Костюка, НАПН України, м. Київ

**СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ БРИГАДНОЇ
МОДЕЛІ НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ
ДЛЯ ПОСТТРАЖДАЛИХ УЧАСНИКІВ
АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ**

Стаття присвячена висвітленню специфіки застосування бригадної моделі нейропсихологічної реабілітації для постраждалих учасників антитерористичної операції. Висвітлено нейропсихологічні та індивідуально-психологічні особливості воїнів залежно від лінії оборони, на якій вони перебували. Описано мету, завдання, принципи та методи оцінки ефективності психотерапії. Подано власну нейропсихологічну директивну класифікацію агресивності, в якій агресивність постає: як первинний дефект – при порушенні функції різних частин префронтальної кори, передньої цингулярної кори, мигдалин; як вторинний дефект – ворожа атрибуція, яка виникає при гностичних розладах, мнестичних розладах, недостатності інтелекту, недостатності комунікативних навичок, дезадаптації; як третинний симптом – негативна компенсаторна перебудова функціонування мозку по принципу патологічного гомеостазу та адикції. Зазначено методи, які використовуються у бригадній моделі нейропсихологічної реабілітації для постраждалих учасників антитерористичної операції та членів їхніх сімей.

Ключові слова: *посттравматичні стресові стани, агресивність, мозкові дисфункції, нейропсихологічна корекція, медитативна нейробиологія, нейропсихологія щастя.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Військові дії на сході України, що тривають три роки, призвели до гострої потреби в психологічній реабілітації постраждалих учасників антитерористичної операції. Психіка людей, яка була змінена відповідно до умов війни (інструментальна агресія), часто стає непристосованою до мирного життя, до “звичних” ціннісно-моральних стандартів суспільства. Зустрічаються випадки, коли флешбеки, нічні жахи, загострене почуття справедливості, агресивність, девіантність ветеранів спричиняють дискомфорт і страждання навіть для люблячих їх рідних та близьких. Підсилювальними чинниками психічної травматизації є каліцтва та соматичні хвороби, набуті під час війни. Як добре відомо, невирішені зараз психологічні проблеми у ветеранів, згодом проявляться у них девіантною поведінкою та антисоціальними настроями. Це підтверджують війни у В'єтнамі, Афганістані, Іраку тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. У фаховій літературі відображено психологічні наслідки у ветеранів, які вели бойові дії на чужих територіях і війни мали загарбницький характер, а не оборонний. Зокрема, як наголошує J. A. Degruy, з часом розлади у ветеранів самостійно не проходять [7]. E. Tick надзвичайно емпатійно описав переживання воїнів на війні та психологічні перебудови при поверненні до мирного життя [14]. H. Benedict висвітлила особливості військової служби жінок в Іраку та віддалені психологічні наслідки [4]. J. B. Arden демонструє новітні методи терапії посттравматичних розладів [2].

Відмінність нашої ситуації полягає в тому, що наша країна веде визвольну війну не лише ЗСУ, а добровольчими формуваннями та волонтерським рухом на своїй території, і досвід країн агресорів у даній ситуації не годиться. Проблемі психологічної реабілітації воїнів та довготерміновим психологічним наслідкам війни ще не було приділено належної уваги, і це потребує подальшого вивчення.

Метою статті є висвітлення специфіки застосування бригадної моделі нейропсихологічної реабілітації для постраждалих учасників антитерористичної операції.

Завдання: висвітлити нейропсихологічні та індивідуально-психологічні особливості воїнів залежно від лінії оборони, на якій вони перебували; описати клініко-психологічну інтервенцію, її мету, завдання, принципи та методи оцінки ефективності; показати перспективи подальшого удосконалення висококваліфікованої психологічної допомоги військовослужбовцям та їхнім сім'ям.

Виклад основного матеріалу дослідження. З червня 2016 року на базі рекреаційно-оздоровчого комплексу “Хирів-рент-інвест” (Хирів, Львівська обл.) надавалася висококваліфікована психологічна допомога сотням військовослужбовцям, які повернулися з АТО та їхнім сім'ям. На волонтерських засадах з воїнами працювали психологи Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, НПУ ім. М. П. Драгоманова, Міжрегіональної Академії управління персоналом та Центрів практичної психології Київської області.

Зважаючи на власний десятилітній досвід застосування бригадної моделі надання комплексної психологічної допомоги в галузі клінічної нейропсихології та успішного вирішення нею різного спектру психологічних проблем у межах своєї професійної компетенції, нами було рекомендовано впровадити її і для цієї категорії осіб. Принцип бригадної моделі надання комплексної нейропсихологічної допомоги постраждалим учасникам антитерористичної операції та їх сім'ям полягає у тому, що група фахівців здійснює діагностику, складає та впроваджує індивідуальний план комплексної психотерапії для кожного клієнта. Очолює групу клінічний нейропсихолог. Метою клініко-психологічної інтервенції є: відновлення та збереження психічного здоров'я військовослужбовців; створення гармонійних відносин з їхніми рідними та близькими. Завдання: 1) подолати наслідки перенесених бойових психічних травм (посттравматичних стресових станів); 2) подолати хронічні психопатологічні зміни особистості, які виникли внаслідок бойового стресу; 3) відновити порушені/втрачені психічні функції до рівня, який дасть їм змогу комфортного буття в суспільстві;

4) сформувати навички розв'язування внутрішніх конфліктів і регуляції власних емоцій та почуттів; 5) здійснити просвітницьку роботу з членами сімей військовослужбовців; 6) повернути втрачене відчуття стану щастя постраждалим учасникам антитерористичної операції та їхнім сім'ям. Принципи клініко-психологічної інтервенції: добровільність, комплексність, системність, індивідуальний підхід, ефективність. Форми реалізації завдань: індивідуальна та групова робота. Успішність клініко-психологічної інтервенції визначалася у кожному окремому випадку позбавленням психічних розладів, набутих на війні. Окрім того, інтегральним показником ефективності було повернення відчуття стану щастя та відновлення нормальної структури сну.

Першим етапом була діагностика психічних розладів у передбачуваних об'єктах психотерапевтичної інтервенції. Ми встановлювали наявність чи відсутність психічних захворювань, фонові психопатії, соматичних захворювань, обтяжувальних психосоціальних чинників та загальний рівень адаптації. Діагностику здійснювали по МКХ-10 та DSM-5. Нейропсихолог виявляв порушення нейропсихологічних факторів (слабкі ланки у вищих психічних функціях) та психічні ресурси (сильні ланки у вищих психічних функціях) для терапії. Таким чином ми ставили функціональний діагноз.

Другим етапом на основі багаторівневого діагнозу було формулювання конкретних цілей клініко-психологічної інтервенції та терміні її реалізації. Залежно від спеціалізації кожен з психологів отримував конкретне завдання. Поточний контроль виконання здійснювався на консилиумах та супервізіях. Вівся журнал, в якому відображалася динаміка реабілітаційного процесу. При складних випадках рекомендували керівництву рекреаційно-оздоровчого комплексу долучати нарколога.

Третім етапом була розробка рекомендацій для подальшого зміцнення психічного здоров'я. Після тижневого курсу психологічної реабілітації здійснювалася дистанційна підтримка та консультування ветеранів та їх сімей.

Особливість цієї роботи полягала в тому, що психологи контактували з ветеранами практично 24 години на добу. Тому моніторинг був цілісним та постійним: від особливостей структури сну аж до того, як

вони проводять дозвілля. Унаслідок діагностики було виявлено різку відмінність між воїнами, які були на першій лінії оборони, другій та третій. Особи з третьої лінії по суті не потребували висококваліфікованої психологічної допомоги, оскільки виконували поліцейські функції далеко від фронту і не зазнали сильного впливу психотравмуючих чинників. Для них було достатньо бесіди з “духівником” (психолог і священник в одній особі) та превентивної реабілітації для підтримання оптимального рівня боєздатності військовослужбовців. Представники з другої лінії оборони здебільшого мали проблеми внаслідок контузій, нічні автоматизми пошуку власної зброї та посттравматичний стресовий розлад, диз’юнктивні тенденції у міжособистісних відносинах. Вони потребували фахової психологічної допомоги. У воїнів з першої лінії оборони виявлено найбільше психічних розладів, особливо у тих, хто був без ротації два роки на передовій. Це нічні автоматизми пошуку ворога і його нейтралізації (сомнамбули чинять реальну загрозу оточенню), сновидіння із жахами та ситуаціями з війни (бойовий стрес), флешбеки у стані неспанья, адиктивна поведінка, неспокій, пов’язаний з минулим, почуття провини, психосоматичні розлади. Часто зустрічалися замкнутість та протестність через нерозуміння цивільними особами розширення їхнього світогляду внаслідок здобутого життєвого досвіду на визвольній війні. Нерідкістю були супутні захворювання опорно-рухового апарату та внутрішніх органів, які виникли на війні. Саме ця група осіб потребувала найбільшої клініко-психологічної інтервенції для відновлення психічного та фізичного здоров’я. Характерним для всіх є загострене почуття справедливості, патріотизму та гуманності. Неочікуваним для нас було виявлення у ветеранів: високого рівня адаптації, легкості у засвоєнні нового досвіду та сприйняття відмінних світоглядних моделей, порівняно із середньостатистичною людиною; велика мотивація позбутися психологічних проблем, отриманих на війні та відчути стан щастя.

Нейропсихологічними особливостями було: слабкість гіпокампу у переробці психотравмуючої інформації; зсув активності у праву півкулю, що проявлявся тужливістю та депресією; дискомфортом через деструктивні для цивільного життя навички самозахисту у процедур-

ній пам'яті. Також було виявлено високу критичність мислення, про-соціальну спрямованість, емпатійність і хорошу нейропластичність, які ми використали як ресурси для подолання психічних розладів.

Оскільки люди, які попали на передову, не проходили превентивних психологічних заходів для адаптації до бойового стресу, в них виникало глибоке почуття провини за скоєне на війні, яке перешкоджало розпочати клініко-психологічну інтервенцію. Дуже дієвою для подолання почуття провини є бесіда (10 хв.), за допомогою якої здійснюється трансформація авраамічного світогляду на дхармічний. Нейропсихологічна терапія була поділена на 45-хвилинні сесії, призначені для роботи з порушеннями у ретикулярному мозку (1-й день), лімбічній системі (1-й день), дорзолатеральній частині префронтальної кори (1-й день), орбіто-фронтальній частині префронтальної кори (2-й день), венстромедіальній частині префронтальної кори (2-й день). Нам вдалося за два дні позбавити клієнтів від посттравматичного синдрому, автоматизмів, нормалізували структуру сну та повертали відчуття стану щастя. Нейропсихологічна терапія ґрунтувалася на градієнтній теорії організації вищих психічних функцій людини Е. Голдберга та медитативній нейробиології Р. Девідсона та власній нейропсихологічній директивній класифікації агресивності [6; 9]. Зовсім неефективними виявилися світські медитації на співчуття до “страждань уявної істоти”, тоді як дуже ефективними виявилися медитації на власному болю та пережитих трагічних моментах. Через необхідність більше уваги приділити проведенню терапії наслідків бойового стресу, а також часове обмеження (1 тиждень перебування ветеранів у рекреаційно-оздоровчому комплексі), на жаль, нам не вдалося повністю позбавити ветеранів хімічних адикцій. Для подолання диз'юнктивних тенденцій у міжособистісних відносинах проводилася групова робота із воїнами та їхніми сім'ями, де відпрацьовувалися навички створення теорії розуму іншого та навички взаємодії.

Як свідчить досвід, для позбавлення хімічних адикцій, які мають “самолікувальний характер”, необхідно долучати до бригади терапевта та нарколога. Для налагодження швидкої взаємодії варто приділяти увагу культурній моделі суспільства, з якого походить ветеран.

Існуючі описові класифікації агресивності правильні, проте, на відміну від директивних, не дають відповіді, що робити з конкретним пацієнтом. Тому більш детально зупинимося на розробленій нами нейропсихологічній директивній класифікації агресивності. На основі власного багатолітнього досвіду нейрокорекції поведінкових розладів було виокремлено три компоненти симптомокомплекса, в яких агресивність постає: як первинний дефект – при порушенні функції різних частин префронтальної кори, передньої цингулярної кори, мигдалин; як вторинний дефект – ворожа атрибуція, яка виникає при гностичних розладах, мнестичних розладах, недостатності інтелекту, недостатності комунікативних навичок, дезадаптації; як третинний симптом – негативна компенсаторна перебудова функціонування мозку по принципу патологічного гомеостазу та адикції.

Агресивна поведінка як первинний дефект ураження префронтальної кори виникає внаслідок порушення функції програмування, регуляції та контролю психічної діяльності. В усіх випадках при ураженні чолових ділянок відбувається домінування системи активації агресії (підкіркові відділи) над системою гальмування (пригнічення).

Дисфункція орбіто-фронтальної частини префронтальної кори проявляється підвищеною розгальмованістю (імпульсивністю), емоційною лабільністю, гедоністичною мотивацією, вульгарністю, сексуальною розпущеністю, лайливістю, роздратованістю, порушенням уваги та ейфорією, нездатністю дотримуватися правил/закону при його знанні [1; 9]. Таким особам необхідно навчитися утримувати увагу на перебігу власних психічних процесів та актуалізувати самообмеження. В їхній побут долучити діяльність, яка тренує увагу і виробляє навик вчасності та доцільності дії (йога, східні бойові мистецтва, теніс, метання предметів), розвиток стійкості уваги (картинки “знайди відмінності”, лабіринти, пазли...), формування стриманості (запровадження правила “порахуй до 10, перш ніж діяти”). Акцент робити на медитаціях “Зосередження”.

Дисфункція вентро-медіальної частини префронтальної кори супроводжується харизматичністю, відсутністю сорому, почуття провини, ніяковості, емпатії та співчуття. Натомість присутні завищена

самооцінка, лицемірство, безвідповідальність, екстерналізація провини, самовпевненість, егоїзм, насильство, дії носять імпульсивний характер, схильність маніпулювати та залякувати [1; 9]. Таким особам необхідно повернути Его та совість, сформувати усвідомленість власних емоцій та почуттів інших людей, розвивати емпатію. Практикувати медитацію на “Співпереживання”, роботу з обличчями людей по фотографіях, фільмах, ігри на зображення емоційних станів та їх розпізнавання, рольові ігри з відображенням фрустраційних ситуацій та перебування в ролі як “агресора” так і “жертви”, написання творів про емоції, малювання та ліплення емоційних облич, нормалізувати завищену самооцінку.

Дисфункція дорсолатеральної частини префронтальної кори в осіб проявляється слабковольністю, підвищеною довірливістю, інтерналізацією провини, дезорієнтацією у бутті, зниженні критичності та втраті здатності дотримуватися поставленої мети [5; 9]. У таких осіб найчастіше зустрічається автоагресія/агресія при директивному впливі ззовні або при наслідуванні агресивних дій інших. Особам з цим розладом необхідно підвищити самооцінку, самосвідомість, довіру до самого себе та позитивне сприйняття власного образу “Я”. Найкраще для цього підходить вправи для підсилення позитиву в Я-концепції. Практикувати медитацію на “Усвідомлення”.

Дисфункція латеральної (конвексимальної) частини префронтальної кори призводить до фізичної агресії – порушення свідомого контролю за руховою складовою поведінки [3]. Показана діяльність для зменшення довольності в руховій сфері (йога, медитація на пропріорецепцію, формування “свідомої карта тіла”), трансформація деструктивних дій у вербальну площину (упровадження правила “зупинись і подумай, що саме ти хочеш зробити і поміркуй, чи є в цьому доцільність”).

Дисфункція передньої цингулярної кори викликає байдужість, знижену емоційність, розгальмованість, підвищену агресивність, відсутність емпатії, застрявання на певному виді діяльності/емоції та соматичні розлади. Напевно, через знижені артеріальний тиск, частоту серцевих скорочень та відсутність емпатії таких осіб характеризують

як “черствих” та “безсердечних” [5; 9]. Осіб з цим розладом необхідно навчити усвідомлювати появу гніву, розширити репертуар поведінкових реакцій, розвинути емпатію та емоційність (нюансів у проявах емоцій). Для цього найкраще підходить медитація на “Присутність” (споглядання за оточенням, інтрапсихічною активністю, тілесними процесами: дихання, серцебиття), “Співпереживання”, робота над мімікою перед дзеркалом, аналіз емоцій інших людей, подолання емоційного застрягання (інертність) на проблемній ситуації.

Ураження мигдалин – двобічне ураження скроневих ділянок (синдром Клювера-Бьюсі) – у людини з’являється відсутність страху, гіпероралізм (беруть до рота все без осмислення); гіперсексуальність, ослаблення емоційних реакцій, зорова агнозія (втрата розпізнавання зорових об’єктів і оцінювання їх сенсу) [1]. Необхідно лікувати причину (нейроінфекції, паразити, травми, метаболічні порушення), яка призвела до ураження, а також сформувати критичність до довільних дій і власного безстрашся.

Агресивність як вторинний дефект ураження проявляється ворожою атрибуцією (оцінка ситуації та подій як ворожих), яка виникає внаслідок гностичних розладів, мнестичних розладів, недостатності інтелекту, недостатності комунікативних (вербальні і невербальні) навичок, дезадаптації [8]. Агресія виступає індикатором невирішеної важливої проблеми чи невдоволення якоїсь життєвої потреби, реакція на авторитарний стиль управління, гіпоопіку (відчуття покинутості), нереалізованих потреб у любові і визнанні. Найчастіше причина буває в оточенні (сім’я, колектив, референтна група, суспільство).

Особливої уваги заслуговує функціональний стан гіпокампу, який відповідає за біографічну пам’ять та опрацювання емоційно негативної інформації. Осіб, у яких гіпокамп нормальний або дещо збільшений (асиметричність), характеризують як “холоднокровних” та “бездушних”, у них не виникають посттравматичні розлади [15; 16]. Таких осіб варто навчити оцінювати всі прояви власної агресивності, підсилити почуття провини у випадку цілеспрямованої агресії на інших, навчити брати на себе відповідальність за свої вчинки, підвищити емпатійність (медитація на “Співпереживання”), сформувати

навички соціальної компетенції (розширити репертуар вирішення проблемних ситуацій; надати знання соціальних ролей та їх моделей поведінки). Дуже дієвими виявилися розстановки по Хеллінгеру.

Натомість ті, в кого гіпокамп зменшений, проявляють агресивність через свою стресонестійкість, схильність відчувати почуття невдоволеності, вразливості [1; 5]. Деякі воїни переживали як психотравмуючий чинник не власні спогади, а спогади героїв з фільмів (“Дев’ята рота”). Цим особам необхідно зменшити надмірну чутливість негативного ставлення до себе, здійснити емоційну десенсибілізацію до сприйняття ситуацій як ворожих стосовно себе, побороти установку на те, що інші мають лише ворожі наміри, розвинути усвідомленість всього спектру своїх емоцій та контроль над ними, подолати відчуття перманентності у чужих спогадах. Для цього найкраще підходять йога (релаксаційні техніки: м’язова релаксація, глибоке дихання, візуальні образи), медитації, робота зі страхами (вербалізація страхів), рольові ігри та розстановки по Хеллінгеру.

Агресивність як третинний симптомокомплекс з негативною компенсаторною перебудовою формується за принципом патологічного гомеостазу та адикції. Як відомо, існують як в нормі при стресових (нових) ситуаціях, так і при інтоксикаціях мозку позитивні компенсаторні перебудови: перехід з інтрапсихічного в екстрапсихічне (особливо у бойовій обстановці) [1; 13]. Завдання нейропсихолога зменшити активність центру задоволення, завдяки налагодженню зв’язку між префронтальною корою та прилеглим ядром. Це терапевтичне завдання досягається за допомогою формування мисленнєвої культури і критичного внутрішнього мовлення. Найголовнішим є розірвати сформовані зв’язки між проявом агресії і відчуттями задоволення, домінантності, власної значимості тощо. Це досягається за допомогою використання комплексної медитації (“Безоб’єктна, Усвідомлення, Зосередження, Співпереживання”), коли короткотривале (ситуативне) відчуття щастя від агресії заміщається тривалим відчуттям стану щастя (зсув активності з правої півкулі мозку у ліву). Ми у рамках когнітивно-біхевіоріальної терапії використовували напрацювання всесвітньовідомих йогів Swami Vishnudevananda та Ballur Krishnamarchar

Sundararaja Iyengar, для медитативних практик брали напрацювання тибетського буддизму Y. M. Rinpoche, медитативної нейробиології R. J. Davidson, практичну нейронауку щастя R. Hanson, медитації додання стресу D. Penman і V. Burch [6; 10-12].

Нейропсихолог, інтерпретуючи результати психометричних тестів рівня адаптованості у соціумі, здійснює кваліфікацію симптомів, тобто визначає первинні це порушення, вторинні чи третинні. Все це визначить пріоритети подальшої корекційної роботи. Дуже рідко зустрічалися випадки, коли порушення було лише в якомусь одному симптомокомплексі, здебільшого це комбінації симптомокомплексів.

У нашій психокорекційній роботі приділялася належна увага підсилювальним чинникам появи агресивних дій: крайнощі самооцінки (висока, низька), соматичні хвороби, травми (зростає ворожість), збудливість нервової системи (підвищена, понижена). Просвітницька і корекційна робота у середовищі індивіда: сім'я, референтна група, суспільство. Ефективним з методів прямої роботи з головним мозком на рівні його фізіології є біологічно зворотній зв'язок по ЕЕГ (нейрон-обруч) при медитативних практиках. Важливими є якість і тривалість сну, харчування, рухова активність, гігієна розумової праці, "інформаційна дієта" (унікати повністю телебачення та неконструктивного контенту в інтернеті).

Глибоке розуміння нейропсихологічних механізмів формування людської агресії дозволило нам подолати деструктивний аспект цього феномену на рівнях індивід-індивід та індивід-група.

Висновки. Застосування превентивних психологічних заходів дозволило б уникнути великої кількості психічних розладів в учасників бойових дій.

Апробація розробленої нами бригадної моделі нейропсихологічної реабілітації для учасників антитерористичної операції дає підстави стверджувати про високу її ефективність та доцільність подальшого впровадження. Застосування її групою психологів-професіоналів дозволило за короткий термін подолати наслідки перенесених бойових психічних травм; відновити порушені/втрачені психічні функції до рівня, який дав їм змогу комфортного буття в суспільстві; подолати хронічні психо-

патологічні зміни особистості, які виникли внаслідок бойового стресу; сформувати навички розв'язування внутрішніх конфліктів і регуляції власних емоцій та почуттів; повернути втрачене відчуття стану щастя постраждалим учасникам антитерористичної операції та їхнім сім'ям.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у створенні психологічних ігор на основі поєднання стандартного клінічного інтерв'ю, стандартизованими нейропсихологічними батареями та нейропсихологічною корекцією. На наше переконання, це дозволить дуже легко обходити захисні психологічні механізми особистості і швидше розпочинати нейропсихологічну корекцію.

Список використаної літератури

1. Arciniegas D. B., Anderson C. A., Filley C. M. Behavioral Neurology & Neuropsychiatry 1st Edition / D. B. Arciniegas, C. A. Anderson, C. M. Filley – New York: Cambridge University Press, 2013. – 668 p.
2. Arden J. B. Conquering Post-Traumatic Stress Disorder: The Newest Techniques for Overcoming Symptoms, Regaining Hope, and Getting Your Life Back – Beverly, Massachusetts: Fair Winds Press, 2008. – 304 p.
3. Becerra-García J. A. Neuropsychology of domestic violence: a comparative preliminary study of executive functioning // Med Sci Law. – 2015. – Vol. 1 – P. 35–39.
4. Benedict H. The Lonely Soldier: The Private War of Women Serving in Iraq 1st Edition – Boston: Beacon Press, 2003. – 264 p.
5. Cummings J. L., Mega M. S. Neuropsychiatry and Behavioral Neuroscience 1st Edition / J. L. Cummings, M. S. Mega – New York: Oxford University Press 2003. – 414 p.
6. Davidson R. J., Begley S. The Emotional Life of Your Brain: How Its Unique Patterns Affect the Way You Think, Feel, and Live – and How You Can Change Them. New York: Hudson Street Press, 2012. – 304 p.
7. Degruy J. A. Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing – New York: Uptone Press, 2005. – 235 p.
8. Foster H. G., Hillbrand M., Silverstein M. Neuropsychological deficit and aggressive behavior: a prospective study // Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry. – 1993. – Vol. 6. – P. 939–946.
9. Goldberg E. The Executive Brain: Frontal Lobes and the Civilized Mind / E. Goldberg / – New York: OxfordUniversityPress, 2002. – 272 p.

10. Hanson R., Mendius R. Buddha's Brain: The Practical Neuroscience of Happiness, Love, and Wisdom. Oakland: New Harbinger Publications, Inc., 2009. – 240 p.
11. Penman D., Burch V. Mindfulness for Health: A Practical Guide to Relieving Pain, Reducing Stress and Restoring Wellbeing. – London: Little, Brown Book Group, 2013. – 288 p.
12. Rinpoche Y. M., Tworikov H. Turning Confusion into Clarity: A Guide to the Foundation Practices of Tibetan Buddhism. Boston&London: Slow Lion, 2014. – 385 p.
13. Striedter G. F. Neurobiology: A Functional Approach. – New York: Oxford University Press, 2016. – 599 p.
14. Tick E. War and the Soul: Healing Our Nation's Veterans from Post-Traumatic Stress Disorder – Whaton, Illinois: Theosophical Publishing House, 2005. – 329 p.
15. Trimble M. R. The Intentional Brain: Motion, Emotion, and the Development of Modern Neuropsychiatry 1st Edition / M. R. Trimble – Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press, 2016. – 328 p.
16. Van Praag H. M. Anxiety/aggression-driven depression. A paradigm of functionalization and verticalization of psychiatric diagnosis // Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry. – 2001. – Vol. 4. – P. 893–924.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Грись А. М.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2016

Ткач Б. Специфика применения бригадной модели нейропсихологической реабилитации для пострадавших участников антитеррористической операции

Статья посвящена освещению специфике применения бригадной модели нейропсихологической реабилитации для пострадавших участников антитеррористической операции. Освещены нейропсихологические и индивидуально-психологические особенности воинов в зависимости от линии обороны, на которой они находились. Описаны цели, задачи, принципы и методы оценки эффективности психотерапии. Представлено собственную нейропсихологическую директивную классификацию агрессивности, в которой агрессивность возникает: как первичный дефект – при нарушении функции различных частей

префронтальной коры, передней цингулярной коры, миндалин; как вторичный дефект – враждебная атрибуция, которая возникает при гностических расстройствах, мнестических расстройствах, недостаточности интеллекта, недостаточности коммуникативных навыков, дезадаптации; как третичный симптом – отрицательная компенсаторная перестройка функционирования мозга по принципу патологического гомеостаза и аддикции. Представлены методы, которые используются в бригадной модели нейропсихологической реабилитации для пострадавших участников антитеррористической операции и членов их семей.

Ключевые слова: *посттравматические стрессовые состояния, агрессивность, мозговые дисфункции, нейропсихологическая коррекция, медитативная нейробиология, нейропсихология счастья.*

Tkach B. The features of the team-model of neuropsychological rehabilitation for affected anti-terrorist operation participants

The paper touches upon the issue of specificity of applying of the team-model of neuropsychological rehabilitation for affected anti-terrorist operation participants. Neuropsychological and individual psychological features of the combatants are highlighted dependent on the defense line, which they were. The goals, objectives, principles and valuation methods of efficiency of psychotherapy are described. The author presents the own neuropsychological directive classification of aggressiveness. There is shown indecent aggression as the primary defect in violation of the functions of different parts of the frontal lobe, the anterior cingulate gyrus, amygdales; as secondary defect – hostile attribution, which occurs in the gnostic and mnestical disorders, lack of intellect, lack of communication skills, disadaptation; as tertiary symptom – negative compensatory alteration of brain functioning on the principle of pathological homeostasis and addiction. The methods, which applied in the team-model of neuropsychological rehabilitation for affected anti-terrorist operation participants and their families, are proposed and described in detail. The work introduces a program of deviant behavior correction by applying meditative techniques within cognitive and behavioral therapy, which allows to destroy neural

networks resulting from learned component of maladaptive behavior, to stimulate activity of medial prefrontal cortex, to lessen sensitivity of neocortex to the other parts of a brain, to extent influence of neocortex and relocate activity from the right prefrontal areal to the left.

Keywords: *post-traumatic stressful conditions, aggressiveness, brain dysfunction, neuropsychological correction, meditative neurobiology, neuropsychology happiness.*

УДК 159.9: 316.48

Юлія ТЮРИНА

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Військовий інститут, м. Київ*

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ КУРСАНТІВ ДО НАВЧАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Статтю присвячено вивченню проблеми гендерних особливостей адаптації курсантів до навчання в цивільному вищому навчальному закладі. Виявлено тенденції адаптації до навчання курсантів за ознакою статі. Визначено гендерні особливості адаптаційного процесу курсантів.

Ключові слова: адаптація до навчання, курсант, гендер, цивільний вищий навчальний заклад.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблема підвищення ефективності адаптації курсантів до навчання в цивільному вищому навчальному закладі є актуальною на сучасному етапі реформування Збройних Сил України. Особливості підготовки військових фахівців в системі інтегрованої освіти, з одного боку, дозволяють більш повно розкрити навчальний та науковий потенціал курсантів, отримати високоякісну освіту, з іншого боку, висувають додаткові вимоги до їх адаптивних та регуляційних можливостей у вирішенні широкого кола проблем, що пов'язані з адаптацією до навчання й служби в складних умовах співіснування різних навчальних просторів – цивільного та військового. Важливим напрямом цих досліджень повинно стати вивчення статевих відмінностей та гендерних особливостей

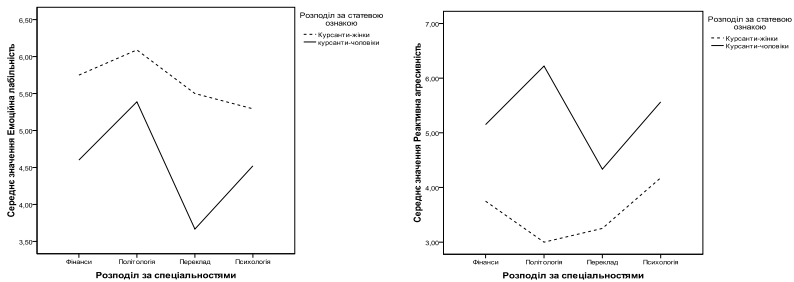
адаптації курсантів. Ця проблема полягає не тільки у збільшенні кількості курсантів-жінок, але й у визначенні специфічних соціально-психологічних тенденцій, що обумовлюють гендерні особливості адаптації курсантів до навчання в цивільному вищому навчальному закладі.

Мета статті – ознайомити з результатами емпіричного дослідження гендерних особливостей адаптації курсантів до навчання в цивільному вищому навчальному закладі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз літератури дозволив визначити найбільш типові показники, що описують адаптацію до навчання: успішність діяльності; рівень емоційної напруженості; соціально-психологічний фактор; самооцінка. Для дослідження були визначені: для аналізу гендерних особливостей та рівня емоційної напруженості – Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI); для аналізу успішності навчальної діяльності – результати оцінки навчання курсантів; для аналізу успішності службової діяльності – результати експертної оцінки командирів; для визначення соціально-психологічного фактору – результати соціометричного дослідження курсантів. З метою вивчення індивідуально-психологічних відмінностей за статевою ознакою отримані результати було опрацьовано з використанням дисперсійного аналізу за t-критерієм Стьюдента. У вибірку були включені курсанти Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка кількістю 104 осіб, віком 17–19 років, з яких близько 40 % склали курсанти-жінки.

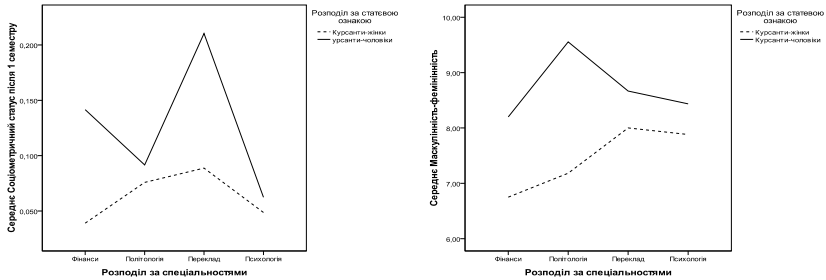
За результатами дисперсійного аналізу виявлені індивідуально-психологічні відмінності між курсантами-чоловіками і курсантами-жінками за показниками “невротичність” ($p < 0,05$), “реактивна агресивність” ($p < 0,05$), “емоційна лабільність” ($p < 0,05$). Аналіз порівняння середніх значень свідчить про певний розподіл показників, що описують індивідуально-психологічні особливості адаптації курсантів за статевою ознакою. Курсанти-жінки за результатами аналізу показали більш високий рівень невротичності і емоційної лабільності, курсанти-чоловіки – реактивної агресивності. На наш погляд, цей розподіл описує дві тенденції нестабільності, що визначають статеві особливості адаптації курсантів. Невротичність, захопленість власними переживаннями, труднощі у розв’язанні проблем,

емоційна нестійкість, напруження, схильність до депресії є ознаками нестабільності, що пов'язана з інтроверсією. За результатами дослідження ця тенденція є притаманною особам жіночої статі. Суб'єкти чоловічої статі можуть проявляти тенденцію до авторитарності, домінантності, егоцентричності, що описує нестабільність пов'язану з екстраверсією (рис. 1).

Рис. 1. Порівняння середніх значень показників емоційної напруженості за статевою ознакою в групах курсантів за спеціальностями навчання

За результатами дисперсійного аналізу отриманих даних соціометричного дослідження спостерігається перевага курсантів-чоловіків за показником соціометричного статусу ($p < 0,05$). На наш погляд, домінування курсантів-чоловіків на етапі адаптації до навчання ілюструє соціокультурну тенденцію, що склалася у суспільстві щодо лідерства чоловічої гендерної ролі. У складних умовах адаптації до військової служби приписування чоловічої гендерної ролі за статевою ознакою виступає як історично сформований гендерний стереотип. Цей висновок підтверджують результати дослідження за показником "маскулінність-фемінінність" ($p < 0,05$). Графічне відображення порівняння середніх значень дає можливість спостерігати нерівномірний розподіл індивідуально-психологічних відмінностей курсантів за спеціальностями, що ґрунтується на відповідності статусних і гендерних ролей. На наш погляд, аналіз соціально-психологічного фактору адаптації свідчить, по-перше, про диференціацію статусних ролей за умовами навчання, по-друге, про можливість гендерних конфліктів в групах спеціальностей "Політологія", "Переклад", по-третє, про наявність гендерної конкуренції в групі спеціальності "Психологія" (рис. 2).

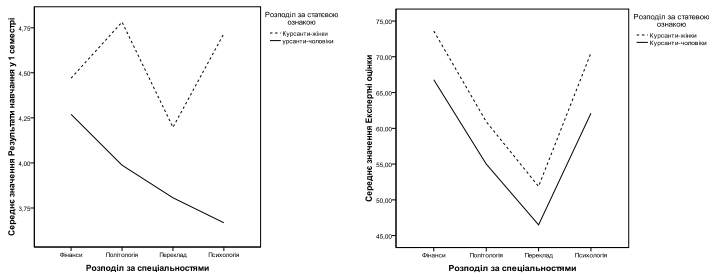

Рис. 2. Порівняння середніх значень показників маскулінності та соціометричного статусу за статевою ознакою в групах курсантів за спеціальностями навчання

Аналіз результатів емпіричного дослідження за показниками успішності навчальної та службової діяльності свідчить про перевагу курсантів-жінок в навчанні та ставленні до службових обов'язків. Результати однофакторного дисперсійного аналізу свідчать про значущі відмінності за підсумками складання екзаменаційної сесії між курсантами-жінками й курсантами-чоловіками в групах спеціальностей “Психологія” та “Політологія” ($p < 0,05$). На наш погляд, отримані результати підтверджують припущення про існування гендерних конфліктів та гендерної конкуренції у курсантів в період адаптації до навчання. У курсантів-жінок спостерігається прагнення компенсувати некомфортність статусної ролі на етапі адаптації успішністю в навчанні. В умовах військового підрозділу це свідчить про намагання зруйнувати сталий гендерний стереотип або про примірювання курсантами-жінками чоловічої гендерної ролі. Відомо, що на сьогодні жінки більш свідомо, ніж чоловіки вступають до військових вищих навчальних закладів, більш мотивовані в опануванні суто чоловічої професії – бути військовим. Саме цю тенденцію підтверджує аналіз графічного відображення порівняння середніх значень експертних оцінок успішності службової діяльності (рис. 3).

Отримані результати емпіричного дослідження свідчать, що різні умови навчального процесу істотно впливають на характер адаптаційного процесу курсантів. Цивільний і військовий навчальний простір дуже

відрізняються, але існують значущі специфічні особливості організації навчального процесу на базових факультетах цивільного вищого навчального закладу. Кожен факультет має сталі традиції, яскраву історію, корпоративні цінності і норми. Нерозуміння цих реалій призводить до порушення цілісності адаптаційного процесу курсантів в умовах інтегрованої освіти, підвищення службового тиску, штучної заміни пріоритетів навчання на пріоритети пристосування до нових умов життєдіяльності, а в кінцевому результаті – дезорієнтації курсантів в процесі адаптації до навчання. Так, неповноцінна адаптація до навчання є одним із основних чинників зниження успішності навчання курсантів на 1 курсі. Результати дослідження свідчать, що в цих складних умовах курсанти-жінки використовують пріоритет навчання як впливовий інструмент успішної адаптації до навчання в цивільному вищому навчальному закладі.

Рис. 3. Порівняння середніх значень показників успішності навчальної та службової діяльності за статевою ознакою в групах курсантів за спеціальностями навчання

На нашу думку, позитивна групова динаміка в процесі адаптації до навчання курсантів змішаних груп, що складаються із осіб чоловічої та жіночої статі, можлива лише за умов визначення загальних групових цінностей і цілей. Розуміння єдиної мети, толерантність та взаємна підтримка можуть допомогти пом'якшити певні труднощі процесу адаптації, особливо для жінок.

Висновки. Отримані результати дослідження свідчать про дві тенденції адаптації, що притаманні чоловікам та жінкам. Перша тенденція

характерна для курсантів-жінок та описує схильність до невротичного сценарію перебігу адаптації, який супроводжується проявом загально-невротичного синдрому та можливими психосоматичними розладами. При цьому низький рівень реактивної агресивності свідчить про внутрішній характер емоційних переживань. Друга тенденція характерна для курсантів-чоловіків. Вона характеризується агресивним ставленням до соціального оточення, прагненням до домінування. Низький рівень невротичності свідчить про спрямованість емоційних реакцій на інших людей, агресивні прояви особистості тощо. Аналіз порівняння середніх значень результатів навчання та соціометричного статусу курсантів підтвержує про більш високий рівень успішності курсантів-жінок та більш високий соціометричний статус у курсантів-чоловіків. Аналіз результатів дослідження свідчить про визначення специфічної гендерної тенденції адаптації курсантів до навчання у цивільному вищому навчальному закладі. Курсанти-чоловіки використовують сталий гендерний стереотип, що базується на домінуванні чоловіків в умовах військової служби, курсанти-жінки намагаються компенсувати дану тенденцію за рахунок підвищення успішності навчання, примірювання чоловічої гендерної ролі (крос-гендерна тенденція).

Перспективою подальших розвідок у даному напрямку є розробка та емпірична перевірка моделі психічної саморегуляції курсантів з метою підвищення рівня адаптації до навчання в цивільному вищому навчальному закладі; з'ясування гендерних особливостей психічної саморегуляції курсантів в період адаптації до навчання в цивільному вищому навчальному закладі.

Список використаної літератури

1. Васильев С. П. До проблеми оптимізації процесу адаптації курсантів до умов навчання в цивільному вищому навчальному закладі / С. П. Васильев // Актуальні задачі фінансового, психологічного, правового, топогеодезичного, радіотехнічного та лінгвістичного забезпечення підрозділів та частин Збройних Сил України : тези доповідей науково-практичної конференції / Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К. : ВІКНУ, 2009. – С. 21, 22.

2. Дубровинський Г. Р. Психологічні особливості адаптації курсантів молодших курсів / Г. Р. Дубровинський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 12 : Психологічні науки. – 2005. – № 7 (31). – С. 195–201.

3. Казміренко В. П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації молодшої людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії / В. П. Казміренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6. – С. 76–78.

4. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособ. / А. Д. Наследов. – Спб. : Речь, 2007. – 392 с.

Рецензент – кандидат психологічних наук Сторожук Н. А.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016

Тюрин Ю. Гендерные особенности адаптации курсантов к обучению в гражданском высшем учебном заведении

Статья посвящена изучению проблемы гендерных особенностей адаптации курсантов к обучению в гражданском вузе. Выявлены тенденции адаптации к обучению курсантов по признаку пола. Определены гендерные особенности адаптационного процесса курсантов.

Ключевые слова: адаптация к обучению, курсант, гендер, гражданский вуз.

Turina J. Gender features students adaptation to study at a higher education institution civil

The article deals the problem of improving the efficiency of adaptation of cadets to training in civilian higher education is relevant at this stage of reforming the Armed Forces of Ukraine.

The article aims to introduce the results of empirical research gender-sensitive adaptation of cadets to training in civilian university.

Analysis of the literature allowed us to determine the most common indicators that describe the adaptation to training at higher military educational establishments: the success of; level of emotional tension; social and psychological factors; self-esteem. For the study were identified:

analysis of gender-sensitive and emotional tension – Freiburg personality questionnaire (FPI); to analyze the success of educational activities – training of evaluation results; to analyze the success of performance – the results of peer review commanders; to determine the socio-psychological factor – the results of sociometric research students.

Results of the study show that in terms of training female students use education as a priority powerful tool of successful adaptation to training in civilian university.

Thus, the results of the study indicate two trends adaptation inherent in men and women. The first trend is typical for female cadets and describes a tendency to neurotic script adaptation of course, accompanied by a manifestation of general neurotic syndrome and possible psychosomatic disorders. This low level of reactive aggression suggests an internal emotional experiences. The second trend is typical for male cadets. It is characterized by an aggressive attitude to the social environment, the desire for domination. Low level nevrotychnosti indicates the direction of emotional reactions to other people so aggressive manifestations of personality. The analysis compared average values of learning outcomes and students of sociometric status indicates a higher level of success of female cadets and higher sociometric status of male cadets. Analysis of the survey results shows the determination of a specific gender trends adaptation of cadets to training in civilian university. Cadets male gender stereotype sustainable use, based on the dominance of men in military service, students, women try to compensate for this trend by increasing the success of training, prymiryuvannya male gender roles (cross-gender trend).

Prospects further research are: development and empirical testing mental models of self cadets to enhance adaptation to training in the civil institution of higher education; clarify gender-sensitive mental self cadets during training to adapt to civilian university.

Keywords: *adaptation to studying, cadet, gender, civil higher educational establishment.*

УДК 372.811.378

Ольга ХАРЖЕВСЬКА,
кандидат психологічних наук,
Хмельницький національний університет

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЛІНГВОПІЗНАВАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРОЕКТНОЇ МЕТОДИКИ

У статті досліджено основні концепції проектної методики, запропоновані зарубіжними та вітчизняними авторами. Наголошено на ефективності її використання в навчальному процесі, що дозволяє розкрити творчий потенціал та задіяти лінгвопізнавальні мотиваційні резерви студентів. Особливу увагу зосереджено на особистісно-діяльнісному підході з метою оптимізації пізнавальної та емоційно-ціннісної діяльності, налагодженні тіснішого зв'язку між мовою та фаховими дисциплінами, розвитку комунікативної компетенції під час занять з іноземної мови за професійним спрямуванням.

Ключові слова: *проектна методика, лінгвопізнавальна мотивація, комунікативна компетенція, особистісно-орієнтоване навчання, навчальні програми.*

Актуальність дослідження. Лінгвопізнавальна мотивація є різновидом внутрішньої мотивації і полягає в позитивному ставленні студентів до самої мовної матерії. Можливі два шляхи її формування: опосередкований, тобто через комунікативну мотивацію, і безпосередній, шляхом стимулювання пошукової діяльності студентів у мовному матеріалі. Проектна робота є вже не новою методикою на сьогодні. Її заслуги широко визнавалися роками у навчанні зокрема

таких дисциплін, як: фізика, географія, історія. Проте у викладанні іноземної мови це відносно одна з інноваційних методик [1].

Для досягнення розвитку лінгвопізнавальної мотивації доцільно застосовувати проектну методика, оскільки робота над будь-яким проектом є відмінним стимулом для розширення і поглиблення мовного матеріалу [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку навчання проектна методика детально досліджується як закордонними, так і вітчизняними авторами, зокрема Л. А. Байдуровою, В. Васильєвим, І. О. Зимньою, Ю. В. Коваленко, Т.Є. Сахаровою, Є. С. Полат, О. М. Устименко, Дж. Ормрод, М. Уїкс, Т. Хатчинсоном. Було встановлено, що проектна діяльність є важливим компонентом системи продуктивного утворення і нестандартним, нетрадиційним способом організації освітніх процесів через активні способи дій (планування, прогнозування, аналіз, синтез), спрямованих на реалізацію особистісно-орієнтованого підходу. Особливо ця методика дозволяє розкрити творчий потенціал та лінгвопізнавальні мотиваційні резерви студентів.

Метою статті є обґрунтування ефективності застосовування методу проектів при вивченні іноземної мови за професійним спрямуванням та дослідження його позитивного впливу на процес навчання. Відповідно до проведеного дослідного навчання студенти не відчували рутинності та нудної роботи, для них будь-який проект є засобом спілкування та своєрідним творчим заняттям. Вони можуть експериментувати з мовою, наче з чимось більш реальним, з тим, що можна відчути, а не лише з тим, про що читають в підручниках, навчально-методичних матеріалах та літературних джерелах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проектна методика допомагає інтегрувати іноземну мову у власну мережу комунікативної компетенції того, хто вивчає мову. По-перше, це заохочує застосовувати широкий діапазон комунікативних навичок, дає змогу використовувати інші сфери знань та дає можливість описати те, що є важливим у власному житті. По-друге, проект робить мову більш пов'язаною з потребами студентів у висловленні професійних ситуативних подій.

Навчальний процес проходить на інтелектуально-емоційному рівні, коли викладач пропонує студентам комунікативні, розумові та професійні завдання, створюючи передумови і формуючи підстави, на базі яких в студентів виникає особиста зацікавленість в роботі, бо вони вчаться спілкуватися про власний внутрішній світ, свою країну, свої думки та майбутні професійні плани. По-третє, проект налагоджує більш тісний зв'язок між мовою та фаховими дисциплінами [3].

Студенти повинні відчувати потребу в мовному матеріалі для розширення і поглиблення своїх мовних можливостей. Тому доцільно час від часу застосовувати прийом, що робить цей зв'язок наочним. Викладач говорить: “Сьогодні ми будемо обговорювати... Які слова та вирази доцільно використати для цього?” Таким чином створюється потреба у нових словах. Студенти називають рідною мовою потрібні їм слова, а викладач допомагає їм у перекладі пасивного лексичного мінімуму. Проте ефективніше, якщо студенти, використовуючи словник, самостійно знайдуть значення цих слів іноземною мовою, а викладач допоможе вибрати в кожному конкретному випадку потрібне слово із безлічі варіантів його значення. Помітно, що і закарбована в пам'яті лексика теж збагачується, тому мотивація зростає [4].

Однак не тільки підібраний комунікативний професійно-орієнтований мовний матеріал може викликати лінгвопізнавальну мотивацію. У навчальному процесі з іноземної мови важливо також стимулювати безпосередній інтерес до мови як такої. Викладачеві потрібно зуміти втілити багаті загальноосвітні можливості іноземної мови, а це значить – сконцентрувати увагу студентів на самій мові, на їх вмінні давати імена речам, процесам, на ідеомастиці, на лінгвокраїнознавчому аспекті мови, на етимології, у випадку, якщо ці явища можна пояснити на матеріалі активного лексичного мінімуму [5].

З цією метою варто додавати роботі над мовою характер пошукової, дослідницької діяльності. Студенти з інтересом дізнаються і встановлюють таке: 1) лексика природно відображає численні умови матеріального і соціального життя; у словниковій “картині світу” виявляється зв'язок лексики й умов об'єктивного світу, особливо у нових словах, що з'являються, у формуванні та зміні науково-техніч-

ної, суспільно-політичної термінології (IT – Information Technologies, JIT – just in time, WLAN – wireless local area network, PC – personal computer); 2) лексика не тільки багаторазово відображає “картину світу” і суспільну свідомість, але і сама здатна вплинути на формування суспільної свідомості людини. Студенти встановлюють, що бурхливі зміни у світі матеріальних речей, у науково-технічному прогресі, політичній та економічній сферах, у духовному житті знаходять відображення у нових словах, в інтернаціональній лексиці, запозичених словах або кальках. Це слова названі лінгвістами “словами-свідками” епохи. До них відносять, наприклад: to like, computer surfing, freelancing, to google, screen shot [6].

Велику роль відіграє також розвиток мовного здогаду того чи іншого значення слова, вираження граматичної форми викликає у студентів позитивне ставлення і мотивує подальший лінгвістичний пошук. Вправи з мовного здогаду можуть бути настільки ж цікавими, як і розв’язання кросворду. Тому варто постійно спонукати студентів до цього виду мовленнєвої діяльності, націлюючи їхню увагу на “підказки” і опори в самому матеріалі. Важливо також спонукати їх до накопичення мовного матеріалу. Для цього рекомендується застосовувати різні мовні ігри. Навчити користуватися і складати “значеннєві карти” (mind-mapping), що допоможуть самостійно систематизувати мовний матеріал з теми, що досліджується.

Важливим видом внутрішньої мотивації є також інструментальна мотивація, що впливає з позитивного ставлення до визначених видів роботи. Відомо, що педагогічний ефект може бути досягнуто лише в результаті власної активності. Тут можна застосувати таку тавтологію: потрібно навчити студентів вчитися. У формі нейтрально-пасивного сприйняття цього досягнути практично неможливо [7].

Проектна методика в навчанні іноземної мови також навчає самостійної роботи, саме тут їй приділяють головну роль. У результаті подібного підходу студенти будуть озброєні методичним інструментарієм для подальшого удосконалення навичок і умінь з іноземної мови. Названі види і підвиди мотивації є “прихованою силою, що тонізує навчання”. Чи будуть вони “розбуджені”, чи перетворяться вони

в реальну рушійну силу впродовж всього процесу навчання, залежить від педагога. Отже, у його функцію входить виховання мотивів навчання, тобто створення засобами даного предмета основ для виклику відповідних мотивів [8].

Проектна робота більш захоплююча, ніж інші види навчальної діяльності завдяки двом головним елементам комунікативного підходу, а саме: важливості мотивації, тобто, ставлення того, хто навчається, до самого процесу навчання та значенню релевантності, тобто зв'язку з життям, а саме, як той, хто навчається ставиться до іноземної мови [9]. Розглянемо це більш детально. Позитивна мотивація є ключем до успішного оволодіння мовою, а проектна робота є особливо корисним засобом. З опитування педагогів, які використовують методи проектів на своїх заняттях, саме цей прийом студенти виконують із задоволенням. Але чому проектне навчання є настільки мотивуючим? Це пояснюється трьома причинами. По-перше, проект є індивідуальною роботою. Ті, що навчаються, описують своє життя, свою домівку, сім'ю, місто, мрії, свої власні спостереження та дослідження. Іншими словами їм надається можливість більше розповісти світові про себе. По-друге, проектна робота є дуже активним посередником. Студенти не лише ознайомлюються з лексикою чи використовують її, вони: збирають інформацію; малюють карти, роблять комп'ютерні презентації, малюнки, діаграми, складають плани; групують тексти, використовують наочність; проводять опитування, інтерв'ю, проводять дослідження, можливо, роблять записи [10]. Ми також можемо додати сюди і третій елемент: важливість освітніх цінностей, тобто, як програма з іноземної мови за професійним спрямуванням пов'язана із загальним освітнім розвитком студентів [11].

Проектна робота – це навчання через дію. І нарешті, проекти дають повне відчуття чогось досягнутого, можливість виготовляти якийсь продукт. Спостерігається віддача з боку тих, що навчаються, коли вони усвідомлюють, що можна зробити, використовуючи англійську мову, яку вони вивчають. Ця характерна риса проектної роботи дуже добре підходить для групи студентів із різними здібностями, тому що вони можуть працювати відповідно до свого рів-

ня та успішності. Здібні можуть показати, що вони знають незалежно від програми чи плану, натомість слабші студенти можуть досягнути того, чим вони можуть пишатися, що підвищує рівень їх власної самооцінки, компенсуючи нижчий рівень володіння мовою за допомогою відеоматеріалу чи наочності [12].

Отже, можна висновити, що процес та зміст заняття повинні робити внесок у загальний рівень студентів. Проектна робота дуже пов'язана із сучасними уявленнями про мету та природу освіти. Постає питання про освітні цінності. Більшість сучасних академічних програм вимагають заохочувати ініціативу, незалежність, увагу, дисципліну, співпрацю та розвиток корисних науково-пошукових вмій з усіх дисциплін, відводячи велику кількість годин на самостійну роботу студентів. Проектна робота є способом втілення цих загальних цілей у практичну діяльність на заняттях; заохочуються міждисциплінарні підходи. Для навчання мови це означає, що студентам під час заняття з іноземної мови слід використовувати знання, які вони отримали з інших предметів. Саме робота над проектами спонукає до цього.

Перспективи подальших наукових розвідок ми вбачаємо в ефективності застосування проектного навчання серед студентів немовних спеціальностей для подолання психологічного бар'єру в процесі спілкування іноземною мовою, а також у розробці комплексу вправ і завдань з метою розширення активного словникового запасу професійної лексики.

Список використаної літератури

1. Байдурова Л. А. Метод проектов при обучении учащихся двум иностранным языкам / Л. А. Байдурова, Т. В. Шапошникова // Иностр. языки в школе. – 2002. – № 1. – С. 5–11.
2. Харжевська О. М. Project work among the students: its effective methods / О. М. Харжевська // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. : зб. наук. праць викладачів. Хмельницький : ХНУ, – 2007. – № 1. – С. 54–56.
3. Зимняя И. А. Проектная методика обучения английскому языку / И. А. Зимняя, Т. Е. Сахарова // Иностр. языки в школе. – 1991. – № 3. – С. 9–15.
4. Васильев В. Проектно-исследовательская технология: развитие мотивации / В. Васильев // Народное образование. – 2000. – № 9. – С. 177–180.

5. Полат Е. С. Метод проектов на уроках иностранного языка / Е. С. Полат // Иностранные языки в школе. – 2000. – № 2 – С. 3–10.
6. Hutchinson T. Introduction to Project Work / T. Hutchinson // Oxford: Oxford University Press, 1996. – 400 p.
7. Гринчишин О. М. Організація комунікативно-пізнавальної діяльності студентів за допомогою проектної методики / О. М. Гринчишин // Збірник наукових праць № 32, частина II. – Хмельницький : Видавництво Національної академії ДПСУ, 2004. – С. 56–59.
8. Wicks M. Imaginative Projects. A recourse book of project work for young students / M. Wicks // Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 128 p.
9. Nickerson R. S. Teaching of thinking and problem-solving / R. S. Nickerson // San Diego, CA : Academic press, 1994. – 449 p.
10. Устименко О. М. Комплекс вправ і завдань для навчання студентів другого курсу англomовного монологічного мовлення на основі проектної методики / О. М. Устименко, Ю. В. Коваленко // Іноземні мови. Науково-методичний журнал. – 2014. – № 4. – С. 20–32.
11. Харжевська О. М. Розвиток навичок іншомовного спілкування у студентів інженерно-технічних спеціальностей за допомогою внутрішньої мотивації / О. М. Харжевська // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія. – 2016. – Вип. 4. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2016_4_10
12. Ormrod J. F. Education Psychology Learners / J. F. Ormrod // Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 2000. – 627 p.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Олександренко К. В.

Стаття надійшла до редакції 13.12.2016

Харжевская О. Исследование развития лингвopознавательной мотивации с помощью проектной методики

В статье проводится исследование основных концепций проектной методики, которые предложены зарубежными и отечественными авторами. Акцентируется на эффективности её внедрения в образовательный процесс, что позволяет раскрыть творческий потенциал и задействовать лингвopознавательные мотивационные резервы студентов. Особое внимание сосредоточено на личностно-деятельностном подходе с целью оптимизации познавательной и эмоционально-цен-

ностной деятельности, налаживании более тесной связи между иностранным языком и специальными дисциплинами, развитии коммуникативной компетенции во время проведения занятий по иностранному языку по профессиональному направлению.

Ключевые слова: *проектная методика, лингвопознавательная мотивация, коммуникативная компетенция, личностно-деятельностное обучение, учебные программы.*

Kharzhevskia O. The investigation of the development of the language cognitive motivation by means of project method

The aim of this research is to investigate the effective use of project method in teaching the foreign language for the specific purpose in the classroom. Project work captures better than any other activity. There are two principal elements of a communicative approach. These are: a) a concern for motivation, that is, how the learners relate to the task; b) a concern for relevance, that is, how the learners relate to the language. We could add to these a third element: c) a concern for educational values, that is, how the language syllabi relates to the general educational development of the learner.

Positive motivation is the key to successful language learning, and project work is particularly useful as a means of generating this positive motivation.

It is not very appropriate to assess a project only on the basis of linguistic accuracy. Credit must be given for the overall impact of the project, the level of creativity it displays, the neatness and clarity of presentation and most of all the effort that has gone into its production. It is normal practice in assessing creative writing to give marks for style and content. Many education systems also require similar factors to be taken into account in the assessment of students' oral performance in class.

According to our observation students invest a lot of themselves in a project and so they usually make every effort to do their best work. Any project does not only form part of the total amount of work that the students produce in the language course. There are plenty of opportunities to evaluate accuracy in other parts of the language program. Project work provides an

opportunity to develop creativity, imagination, enquiry and self-expression and the assessment of the project should reflect this.

It is often in the traditional classroom that the weaker students can be neglected, because the brighter students take more than their share of the teacher's attention. It would be wrong to pretend that project work does not have its problems. It certainly demands a lot of the teacher in terms of preparation and classroom management skills. It also requires a change of attitude about what is really valuable in language teaching, and you need to work with your students to develop a responsible working environment. But, in practice, most teachers find that their worst fears about project work do not materialize. The work is so motivating for the students that it produces its own momentum. The noise of the well-managed project classroom is the sound of creativity. And that's what we want to encourage not suppress. The key to successful project work is good preparation.

As a conclusion we want to attract your attention that project work is one of the most exciting developments in language teaching. It combines in practical form both the fundamental principles of a communicative approach and the values of good education.

Keywords: *project method, language cognitive motivation, personal activity approach learning, communicative competence, syllabi.*

УДК 613.67: [612.017.2]:341.232.1 (477)

Ольга ЧИСЛИЦЬКА,
кандидат психологічних наук,
Українська військово-медична академія,
Науково-дослідний інститут проблем військової медицини, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО СТАНУ АДАПТОВАНИХ І ДЕЗАДАПТОВАНИХ ВІЙСЬКОВИХ МЕДИКІВ НА ЕТАПІ ЇХНЬОЇ ПЕРВИННОЇ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

У статті подано результати емпіричного дослідження особливостей психічного стану адаптованих і дезадаптованих військових медиків на етапі первинної професіоналізації. Зазначається, що низькі рівні поведінкової регуляції, комунікативних якостей, моральної нормативності, фізичної підготовленості, резервних можливостей серцево-судинної і дихальної систем організму ускладнюють процес їхньої військово-професійної адаптації.

Ключові слова: психічний стан, адаптованість, дезадаптованість, військові медики, первинна професіоналізація, військово-професійна адаптація.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні умови військової діяльності значно підвищують вимоги до особового складу Збройних Сил України, до його психологічних і психофізіологічних можливостей. Насамперед постають проблеми адаптації, надійності та психологічної готовності військовослужбовців, які будуть зазнавати впливу підвищеного фізичного та психічного навантаження під час виконання дій за призначенням, насамперед в зоні проведення

антитерористичної операції на сході України [1 та ін.]. Це стосується і військово-медичного персоналу первинної ланки. Принципово нові засади застосування Збройних Сил України вимагають проведення невідкладних заходів щодо оптимізації існуючої системи медичного забезпечення військ (сил), напрацювання нових форм і принципів комплектування кадрами, їхньої адаптації до діяльності в особливих умовах діяльності [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Одне із центральних місць у практиці психології праці, інженерної психології, військової медицини за своїм методичним і практичним значенням посідає проблема оцінки й прогнозування функціонального стану військових фахівців. Тривалий час термін “функціональний стан” використовувався стосовно окремих органів і систем організму. Завдяки фундаментальним працям І. М. Сеченова, І. П. Павлова, Л. А. Орбелі, Н. А. Бернштейна, П. К. Анохіна та інших вчених була сформульована теорія функціональних систем, а під функціональним станом людини стали розуміти цільову інтеграцію психологічних і психофізіологічних якостей, що забезпечує виконання діяльності. У свою чергу у розвиток сучасної теорії адаптації у фізіології, біології, медицині і психології зробили значний вклад П. К. Анохін, Р. М. Баєвський, О. М. Кокун, С. М. Корольчук, Ф. З. Меерсон, В. П. Казначеев, В. І. Медведєв, Г. Сельє та інші.

Метою статті є ознайомлення з результатами емпіричного дослідження особливостей психічного стану адаптованих і дезадаптованих військових медиків на етапі первинної професіоналізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами комплексного психофізіологічного обстеження 235 осіб роти підготовки медперсоналу на п'ятому місяці військової служби було виявлено 50 осіб (21,2 % від загальної кількості обстежених) з дезадаптацією. Ознаками дезадаптації розглядалися: низький ступінь психологічного комфорту, велика кількість соматичних скарг (п'ять і більше), підвищені рівні ситуаційної та особистісної тривожності. Оцінка ступеня адаптації до умов військово-професійного навчання проводилася з

урахуванням оцінок командирів взводів і роти, а також офіцерів-ви-кладачів медичної служби щодо успішності і дисциплінованості військовослужбовців. Ознаки стану дезадаптації уточнювалися під час індивідуальної бесіди з військовослужбовцями, що мають ускладнення адаптації і прояви нервово-психічної нестійкості, а також за результатами психологічного спостереження за ними (табл. 1-6).

При зіставленні отриманих результатів з нормативними значеннями для військовослужбовців встановлено, що в адаптованих військовослужбовців-медиків усі середньогрупові показники психологічного стану перебували у межах норми. Дезадаптовані військовослужбовці-медики вірогідно відрізнялися від адаптованих за показниками суб'єктивної оцінки психічного стану: меншими рівнями працездатності – на 11,9 % ($p<0,05$), загального самопочуття – на 17,6 % ($p<0,05$), настрою – на 21,3 % ($p<0,05$), спокою і врівноваженості – на 19,0 % ($p<0,05$), уважності і зібраності – на 13,1 %, пам'яті – на 20,7 % ($p<0,05$), психомоторних якостей – на 14,9 %, інтересу до професійної діяльності – на 19,9 % ($p<0,05$); низьким ступенем психологічного комфорту – на 15,8 % ($p<0,05$); більшою кількістю соматичних скарг – на 14,3 % ($p<0,01$) і підвищеним рівнем ситуативної тривожності – на 35,0 % ($p<0,01$). При цьому свої професійні навички адаптовані і дезадаптовані військовослужбовці оцінювали без значущих відмінностей (табл. 1, 2).

Таблиця 1

**Порівняльна характеристика психічного стану
обстежуваних з різним ступенем адаптації до умов
військово-професійного навчання (у балах)**

Показники	Адаптовані	Дезадаптовані	t	P
1	2	3	4	5
Працездатність	2,36±0,04	2,08±0,08	2,1	0,05
Самопочуття	2,38±0,04	1,96±0,09	2,2	0,05
Настрій	2,36±0,05	1,85±0,10	2,3	0,05
Бадьорість	2,28±0,04	1,92±0,09	1,8	-

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5
Спокій	2,79±0,03	2,26±0,07	2,0	0,05
Увага	2,58±0,04	2,24±0,10	1,7	-
Пам'ять	2,57±0,04	2,04±0,09	2,0	0,05
Психомоторика	2,77±0,03	2,36±0,08	1,5	-
Навички	2,66±0,04	2,40±0,08	1,6	-
Інтерес	2,77±0,04	2,22±0,11	2,2	0,05
Психологічний комфорт	25,35±0,19	21,34±0,60	2,3	0,05
Скарги	6,63±0,11	4,93±0,11	3,5	0,01

Таблиця 2

**Порівняльна характеристика показників тривожності
обстежуваних з різним ступенем адаптації до умов
військово-професійного навчання (у балах)**

Показники	Адаптовані	Деадаптовані	t	p
Ситуативна тривожність	36,46±0,48	49,40±1,74	3,4	0,01
Особистісна тривожність	39,77±0,51	40,10±1,53	0,5	-

Особистісний профіль дезадаптованих військовослужбовців відрізнявся від адаптованих більш високими значеннями шкал: F – усвідомлюваної напруги (на 27,1 %, $p < 0,05$), Hs – тенденції до надконтролю (на 24,9 %, $p < 0,001$), D – песимістичності (на 26,3 %, $p < 0,001$), Hu – емоційної лабільності (на 19,5 %, $p < 0,001$), Pd – імпульсивності (на 11,8 %, $p < 0,01$), Mf – мужності-жіночності (на 7,5 %, $p < 0,05$), Pa – ригідності (на 33,7 %, $p < 0,001$), Pt – тривожності (на 29,7 %, $p < 0,001$), Sc – індивідуалістичності (на 38,5 %, $p < 0,001$), Ma – оптимістичності (на 10,8 %, $p < 0,001$), Si – соціальної інтроверсії (на 20,0 %, $p < 0,001$).

Таблиця 3

Порівняльна характеристика індивідуально-психологічних особливостей обстежених з різним ступенем адаптації до умов військово-професійного навчання (у балах)

Шкали	Адаптовані	Деадаптовані	t	p
Шкала L (неправди)	51,42±4,76	48,06±4,46	2,0	0,05
Шкала F (валідності)	63,77±5,79	81,06±6,89	9,5	0,001
Шкала К (корекції)	54,88±4,59	47,02±4,09	3,1	0,01
Шкала Нs (тенденції до надконтролю)	59,19±6,89	73,96±8,19	7,1	0,001
Шкала D (песимістичності)	55,97±5,83	71,89±7,30	7,4	0,001
Шкала Ну (емоційної лабільності)	51,63±4,63	61,70±5,66	5,7	0,001
Шкала Pd (імпульсивності)	58,51 ±5,73	66,43±6,96	3,1	0,01
Шкала Mf (мужності, жіночності)	53,50±4,63	67,61±6,36	2,5	0,05
Шкала Pa (ригідності)	49,59±4,85	66,30±5,16	8,4	0,001
Шкала Pt (тривожності)	57,03±5,85	73,96±7,43	8,1	0,001
Шкала Sc (індивідуалістичності)	60,13±5,88	83,30±7,75	9,4	0,001
Шкала Ma (оптимістичності)	64,39±5,75	71,34±8,56	3,2	0,01
Шкала Si (соціальної інтроверсії)	48,66±5,50	68,40±6,41	8,0	0,001

При цьому у дезадаптованих відзначені більш низькі значення за оцінними шкалами: L – неправди (на 7 %, $p < 0,05$) і K – корекції (на 14,3 %, $p < 0,01$) та більші значення факторів «психастенії» (ФП) на 12,7 % ($p < 0,05$) і невротизації (ФН) на 11,0 % ($p < 0,001$) (табл. 4, 5).

Таблиця 4

Порівняльна характеристика показників адаптації обстежуваних з різним ступенем адаптації до умов військово-професійного навчання (у балах)

Шкали	Адаптовані	Дезадаптовані	t	p
Фактор психастенії	32,49±0,60	36,61±1,33	2,0	0,05
Фактор невротизації	45,13±1,05	66,76±2,77	4,3	0,001
Особистісний адаптаційний потенціал	38,97±1,04	70,00±3,32	11,7	0,001
Поведінкова регуляція	5,98±0,13	3,02±0,26	1,3	-
Комунікативний потенціал	18,26±0,71	40,71±2,80	9,2	0,001
Моральна нормативність	6,18±0,14	3,17±0,29	1,9	-

Таблиця 5

Порівняльна характеристика показників адаптації обстежуваних з різним ступенем адаптації до умов військово-професійного навчання (бали)

Шкали	Адаптовані	Дезадаптовані	t	p
Фактор психастенії	32,49±0,60	36,61±1,33	2,0	0,05
Фактор невротизації	45,13±1,05	66,76±2,77	4,3	0,001
Особистісний адаптаційний потенціал	38,97±1,04	70,00±3,32	11,7	0,001
Поведінкова регуляція	5,98±0,13	3,02±0,26	1,347	-
Комунікативний потенціал	18,26±0,71	40,71±2,80	9,2	0,001
Моральна нормативність	6,18±0,14	3,17±0,29	1,9	-

Деадаптовані військовослужбовці відрізнялися від адаптованих індивідуально-психологічними особливостями: меншими рівнями особистісного адаптаційного потенціалу (ОАП) на 79,6 % ($p < 0,001$), поведінкової регуляції (ПР) на 12,0 %, комунікативних якостей (КП) на 46,9 % ($p < 0,001$), моральної нормативності (МН) на 22,9 %.

Далі було виявлено зміни схильності до девіантної поведінки у військовослужбовців-медиків з адаптивною та неадаптивною поведінкою за допомогою методики СОП-1 (табл. 6).

Таблиця 6

Порівняльна характеристика показників схильності до девіантної поведінки військовослужбовців з різним ступенем адаптації до умов військово-професійного навчання (у балах)

Показники	Адаптовані	Деадаптовані	t	p
Військово-професійна спрямованість	12,02±0,40	17,94±0,97	2,3	0,05
Делінквентна поведінка	9,86±0,38	16,31±0,82	2,8	0,01
Адиктивна поведінка	15,80±0,56	23,88±1,37	2,9	0,01
Суїцидальний ризик	6,51 ±0,25	8,83±0,55	1,3	-
Підсумковий показник	44,36±1,38	67,12±3,19	2,3	0,05

Зіставлення результатів обстеження груп військовослужбовців з різним ступенем адаптації засвідчило, що деадаптовані вірогідно відрізнялися від адаптованих більш високими значеннями за показниками методики СОП-1: військово-професійної спрямованості (ВПН) на 49,0 % ($p < 0,05$), делінквентної поведінки (ДП) на 65,3 % ($p < 0,01$), адиктивної поведінки (АП) на 47,0 % ($p < 0,01$), суїцидального ризику (СР) на 35,7 %. Підсумковий показник за методикою СОП-1 (ІПД) у деадаптованих військовослужбовців був вище на 51,3 % ($p < 0,05$). Підсумковий показник за методикою “Супровід” у деадаптованих військовослужбовців був значно вищим (табл. 7).

Таблиця 7

Порівняльна характеристика соціально-психологічних показників обстежуваних з різним ступенем адаптації до умов військово-професійного навчання (у балах)

Показники	Адаптовані	Деадаптовані	t	p
Порушення в комунікативній сфері	12,0±0,68	19,77±1,63	2,0	0,05
Порушення в діяльній сфері	13,1±0,74	24,19±1,66	2,3	0,05
Психосоматичні прояви	8,5±0,62	22,47±1,67	3,5	0,01
Підсумковий показник	33,5±1,84	67,14±4,63	2,6	0,01

При порівнянні показників навантажувальних проб у військово-службовців з різним ступенем адаптації до умов військово-професійної підготовки статистично значущих відмінностей не виявлено. Позитивний результат рефлексу Герінга спостерігався в адаптованих військовослужбовців у 55,6 % випадків, а в дезадаптованих – у 48,4 % випадків. Парадоксальний результат рефлексу Герінга зафіксовано в адаптованих військовослужбовців у 35,7 % випадків, а в дезадаптованих – у 43,3 % випадків. Статистично значущими зазначені відмінності не є. Фактор фізичної підготовленості у дезадаптованих військовослужбовців виявився нижчим на 5,4 % ($p > 0,05$) (табл. 8).

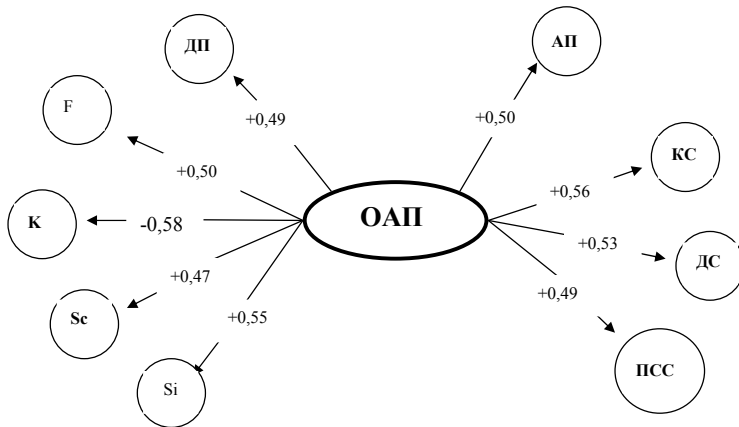
Таблиця 8

Порівняльна характеристика фізіологічних функцій обстежуваних з різним ступенем адаптації до умов військово-професійної підготовки (у балах)

Показник, одиниці виміру	Адаптовані	Деадаптовані	t	p
Затримка подиху на вдиху, с	70,91±1,60	73,00±2,33	1,3	-
Затримка подиху на видиху, с	41,46±1,49	41,14±2,31	1,2	-
Індекс Богомазова, ум од.	1,25±2,77	1,21±2,77	1,6	-
Індекс Руфьє, ум. од.	9,12±0,39	9,07±0,74	0,7	-
Показник проби Герінга	20,40±1,68	15,80±3,49	0,4	-
Фактор фізичної підготовленості, ум. од.	52,65±0,57	49,83±1,50	2,1	0,05

Для визначення впливу індивідуальних психофізіологічних особливостей військовослужбовців на особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації (стан психологічного комфорту і реактивної тривожності, функціональний стан кардіореспіраторної системи, можливість відновлення ЧСС після динамічного фізичного навантаження) було проведено кореляційний аналіз, результати якого наведені у вигляді значущих ($p < 0,05$) помірних і сильних взаємозворотних зв'язків (рис. 1–8).

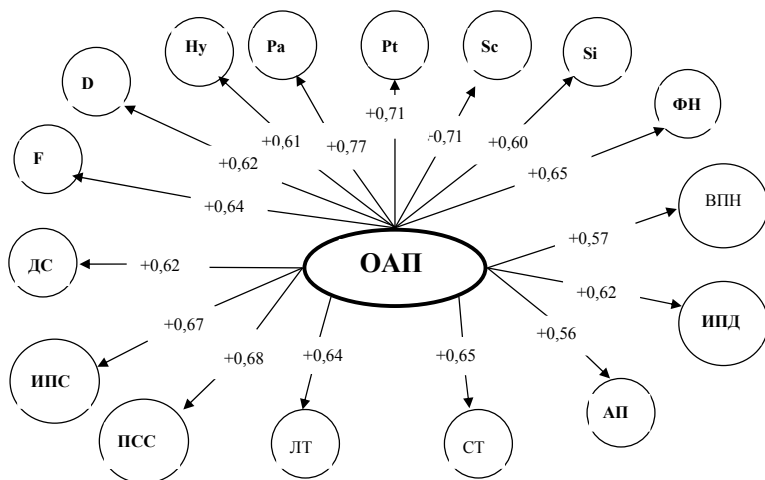
Особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації в адаптованих військовослужбовців пов'язаний прямою кореляцією з делінквентною та адиктивною поведінкою, порушеннями у комунікативній, діяльнісній і психосоматичній сферах і не залежить, як у дезадаптованих, від військово-професійної спрямованості, ситуаційної та особистісної тривожності.

Рис. 1. Структура значимих кореляційних зв'язків показника особистісного адаптаційного потенціалу у групі адаптованих військовослужбовців

При цьому особистісний адаптаційний потенціал дезадаптованих військовослужбовців пов'язаний прямою кореляцією з усвідомлюваною напругою (шкала F), песимістичністю (шкала D), емоційною лабільністю (шкала Н_у), ригідністю у підході до вирішення різних проблем

(шкала Pa), тривожністю (шкала Pt), індивідуалістичністю (шкала Sc), соціальною інтроверсією (шкала Si) і фактором невротизації, а в адаптованих виявлено прямі зв'язки з усвідомлюваною напругою (шкала F), індивідуалістичністю (шкала Sc), соціальною інтроверсією (шкала Si) і зворотний зв'язок зі ступенем заперечення проблем (шкала K) (рис. 1, 2).

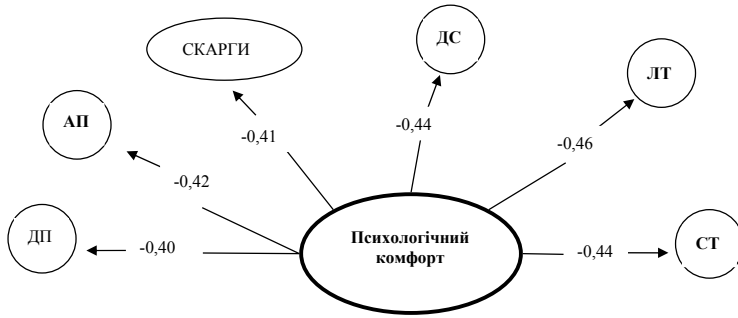

Рис. 2. Структура значущих кореляційних зв'язків показника особистісного потенціалу у групі дезадаптованих військовослужбовців

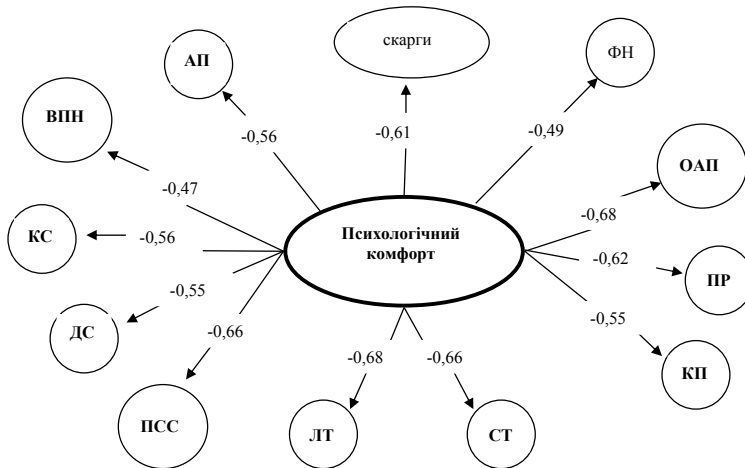
Суб'єктивне відчуття психологічного комфорту в адаптованих військовослужбовців пов'язане зворотною кореляцією з кількістю скарг, станом тривожності, делінквентною та адиктивною поведінкою, порушеннями у діяльній сфері, і не залежить значущо (як у групі дезадаптованих військовослужбовців) від зворотних відношень із психосоматичними проявами, порушеннями у комунікативній сфері та особистісними характеристиками – поведінковою регуляцією, комунікативними якостями, адаптаційним потенціалом (рис. 3, 4).

Рівень ситуаційної тривожності в адаптованих військовослужбовців пов'язаний прямою кореляцією лише з тривожністю як рисою особистості та зворотною – із суб'єктивним відчуттям психологічного комфорту, а в дезадаптованих військовослужбовців виявлено більш

численні прямі зв'язки: з кількістю скарг, порушеннями у діяльній і комунікативній сферах,

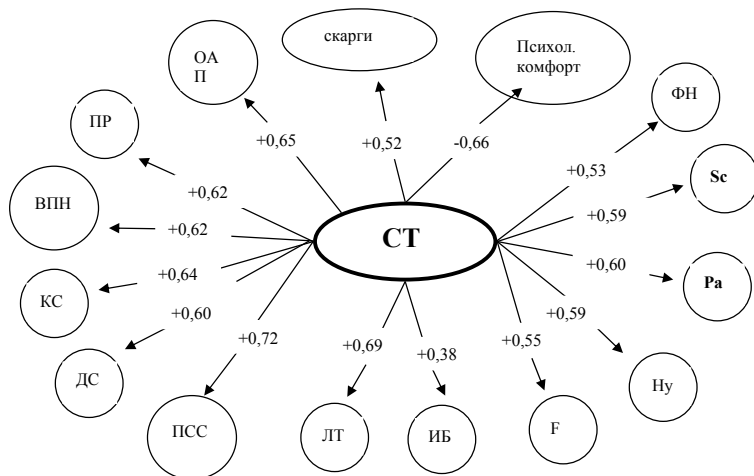
Рис. 3. Структура значимих кореляційних зв'язків показника психологічного комфорту у групі адаптованих військовослужбовців

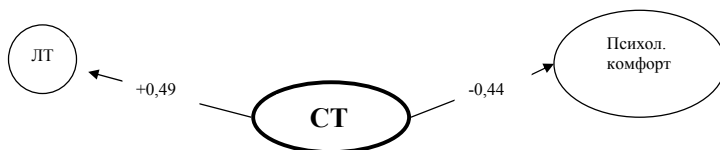
Рис. 4. Структура значущих кореляційних зв'язків показника психологічного комфорту у групі дезадаптованих військовослужбовців

психосоматичними проявами, військово-професійною спрямованістю, індивідуально-психологічними особливостями поведінкової регуляції, адаптаційним потенціалом, усвідомлюваною напругою

(шкала F), емоційною лабільністю (шкала Ну), ригідністю при вирішенні різних проблем (шкала Pa), індивідуалістичністю (шкала Sc), фактором невротизації та індексом Богомазова (рис. 5, 6).

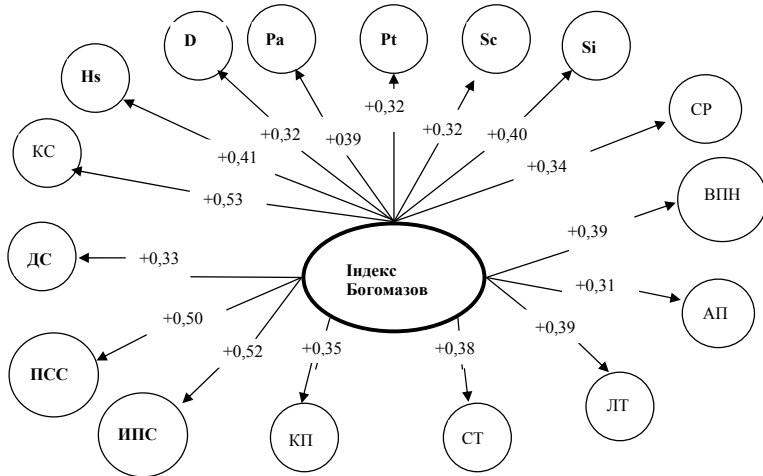
Рис. 5. Структура значимих кореляційних зв'язків показника ситуаційної тривожності у групі дезадаптованих військовослужбовців

Рис. 6. Структура значимих кореляційних зв'язків показника ситуаційної тривожності у групі адаптованих військовослужбовців

Слід звернути увагу на те, що в адаптованих військовослужбовців не виявлено значущих кореляційних зв'язків між результатами функціональних проб та індивідуальними психофізіологічними особливостями, а в групі дезадаптованих військовослужбовців ці зв'язки численні і різноманітні, що вказує на високий ступінь напруги фізіологічних систем організму останніх. Так, індекс Богома-

зова як інтегральний показник резервних можливостей серцево-судинної і дихальної систем пов'язаний прямою кореляцією зі станом тривожності, психосоматичними проявами, порушеннями у діяльній і комунікативній сферах, військово-професійною спрямованістю, адиктивною поведінкою, суїцидальним ризиком, деякими індивідуально-психологічними особливостями – комунікативним потенціалом, тенденцією до надконтролю (шкала Hs), ступенем песимистичності (шкала D), ригідністю у вирішенні проблем (шкала Pa), тривожністю (шкала Pt), індивідуалістичністю (шкала Sc), соціальною інтроверсією (шкала Si) (рис. 7).

Рис. 7. Структура значущих кореляційних зв'язків індексу Богомазова у групі дезадаптованих військовослужбовців

Індекс Руфьє як показник працездатності серця при динамічному фізичному навантаженні пов'язаний прямою кореляцією із суб'єктивним відчуттям психологічного комфорту, а також зворотною: з військово-професійною спрямованістю, делінквентною та адиктивною поведінкою, суїцидальним ризиком, порушеннями у діяльній і комунікативній сферах, психосоматичними проявами, індивідуаль-

но-психологічними особливостями – тривожністю, комунікативним потенціалом, моральною нормативністю, адаптаційним потенціалом, тенденцією до надконтролю (шкала Hs), песимістичністю (шкала D), емоційною лабільністю (шкала Hy), ригідністю у вирішенні проблем (шкала Pa), тривожністю (шкала Pt), індивідуалістичністю (шкала Sc) і факторами психастенії і невротизації (рис. 8).

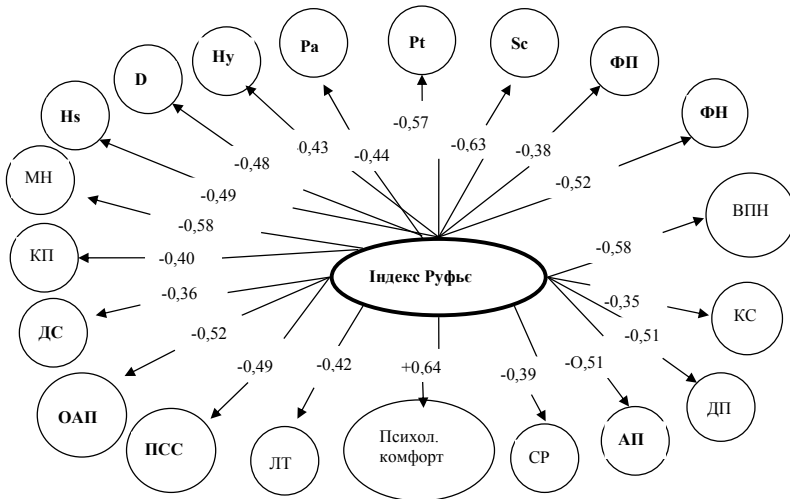

Рис. 8. Структура значущих кореляційних зв'язків індексу Рур'є у групі дезадаптованих військовослужбовців

Множинний кореляційний аналіз, проведений у групах адаптованих і дезадаптованих військовослужбовців показав, що при переході від статусу “адаптований” до статусу “дезадаптований” різко міняється кількісний і якісний склад зв'язків між частковими і загальними показниками за зазначеними методиками обстеження – статистично незначущі зв'язки здобувають значущість, слабкі зв'язки переходять до категорії помірних або сильних і це супроводжується наростанням числа статистично значущих відмінностей показників. Так, у природі причинно-наслідкових зв'язків, що пояснюють виникнення та існування достовірних відмінностей у психофізіологічних показниках у

військовослужбовців з різним ступенем адаптації до військової служби, має місце статистична складова.

До завершального етапу (п'ятий місяць) перебування у навчальній роті неспроможність процесу адаптації до умов військово-професійного навчання проявляється приблизно у 20–21 % військовослужбовців у порівняно із 40 % на момент прибуття до частини. Ці військовослужбовці значно відрізняються від тих, які оптимально адаптуються як за показниками психологічного стану, так і фізичної підготовленості, виразності функціонування і резервних можливостей регуляторних систем організму, особистісних якостей, що обґрунтовує правомірність постановки і вирішення завдання математико-статистичного моделювання для прогнозування дезадаптації.

Висновки. Прогностично несприятливими для адаптації військовослужбовців-медиків навчального центру до умов військово-професійного навчання є такі їхні індивідуальні особливості, як низькі рівні особистісного адаптаційного потенціалу, військово-професійної спрямованості, резервних можливостей кардіореспіраторної системи організму і фізичної підготовленості, а також схильність до девіантних форм поведінки, наявність у структурі особистості усвідомлюваної психічної напруги, схильності до підвищеного самоконтролю і песимізму, тривожності та індивідуалістичності.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі полягають в організації професійно-психологічного відбору військовослужбовців-медиків; підвищенні надійності та валідності діагностичного інструментарію, що використовується з цією метою; визначенні особливостей перебігу їхньої психологічної адаптації; закономірностей та механізмів їхньої психологічної адаптації до військово-соціального середовища.

Список використаної літератури

1. Сафін О. Д. Феноменологічний аналіз наукових підходів до теоретичних моделей стресу та психологічні характеристики стресостійкості особистості / О. Д. Сафін, Ю. Б. Тептюк // Правничий вісник Університету КРОК /

Вищий навчальний заклад “Університет економіки та права “КРОК”. Гол. ред. Сідак В. С. – 2015. – Вип. 20. – С. 191-197.

2. Білий В. Я. Медико-соціальні проблеми професійної надійності військовослужбовців у контексті національної безпеки України / В. Я. Білий, В. І. Варус // Наука і оборона. – 2003. – № 1. – С. 16–20.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Сафін О. Д.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016

Числицкая О. Особенности психического состояния адаптированных и дезадаптированных военных медиков на этапе первичной профессионализации

В статье представлены результаты эмпирического исследования особенностей психического состояния адаптированных и дезадаптированных военных медиков на этапе первичной профессионализации. Отмечается, что низкие уровни поведенческой регуляции, коммуникативных качеств, моральной нормативности, физической подготовленности, резервных возможностей сердечно-сосудистой и дыхательной систем организма затрудняют процесс их военно-профессиональной адаптации.

Ключевые слова: *психическое состояние, адаптированность, дезадаптированность, военные медики, первичная профессионализация, военно-профессиональная адаптация.*

Chislickaya O. The features of psychological status of the adapted and maladjusted military doctors at the primary stage of professionalization

The article presents the results of empirical research of features of mental States adapted and maladjusted military doctors at the primary stage of professionalization. It is noted that low levels of behavioral regulation, communicative qualities, moral normativity, physical readiness, reserve capacity of the cardiovascular and respiratory systems complicate the process of military professional adaptation.

Personal potential socio-psychological adaptation of servicemen is associated adapted in direct correlation with delinquent and addictive

behaviour, disorders in communication, dahnosti and psychosomatic areas and is not dependent, as in maladjusted, from the military-professional orientation, situational and personal anxiety. Especially noteworthy is the fact that in the adapted soldiers revealed no significant correlations between results of functional tests and individual psycho-physiological characteristics and in the group of maladjusted soldiers these links are many and varied, indicating a high degree of stress the physiological systems of the body the last.

Multiple correlation analysis performed in groups adapted and disadapted soldiers showed that the transition from the status of «adaptive» to the status «disadaptive» changes dramatically the quantity and quality of links between partial and general indices, statistically significant linkages significance, weak ligaments pass to the category of moderate or severe and is accompanied by an increase in the number of statistically significant differences in the indicators. These soldiers are significantly different from those which are optimally adapted as indicators of psychological state, and physical condition, severity of functioning and reserve capacity of the regulatory systems of the body, personal qualities, justifies the validity of the formulation and solution of tasks of mathematical statistical modeling to predict disadaptation.

Prognostically unfavorable for adaptation medical training center to conditions military-professional training are such individual characteristics as the low level of personal adaptation capacity, military-vocational orientation, the reserve capacity of the cardiorespiratory system of the body and physical fitness, as well as the tendency to deviant behaviors, the presence in the structure of personality such obvious properties as perceived mental tension, a tendency to increased self-control and pessimism, anxiety, and individuality.

Keywords: *mental state, adaptation, desadaptation, military physicians, primary professionalization, military-professional adaptation.*

УДК 159.9:351.746.1

Сергій ЧИСТЯКОВ,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

Юлія ФРАНЧУК,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У КОЛЕКТИВАХ ПРИКОРДОННИХ ПІДРОЗДІЛІВ

У статті досліджено особливості міжособистісної взаємодії у колективах прикордонного підрозділу. Виявлено основні об'єктивні та суб'єктивні чинники проблемної міжособистісної взаємодії у прикордонних колективах.

Ключові слова: міжособистісна взаємодія, міжособистісні стосунки, колектив прикордонного підрозділу.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Психологію військового колективу становлять різноманітні соціально-психологічні явища, в яких проявляються зміст і динаміка його життєдіяльності. Особливості будь-якого колективу визначаються системою службових, організаційно-управлінських та міжособистісних стосунків різних категорій персоналу. Саме люди, з притаманними їм чеснотами, недоліками, пристрастями та інтересами створюють соціально-психологічний клімат колективу в цілому. Однак у кожному колективі поряд з позитивними мають місце і негативні соціально-психологічні

© Чистяков С., Франчук Ю.

процеси, які як визначаються індивідуальними особливостями людини, так і є наслідком суперечливості людської природи та проблемних міжособистісних стосунків. Актуальність дослідження особливостей міжособистісної взаємодії у прикордонних колективах обумовлюється потребою в оптимізації повсякденного життя і службової діяльності усіх категорій прикордонників, вмінням конструктивно співпрацювати, уникати складних ситуацій та ефективно взаємодіяти у різних умовах прикордонної діяльності.

Аналіз останніх досліджень, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опираються автори. Аналіз наукових джерел свідчить, що низка вітчизняних і зарубіжних науковців вивчали проблему взаємодії суб'єктів у найширшому розумінні цього поняття. Значний внесок у дослідження проблеми міжособистісної взаємодії зробили психологи А. Адлер, Б. Анан'єв, А. Бандура, Е. Берн, В. Бехтерев, Дж. Брунер, Л. Виготський, Ч. Кулі, К. Левін, О. Леонт'єв, А. Маслоу, О. Матеюк, Дж. Мід, В. М'ясищев, Є. Потапчук, К. Роджерс, С. Рубінштейн, З. Фройд, Е. Фромм, Е. Холл, К. Хорні, Т. Щербан та ін.

Окрім проблемні питання, пов'язані з вивченням міжособистісних стосунків, розглядали В. Агеєв (психологія міжособистісних та міжгрупових стосунків), О. Бодальов (особистість та спілкування), Л. Гозман (психологія емоційних стосунків), О. Ершов (міжособистісні конфлікти у колективі), Я. Коломинський (психологія взаємовідносин у колективі), В. М'ясищев (психологія стосунків), М. Обозов (психологія міжособистісних стосунків) та ін. У військовій сфері ці питання досліджували О. Анцупов (соціально-психологічні проблеми попередження та вирішення міжособистісних конфліктів серед офіцерів), Є. Баранов (вплив рольових взаємовідносин між військовослужбовцями на конфлікти у підрозділі), О. Кітов (психологічні основи попередження порушень військової дисципліни), Я. Подоляк (особистість та колектив), О. Сафін (військовий колектив як об'єкт та суб'єкт управлінської діяльності командира) та інші. Однак, не зважаючи на значний інтерес дослідників до цієї проблеми, в умовах військової діяльності вона ще залишається малодослідженою.

Мета статті – дослідити особливості міжособистісної взаємодії у колективах прикордонних підрозділів.

Виклад основного результату дослідження. Поняття “взаємодія” є предметом вивчення різних наук, таких як філософія, психологія, педагогіка, соціологія, соціальна психологія тощо. У сучасному словнику термін “взаємодія” трактується як філософська категорія, яка виражає процес впливу різних об’єктів один на одного, їх взаємозв’язок, взаємоперехід, породження одним об’єктом іншого [13].

З точки зору психології поняття взаємодії трактується як процес безпосереднього або опосередкованого впливу об’єктів (суб’єктів) один на одного, що породжує їхню взаємну обумовленість і зв’язок [5]. Саме причинна обумовленість становить основну особливість взаємодії, коли кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина іншої та як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що визначає розвиток об’єктів та їх структур. О. Леонт’єв у своїх дослідженнях розглядає взаємодію як узгоджену діяльність, яка передбачає досягнення спільних цілей і результатів щодо вирішення учасниками важливої для них проблеми або завдання [7]. Дослідник стверджує, що в умовах взаємодії завжди є активність обох сторін, хоча ступінь її виявлення є різний. Також, згідно з дослідженнями О. Леонт’єва, взаємодія розглядається як багаторівневе явище, в якому співробітництво виокремлюють як вищий рівень взаємодії.

Загалом вивчення категорії “взаємодія” у психології розглядається з точки зору трьох основних напрямів: взаємодія як процес діяльності (Г. Андреева, М. Каган, О. Леонт’єв, Н. Обозов, С. Рубінштейн та ін.); взаємодія як процес спілкування (В. Кан-Калик, Я. Коломинський, А. Леонт’єв, М. Лісіна, Б. Ломов) та взаємодія як міжособистісні стосунки (Н. Кузьміна, В. Мясіщев, К. Платонов, В. Рубцов, Г. Щедровицький та ін.). Щодо першого напрямку, то діяльність розглядається як форма взаємодії, тобто взаємодія є основною формою існування й функціонування соціальних систем. Вона може бути реалізована як взаємодія між суб’єктами або як взаємодія типу суб’єкт-об’єкт. Перша реалізується як спілкування, друга – як діяльність. Виходячи із цього, спільна діяльність і спілкування є основними формами реалізації взаємодії [3]. Разом з тим, М. Обозов взаємодію визначає як сторону спільної діяльності. Так, на думку дослідника, у спільній діяльності

можна виокремити дві взаємозалежні сторони – предметну діяльність і взаємодію, у тому числі й спілкування [9]. Аналогічна позиція подана у працях О. Леонтьєва, який стверджує, що “взаємодія – це групова діяльність, що розглядається нами не з боку змісту або продукту, а в плані її соціальної організації” [7].

У дослідженнях Г. Андреевої взаємодія є складовою спілкування людей разом із соціальною перцепцією та комунікацією. Вона обґрунтовано зазначає, що, незважаючи на зв'язок між спілкуванням та взаємодією, що об'єктивно існує, розвести ці поняття між собою досить важко. Поняття “спілкування” як “реальність міжособистісних і суспільних стосунків” дослідниця визначає взаємодію як інший, порівняно з комунікативним, бік спілкування. На її думку, це “той бік, який фіксує не тільки обмін інформацією, але й організацію спільних дій, що дозволять партнерам реалізувати деяку спільну для них діяльність” [1]. Так, підхід до розуміння взаємодії як інтерактивної складової спілкування дозволяє, з точки зору Г. Андреевої, з одного боку, виключити відрив взаємодії від комунікації, а з іншого – уникнути їх отождоження.

Дослідження співвідношення категорій “спілкування” і “взаємодія” в психології висвітлено в працях О. Бодальова, який, також як і Г. Андреева, обґрунтовує генетичну близькість цих понять і одночасно показує їх незведеність один до одного. Так, О. Бодальов стверджує, що спілкування – “... це завжди взаємодія людей” [2]. Дослідник справедливо вважає, що в процесі взаємодії спілкування як вид діяльності має самостійне значення. Відбувається це за безпосередньої реалізації потреб людей в контакт, міжособистісному спілкуванні. Однак у переважній більшості інших випадків міжособистісна взаємодія, яка позначається як спілкування, майже завжди виявляється вплетеною в ту чи іншу діяльність і виступає як умова її виконання [2, с. 74–81]. Отже, О. Бодальов розмежовує поняття діяльності і взаємодії, обґрунтовуючи специфіку кожного з них в умовах контакту людей один з одним. При цьому М. Обозов розглядає контакт як форму взаємодії, що характеризується безпосередністю, просторово-тимчасовою близькістю людей, та виокремлює зорову взаємодію, зорово-кінестетичну та маніпулятивну взаємодію [9].

Д. Фельдштейн вважає, що взаємодія – це насамперед вид людської діяльності, “діяльнісне ставлення до людей, один до одного”. Практично ставлячи знак рівності між поняттями “спілкування” та “взаємодія”, він зменшує значення останнього і підпорядковує спілкування та взаємодію тій діяльності, на фоні якої вони відбуваються [16].

Розглядаючи взаємодію з позиції міжособистісних стосунків, дослідниця Т. Комар стверджує, що люди не лише соціально, але й емоційно та психологічно тісно пов’язані один з одним. Якість людського життя значною мірою залежить від стосунків з іншими людьми [4].

У системі міжособистісних стосунків М. Обозов [9] виокремлює трьохкомпонентну структуру стосунків, яка дає комплексну характеристику особистості: у ставленні до себе, до навколишнього світу, до оточення. Ці компоненти комплексно характеризують систему зв’язків особистості й можуть досліджуватися як у взаємозв’язку, так і окремо.

Отже, на підставі результатів аналізу наукових джерел можна зробити висновок про те, що в сучасній психології немає єдиної думки щодо визначення поняття “міжособистісної взаємодії”, що значною мірою ускладнює її власну характеристику. Вона розглядається і як самостійна категорія, і як інтерактивний бік спілкування, і як варіант діяльності індивіда, і як вид людської діяльності загалом. Разом з тим, міжособистісна взаємодія є результатом міжособистісних стосунків. Тому в межах нашого дослідження будемо розглядати міжособистісну взаємодію у прикордонних колективах як прямиий або опосередкований вплив суб’єктів один на одного, який характеризується виникненням зв’язків при здійсненні ними спільної діяльності та спілкування. Для дослідження особливостей міжособистісної взаємодії у прикордонних колективах слід проаналізувати, які саме зв’язки виникають між суб’єктами взаємодії.

Слід зазначити, що міжособистісні стосунки складаються у реальних умовах життя та діяльності людей. На розвиток міжособистісних стосунків можуть суттєво впливати різноманітні об’єктивні чинники, що здатні полегшувати або ускладнювати саму взаємодію. Одним із таких чинників є морально-психологічний клімат у прикордонному колективі. Разом з тим важливий вплив на ефективність такої взає-

модії справляє психологічний чинник, який відображає ставлення суб'єктів взаємодії один до одного, психологічну та практичну готовність до співпраці, їх індивідуально-психологічні особливості тощо.

Соціально-психологічний клімат, за визначенням О. Урбановича, являє собою стан групового настрою і якісної сторони міжособистісних стосунків у групі, які виявляються у вигляді сукупності психологічних умов, що сприяють чи перешкоджають продуктивній спільній діяльності і всебічному розвитку особистості в організації [15, с. 286]. При цьому автор вказує на те, що клімат є однією із сторін життєдіяльності і взаємостосунків людей. Його вплив позначається перш за все на психологічному самопочутті людей. Схожої думки дотримуються й інші дослідники психології управління, зокрема В. Шпалінський та К. Помазан [19, с. 112] та Л. Орбан-Лембрик [10, с. 606–607]. Дослідники вважають, що психологічний клімат є чинником, через який переломлюється, опосередковується будь-яка діяльність колективу. При цьому переважний настрій людей визначає не тільки міру включення кожного в діяльність, але й характер її спрямованості та ефективності. Науковці вказують, що вплив психологічної атмосфери на особистість може бути двояким – як стимулюючим, так і гальмуючим, що пригнічує творчу ініціативу, активність і енергію. У випадках, коли в колективі недооцінюється роль тих чи інших чинників, що сприятливо впливають на психологічний клімат, може скластися нездорова атмосфера. Це виявляється в напруженості людських стосунків у конфліктах між членами колективу. Людина, яка була втягнута в конфлікт, гостро і болісно переживає ситуацію, що виникла, а особливо розлад своїх стосунків з іншими. Крім того, навіть коли конфліктує лише двоє, то багато членів колективу відволікається від роботи на з'ясування причин і подолання протиріч. Отже, конфлікти порушують спокій у колективі, несприятливо позначаються на всіх сферах діяльності і на членах колективу [11].

Ми погоджуємося з думкою науковців, що морально-психологічний клімат у будь-якому колективі відіграє значну роль, однак існує ще низка суб'єктивних чинників, які впливають на міжособистісну взаємодію у колективі та морально-психологічний клімат загалом.

Одним із суб'єктивних чинників і регулятором міжособистісних стосунків є привабливість однієї людини для іншої. Привабливість складається з почуттів симпатії та притягання. З цього приводу М. Обозов вважав, що якщо симпатія-антипатія – це переживання задоволення та незадоволення від контактів з іншими людьми, то притягання-відштовхування є практичною стороною цих переживань [9]. Важливо звернути увагу на те, що міжособистісна привабливість-непривабливість може набувати характеру сталих зв'язків між людьми й переходити у взаємну прихильність або неприхильність.

Більшість дослідників [6; 8; 14] дотримуються думки, що найповніше суб'єктивний характер міжособистісних стосунків виявляється в сумісності людей. Сумісність відображає оптимальне поєднання якостей людей у процесі взаємодії, що сприяє успішному виконанню спільної діяльності. Слід зазначити, що сумісність є одним з основних чинників, що забезпечують узгодженість дій і взаєморозуміння партнерів. Дослідники виокремлюють такі різновиди сумісності, як фізичну, психофізіологічну, соціально-психологічну та психологічну і зазначають, що при її відсутності в групі людей за певних умов може виникнути конфлікт [11, с. 64, 65]. Справа в тому, що залежно від конкретної ситуації в регуляцію міжособистісної взаємодії можуть включатися різні рівні сумісності. У контексті дослідження міжособистісних стосунків у прикордонних колективах інтерес для нас становлять всі різновиди міжособистісної сумісності. Адже тривале перебування співробітників у товаристві один одного, виконання спільних завдань потребують від них узгодженості як на психофізіологічному рівні (вплив темпераменту, потреб тощо), так і на психологічному та соціально-психологічному рівні (узгодженість соціальних ролей, інтересів, ціннісних орієнтацій тощо).

Інші дослідники [18; 20] вказують на те, що характер міжособистісних стосунків членів групи може значною мірою визначати основні її якості: інтегративність (міра єдності, згуртованості та спільності), референтність (ступінь прийняття членами групи групових норм і цінностей), лідерство (ступінь провідного впливу тих або інших членів групи на групу в цілому), інтрагрупову активність (міра активізації

групою своїх членів), інтегрує активність (ступінь впливу певної групи на інші). При цьому зазначається, що відсутність інтегративності означає дезінтеграцію, роз'єднаність групи, що для прикордонного колективу буде означати нездатність виконувати службові завдання у повному обсязі.

Важливо також звернути увагу на те, що міжособистісні стосунки впливають на такі важливі характеристики групи, як: спрямованість (соціальна цінність її мети, методів діяльності, ціннісних орієнтацій і групових норм); організованість (реальна здатність групи до самоуправління); інтелектуальну комунікативність (характер міжособистісного сприйняття і налагодження взаєморозуміння); емоційну комунікативність (міжособистісні стосунки емоційного характеру, що свідчать про переважаючий настрій групи); вольову комунікативність (здатність групи протистояти труднощам і перешкодам, її стресостійкість, надійність в екстремальних умовах діяльності) [12, с. 67–75].

Дослідження свідчать, що міжособистісні стосунки людей тісно пов'язані з розвитком моральної самосвідомості як механізму саморегулювання поведінки у соціумі. Самокритичне ставлення особистості до себе, її адекватне самоуявлення, як правило, зумовлюють адекватне, морально виправдане ставлення до інших. Особливий вплив на ставлення до інших людей має самооцінка особистості. Вона є своєрідною проекцією оціночного ставлення до інших, визначає характер домагань і соціально-психологічних очікувань особистості. Вчені стверджують, що самооцінка відіграє важливу роль в організації керування своєю поведінкою через формування певного рівня домагань. Значення самооцінки розглядається ними принаймні у трьох різних аспектах: самооцінка є деяким відносно стійким уявленням, що склалося у людини про себе (тобто вона є продуктом багаторазового та різноманітного самооцінювання); самооцінка – це процес самооцінювання, в якому народжується, перевіряється, співвідноситься уявлення особи про себе; самооцінка – це важливе утворення особистості, що бере безпосередню участь в регуляції поведінки. Вона відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного ставлення до всього того, що входить у сферу його Я. Тому низька самооцін-

ка передбачає несприйняття себе, самовідкидання, негативне ставлення до своєї особистості. Слід підкреслити, що самооцінка не лише регулює процес спілкування людини, але й відіграє важливу роль у сприйманні нею інших людей, створюючи вибірковість сприймання і уваги при оцінці інших. Отже, адекватна самооцінка є однією з основних умов взаєморозуміння між людьми. У свою чергу неадекватна самооцінка інтегративних якостей особистості сприяє неадекватній поведінці і є джерелом для виникнення міжособистісних конфліктів [8].

Розглядаючи міжособистісну взаємодію у військових колективах, слід урахувати специфіку прикордонного відомства. Прикордонна служба характеризується такими особливостями: з одного боку, вона ієрархічно структурована, керована та цілеспрямовано відтворювана з метою забезпечення безпеки особистості, суспільства та держави; здатна до саморозвитку на основі спільної діяльності для досягнення соціально значущих цілей, усвідомлених більшістю або всіма її учасниками. З іншого – відображає функціонування та розвиток, взаємопереходи між суб'єктивними та об'єктивними чинниками в організації та управлінні прикордонним підрозділом, діяльністю різних категорій військовослужбовців і виражається у соціальних змінах, що відбуваються на особистісному, організаційному та інституційному рівнях. Організаційна та діяльнісна специфіка прикордонної служби є іманентними детермінантами конфліктів [17].

У процесі дослідження нами було проведено опитування персоналу та з'ясовано, що до основних причин проблемної міжособистісної взаємодії у прикордонних колективах слід віднести: нерозуміння між членами колективу, психологічна несумісність характерів, низький рівень згуртованості, відсутність взаємодопомоги, недовіра між членами колективу тощо. Крім цього, проблемна міжособистісна взаємодія виникає внаслідок прояву негативних рис членів колективу, а саме: запальність, неврівноваженість, грубість, неадекватна самооцінка, невміння йти на компроміс тощо.

Отже, за результатами вивчення міжособистісної взаємодії у колективах прикордонного підрозділу можна зробити висновок, що міжособистісна взаємодія у прикордонних колективах – це прямий

або опосередкований вплив суб'єктів один на одного, який характеризується виникненням зв'язків при здійсненні ними спільної діяльності та спілкування. На ефективну міжособистісну взаємодію впливають як об'єктивні (морально-психологічний клімат), так і суб'єктивні чинники (індивідуальні особливості особистості). Однак, ураховуючи специфіку прикордонної діяльності, взаємодія відбувається між різними категоріями персоналу і міжособистісні стосунки можуть переходити у конструктивні чи деструктивні міжособистісні конфлікти.

Висновок та перспективи подальших наукових досліджень. Загалом вивчення та аналіз міжособистісної взаємодії у колективах прикордонних підрозділів як соціально-психологічної проблеми надає змогу зробити висновок, що для ефективної роботи щодо виявлення проблемних сфер міжособистісної взаємодії персоналу та попередження міжособистісних зіткнень є потрібним не лише засвоєння певних норм та принципів, а й вміння використовувати психологічні знання як основу для виявлення позитивного і негативного в міжособистісній взаємодії. Крім цього, велике значення щодо запобігання міжособистісних конфліктів має рівень культури спілкування персоналу у різних ситуаціях повсякденної та службової діяльності. Звідси, на нашу думку, актуальності набуває створення системи психологічної діагностики та попередження проблемної міжособистісної взаємодії персоналу у прикордонних підрозділах, що і є перспективою подальших наукових досліджень у даному напрямку.

Список використаної літератури

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 376 с.
2. Бодалёв А. А. Об особенностях формирования межличностных отношений в детской среде / А. А. Бодалёв // Воспитательная система массовой школы : проблемы гуманизации / под ред. Л. И. Новиковой. – М. : Изд-во ННИТиИП, 1992. – 138 с.
3. Гончаров А. И. Социально-психологические проблемы военной психологии / А. И. Гончаров // Военная психология: методика, теория, практика. – М. : ВУ, 1998. – 202 с.

4. Комар Т. В. Соціально-психологічний простір як чинник професійної зрілості особистості / Т. В. Комар. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2014. – Вип. 2. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadsps_2014_2_17
5. Крысько В. Г. Социальная психология : учебное пособие / В. Г. Крысько, И. Д. Куликов – М. : ВУ, 1998. – 258 с.
6. Лебедев Б. Н. Морально-психологический климат коллектива / Б. Н. Лебедев. – М. : Знание, 1979. – 64 с.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М., 2001. – 304 с.
8. Мясичев В. Н. Психология отношений / под редакцией А. А. Бодалева. – М. : Институт практической психологии, Воронеж: НПО “Модек”, 1995. – 356 с.
9. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – Л. : ЛГУ, 1990. – 240 с.
10. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : навчальний посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 695 с.
11. Основи загальної психології / за ред. академіка АПН України, професора С. Д. Максименка. – К. : НПУ Перспектива, 1998. – 256 с.
12. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – М., 1982. – 256 с.
13. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий / К. К. Платонов. – М. : Высшая школа, 1984. – 175 с.
14. Психология межличностных отношений / научн. ред. А. А. Бодалев, Р. Л. Кричевский. – М., 1979. – 51 с.
15. Урбанович А. А. Психология управления : учебное пособие / А. А. Урбанович. – Мн. : Харвест, 2001. – 640 с.
16. Фельдштейн Д. И. Психология становления личности / Д. И. Фельдштейн. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 192 с.
17. Чистяков С. А. Організаційно-управлінські умови запобігання вияву конфліктності особистості майбутнього офіцера-прикордонника / Чистяков С. А. // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні та психологічні науки / [гол. ред. Є. М. Потапчук]. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2013. – № 1(66). – С. 553–562
18. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – М. : Прогресс, 1965. – 535 с.
19. Шпалінський В. В. Психологія управління : навчальний посібник для керівників навчальних закладів, практичних психологів, вчителів та вихова-

телів / В. В. Шпалінський, К. А. Помазан. – Харків : Веста: Видавництво “Ранок”, 2002. – 128 с.

20. Ягупов В. В. Військова психологія : підручник / В. В. Ягупов. – К. : Тандем, 2004. – 654 с.

*Рецензент – кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник Андрощук О. Ю.*

Стаття надійшла до редакції 12.12.2016

Чистяков С., Франчук Ю. Особенности межличностного взаимодействия в коллективах пограничных подразделений

В статье исследованы особенности межличностного взаимодействия в коллективах пограничных подразделений. Выявлены основные объективные и субъективные факторы проблемного межличностного взаимодействия в пограничных коллективах.

Ключевые слова: *межличностное взаимодействие, межличностные отношения, коллектив пограничных подразделений.*

Chystiakov S., Franchuk Yu. Features of interpersonal interaction of the border units personnel

The urgency to study the characteristics of interpersonal interaction of the border units personnel is determined by the need to optimize the daily life and service of all categories of border guards, the ability to cooperate, avoid difficult situations and communicate effectively in different conditions of border activities.

The features of interpersonal interaction of the border units personnel have been studied in the article. The basic objective and subjective factors of problematic interpersonal interaction of the border units personnel have been defined.

Thus, according to the study of interpersonal interaction of the border units personnel, it can be concluded that interpersonal interaction of the border units personnel is defined as a direct or indirect influence on each other, which is characterized by the appearance of relations while carrying out joint activities and communication. Effective interpersonal interaction

is influenced by both objective factors (moral and psychological climate) and subjective factors (individual personality features). However, taking into consideration the specificity of the borderguard activity, the interaction occurs between different personnel categories, so the interpersonal relations can transform into constructive or destructive interpersonal conflicts.

Keywords: *interpersonal interaction, interpersonal relations, border unit personnel.*

УДК 159.923.3

Олена ШМЕРКО,
кандидат психологічних наук,
Хмельницький торговельно-економічний коледж КНТЕУ,
м. Хмельницький

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІОГРАМИ ЯК СИСТЕМИ ОПИСУ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

У статті розкриваються психологічні особливості професіограми як системи опису економічних професій, а також наукових поглядів щодо цієї проблеми. Наголошується на тому, що кожна професія відрізняється не просто окремими характеристиками, а певним комплексом характеристик, який формує психологічну структуру професії. Разом з тим психологічний профіль професії містить у собі і такі характеристики, які є спільними для цілої групи професій. Тому завданням професіографії є групування професій на основі спільності тих чи інших психологічних характеристик.

Ключові слова: професіограма, професія, професійно важливі якості, фахівці економічної сфери.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним з важливих завдань професіографічного дослідження є визначення показників (критеріїв) успішності діяльності, що вивчається. Знання цих показників допомагає: перевірити, по-перше, обґрунтованість розробленої експериментальним шляхом психограми і, по-друге, ефективність методик визначення професійної придатності спеціалістів, а також оцінити загальну ефективність заходів професійного відбору і раціонального розподілу кандидатів за спеціальностями.

© Шмерко О.

№ 3(5)

2016

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблемами найбільш вдалого вибору професії, розкриттям усіх ресурсів і найбільш вдалим впорядкуванням відомостей про професії і вимоги, які вони тим чи іншим чином ставлять до працівників, займалося багато науковців. Звідси і досить велика кількість визначень професіографії і професіограми. Усі вони мають і спільне, і свої власні, індивідуальні особливості. Повне розуміння цих термінів неможливе без їх комплексного аналізу.

Так, наприклад, І. О. Баклицький у своєму підручнику “Психологія праці”, узагальнюючи думки попередніх дослідників (Б. В. Кулагіна, А. В. Перовського, М. Г. Ярошевського), говорить, що професіографія – технологія вивчення вимог, що ставляться професією до особистісних якостей і психофізичних можливостей людини, її використовують з метою розроблення інформаційних, діагностичних, корекційних і формуючих методичних посібників і практичних рекомендацій для забезпечення взаємовідповідності людини та професії. Професіографія забезпечує формулювання практичного завдання й організацію його вирішення з метою оптимізації і підвищення ефективності професійної праці. Професіографія охоплює різні сторони конкретної професійної діяльності – соціальні, соціально-економічні, історичні, технічні, технологічні, правові, гігієнічні, психологічні, психофізіологічні та соціально-психологічні. Детальність їх вивчення залежить від соціального замовлення [1]. Звертаючись до вільної енциклопедії Вікіпедії, ми також знаходимо визначення, що являє собою загальне уявлення із праць багатьох науковців (С. Н. Архангельський, В. Г. Асеев, С. Н. Левієва та ін.). Згідно з нею, професіографія – це опис (складання професіограм) і класифікація діючих професій різних категорій (технічних, економічних, педагогічних, медичних, психологічних) [2].

За Я. В. Крушельницькою, система вимог до людини з кожної професії називається професіограмою. Професіограма – це спеціальна карта, яка містить розгорнутий перелік умов і характеристик трудової діяльності по конкретній професії, її окремих вимог і професійно важливих якостей, якими повинен володіти працівник [3].

Отже професіографія – це комплекс всіх засобів і способів, що допомагають вивчити усі вимоги, які ставляться тією чи іншою професією до особистісних якостей, знань умінь і відповідальності, потрібних від працівника для успішного виконання певної роботи.

Тож тепер настав час розібратися з основним предметом дослідження професіографії, а саме – з професією.

Визначення професії чітко зазначене в нормативних документах України. Професія – це рід трудової діяльності людини, що володіє комплексом спеціальних знань, практичних навичок, одержаних шляхом спеціальної освіти, навчання чи досвіду, які дають можливість здійснювати роботу в певній сфері суспільного виробництва з урахуванням різних форм власності чи господарювання.

Із плином часу кількість і особливості професій постійно змінюються, а отже існує необхідність у їх класифікації.

Кожна професія відрізняється не просто окремими характеристиками, а певним комплексом характеристик, який формує психологічну структуру професії. Разом з тим психологічний профіль професії містить у собі і такі характеристики, які є спільними для цілої групи професій. Тому завданням професіографії є групування професій на основі спільності тих чи інших психологічних характеристик.

К. К. Платонов пропонує поділ професій на психомоторні, технічні, математичні, гуманітарні, педагогічні, лікувальні, організаторські, наукові і в сфері мистецтв. Такий поділ професій дозволяє зіставляти їх вимоги з відповідними здібностями людини [4].

Загальновизнаною і поширеною в практиці профорієнтації є класифікація професій, запропонована Є. О. Климовим.

В основу цієї класифікації покладено чотири ознаки:

особливості предмета (об'єкта праці);

мета праці;

знаряддя праці;

умови праці.

Виходячи з особливостей предмета (об'єкта) праці, всі професії поділяються на п'ять типів:

біономічні (“людина – природа”);

технономічні (“людина – техніка”);
соціономічні (“людина – людина”);
сигномічні (“людина – знакова система”);
артономічні (“людина – художній образ”).

За метою праці кожний тип професій поділяється на три класи:
гностичні (розпізнавання, оцінка, перевірка);
перетворювальні (обробка, впорядкування, організація, вплив);
пошукові (знаходження, відкриття, творення нового).

Так, гностичні професії вимагають від працівника виразної пізнавальної активності, стійкої уваги, спостережливості, інтересу до властивостей певних об’єктів. Перетворювальні професії вимагають схильності до практичного впливу на навколишнє середовище, інтересу до процесів і результатів. Пошукові професії пов’язані з інтересом до інновацій, творчим мисленням і уявою [5].

Метою написання даної статті є обґрунтування психологічних особливостей професіограми як системи опису економічних професій, а також наукових поглядів щодо цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз літератури свідчить про відсутність у дослідників єдності думок щодо визначення кола знань та умінь, необхідних представникам економічних професій для їх успішної діяльності. Йдеться про психограми та професіограми, що покликані забезпечити ефективне виконання фахівцями своєї діяльності, заснованої на глибокому знанні предмета своєї праці, вільному володінні його змістом.

Згідно з освітньою кваліфікаційною характеристикою у професійній підготовці спеціалістів економічного профілю є необхідність виділяти такі знання і вміння:

стійка здатність фахівця виконувати передбачені кваліфікаційною характеристикою види діяльності;

глибоке розуміння сутності виконуваних завдань і вирішуваних проблем;

знання досвіду, накопиченого в кожній конкретній галузі економіки; активне оволодіння найкращими досягненнями в цій галузі;

вміння обирати засоби й способи дії, адекватні конкретним обставинам місця та часу;

почуття відповідальності за досягнуті результати;

здатність учитися на помилках і вносити корективи в процес досягнення цілей [6].

Виходячи з класифікації професії за предметом праці, яка лежить в основі стандартів освіти, робота в економічній сфері належить до типу “людина – людина”. Люди, колективи, умови їхнього розвитку, обслуговування, керівництва є головним предметом праці цієї групи. Основною особливістю діяльності цього типу є взаємодія між людьми. Вміння спілкуватися, контактувати з людьми, домагатися взаєморозуміння в процесі виконання професійних функцій є найважливішою умовою високої ефективності праці працівників економічної діяльності.

Успішна професійна діяльність детермінована певними професійними якостями, ступенем їхньої відповідності вимогам конкретної професії. Не є виключенням і професії економічного профілю, оскільки можливість оволодіння професійною майстерністю пов'язані з виявленням, оцінкою професійно важливих якостей і створенням відповідних проявів розвитку професійної компетентності. Зазначимо, що систему особистісних характеристик, які з урахуванням взаємодоповнюваності і взаємозв'язку можуть бути основою успішного оволодіння та виконання професійної діяльності, прийнято називати професійно важливими якостями спеціаліста (ПВЯ) [4].

Результати вивчення літературних джерел дають нам підстави стверджувати про відсутність єдиного підходу у визначенні ПВЯ, але характерним для всіх провідних критерій – ефективність діяльності, надійність і успішність її виконання та основа – їхня відповідність вимогам професії. У першому випадку визначення ПВЯ має більшу цільову та практичну спрямованість.

Система знань, умінь, навичок, що відповідає обраній професії, необхідна передумова успіху його практичної професійної діяльності. Зовні ця система проявляється в безпомилкових (точних) діях фахівця, у творчому виконанні завдань. Водночас вона опирається на високі мотиви,

моральні й психологічні якості фахівця. Саме тому формування ПВЯ повинне співпадати з формуванням особистості працівника в цілому.

Так, Т. Ільїна виокремлює абсолютно обов'язкові, дуже важливі й бажані. Якості, пов'язані зі станом здоров'я, дослідник відносить до абсолютно обов'язкових. До другої групи можна віднести: впевненість у високому призначенні й розумінні професії, ідейна переконаність, інтерес до професії, принциповість, дисциплінованість, вміння стримувати емоції, творчість, спритність, терпіння [7].

Один з основоположників вивчення особливостей різних професій і ПВЯ Т. Левітов на основі аналізу змісту професійної діяльності виділив ті вимоги, які ставляться до особистості професіями типу "людина – людина": уважне ставлення до людей, розуміння їх індивідуальних і психічних станів, об'єднання вимогливості і м'якості, пам'ять на обличчя, вміння розподіляти і перемикає увагу та інші [8].

Деякі дослідники групують ПВЯ за ставленням до праці, до себе, та інших і розділяють на "ділові", "комунікативні", "персональні".

На думку Є. Клімова, "найбільш важливою є змістовна сторона особистості: ставлення до людей, суспільства, праці, ступінь відповідальності, ініціативність, працьовитість. Вона може компенсувати недолік спеціальних здібностей, стимулювати розвиток низки професійно важливих рис" [5].

Ефективна та успішна професійна діяльність будь-якого фахівця залежить від наявності у нього певних професійних якостей, ступеня їх відповідності вимогам професії. Це стосується і фахівців економічної сфери.

Отже, у фахівця необхідно формувати ті якості, котрі допоможуть йому навчатись, ефективно застосовувати знання у практичній діяльності та одночасно постійно розвиватися, змінюватися, самовдосконалюватися.

Слід відмітити, що не існує єдності думок щодо визначення кола знань та вмінь, необхідних для успішної діяльності представників економічних професій, але очевидним є те, що вирішальне значення для всіх професій торговельно-економічної сфери має емоційно-вольова стійкість фахівця.

Основним завданням навчальних закладів на сучасному етапі, на нашу думку, є прищеплювання студентам навичок самостійної ро-

боти, орієнтації в різних галузях знань, систематизації розумової діяльності, навичок вирішення завдань, прийняття рішень. Важливість професійно спрямованих дисциплін у цьому незаперечна.

Відповідно до первинних посад, які може обіймати фахівець економічного профілю, він повинен бути підготовлений до виконання таких функцій:

аналітичної, завдяки вмінню розв'язувати такі завдання, як комплексний фінансово-економічний аналіз діяльності підприємства та його підрозділів, аналіз ресурсів, процесів і результатів діяльності підприємства, діагностика конкурентного середовища підприємства тощо;

планової (підготовка даних та розроблення окремих розділів планів фінансово-господарської діяльності (бізнес-планів) підприємства, техніко-економічне обґрунтування освоєння нових видів продукції, нової техніки, прогресивної технології, механізації та автоматизації виробничих процесів, розроблення техніко-економічних нормативів та планово-розрахункових цін тощо);

організаційно-методичної (організація впровадження й удосконалення внутрішньогосподарського розрахунку на підприємстві, підготовка методичних матеріалів щодо організації планування на підприємстві та інші завдання);

контрольної (контроль за правильністю розрахунків економічної ефективності впровадження нової техніки і технології, наукової організації праці, раціоналізаторських пропозицій і винаходів, здійснюваних у підрозділах підприємства, за процесом виконання планових завдань по підприємству загалом і його підрозділах, а також за результатами їх виробничо-господарської діяльності);

обліково-статистичної (підготовка періодичної статистичної звітності, облік виконання планів виробництва);

інформаційної (забезпечення власних інформаційних потреб, підготовка інформації на запит керівництва).

Фахівець економічного профілю повинен мати здатності розв'язувати проблеми і завдання соціальної діяльності, зокрема:

організовувати власну діяльність;

проводити соціологічні дослідження;

ураховувати суспільні відносини та політичні переконання у процесі діяльності;

здійснювати ефективне ділове спілкування;

ураховувати основні економічні закони у процесі професійної діяльності;

ураховувати правові засади у професійній діяльності;

ураховувати процеси соціально-політичної історії України у професійній діяльності;

ураховувати моральні переконання та смакові уподобання у процесі безпечної та ефективної діяльності;

застосовувати закони формальної логіки у процесі інтелектуальної діяльності;

здійснювати екологічний аналіз заходів (інновацій) у галузі діяльності;

забезпечувати необхідний рівень індивідуальної безпеки в разі виникнення типових небезпечних ситуацій;

орієнтуватися в сучасних концепціях наукових знань; орієнтуватися в історичному спадку економічних шкіл і теорій.

Усі функції та завдання конкретизовано в знаннях та вміннях, якими повинен володіти спеціаліст економічного профілю.

Оволодіння професійною майстерністю пов'язане з виявленням, оцінкою ПВЯ та із створенням відповідних умов їх розвитку. Знання та вміння, набуті у навчальному закладі, з часом втрачають свою актуальність.

Висновки. Сучасні умови соціально-економічної нестабільності об'єктивно підвищують вимоги до професійної компетентності фахівців та випускників профільних навчальних закладів. Досягнення високого рівня останньої неможливе без уявлення про якість, риси та стійкі властивості особистості.

Перелік перерахованих знань та вмінь сформований на підставі аналізу навчальних програм коледжу та врахування експертної думки. Наявність цих знань та вмінь у випускників навчального закладу буде визначати рівень розвитку теоретично-когнітивної компоненти їх професійної компетентності. Рівень сформованості професійних

знань можна завжди визначити під час навчально-виховного процесу в результаті спостереження за студентами на навчальних заняттях, аналізу їх продуктів діяльності, бесід та тестування.

Список використаної літератури

1. Баклицький І. О. Психологія праці : підручник / І. О. Баклицький – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 655 с.
2. Офіційний сайт Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org>
3. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці: підручник / Я. В. Крушельницька. – К. : КНЕУ, 2003. – 367 с.
4. Платонов К. К. Структура и развитие личности / [отв. ред. Глоточкин А. Д.] – М. : Наука, 1986. – 269 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – Москва – Воронеж, 1996. – 234с.
6. Освітньо-кваліфікаційна характеристика молодшого спеціаліста, галузь знань 03.05 “Економіка та підприємництво”, спеціальність 5.03050801 “Фінанси і кредит” – К. : 2010. – 60 с.
7. Ильина Т. А. К вопросу о профессиональной ориентации и профессиональном отборе в педагогические учебные заведения / Т. А. Ильина // Сов. пед., 1978. – № 12. – С. 87–92.
8. Левитов Т. Д. Психология труда / Т. Д. Левитов – М. : 1963. – 340 с.

Рецензент – кандидат педагогічних наук, доцент Полюк В. С.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016

Шмерко Е. Психологические особенности профессиограммы как описание экономических профессий

Статья раскрывает психологические особенности профессиограммы как описание экономической профессии, а также научные взгляды по этой проблеме. Отмечается, что каждая профессия отличается не только индивидуальными характеристиками, но и конкретным набором качеств, которые формируют психологическую структуру профессии. Однако психологический профиль профессии включает такие характеристики, которые являются общими для всей группы профессий.

Таким образом, целью профессиограммы является группировка профессий на основе общих психологических характеристик.

Ключевые слова: профессиограмма, профессия, профессионально важные качества, специалисты экономической сферы.

Shmerko O. Psychological features of profesiiogrami as the description of the economic profession.

The article reveals the psixologični features profesiiogrami as the description of the economic profession as well as scientific opinions regarding this issue. Points out that the k can the profession is distinguished not just by individual characteristics, and specific set of characteristics that forms the psychological structure of the profession together with the psychological profile of the profession includes such characteristics that are common to the whole group of professions. So profesiiografii is a grouping of occupations on the basis of community or psychological characteristics.

The problems of the most successful choice of profession, disclosure of all the resources and the most successful ordering information about the profession and the demands that they place one way or another to the employees was engaged in by many scientists. Hence, there is a fairly large number of even just definitions of profesiiografii and profesiiogrami. They all have something similar and their own individual features and a full understanding of these terms is impossible without their kompleknogo.

One of the important tasks of the profesiiografičnogo study is to identify indicators (criteria) the success of the activities is studied. Knowledge of these indicators help: check out the first production developed by experimental means psihogrami and, secondly, the effectiveness of the methods of determining professional fitness professionals, as well as to assess the overall effectiveness of the activities of professional selection and rational distribution of the candidates in the field.

Successful professional activity determined by certain professional qualities, the degree of their compliance with the requirements of a particular profession. Is not this the exception and the profession economic profile, since the possibility of mastering professional skill related to the detection,

assessment of the professionally important qualities and creating relevant manifestations of the development of professional competence.

On the basis of the classification of occupations for the subject of labour, which is the basis of standards of education, work in the economic field refers to a type of “man-man”. People, groups, conditions for their development, maintenance and management is the main subject of the work of this group. The main feature of this type of activities serving the interaction between people. The ability to communicate, communicate with people seeking understanding in the process of fulfilling professional functions, is the most important condition for the high efficiency of the workers of economic activity.

Keywords: *see rofesìograma, profession, professionally important qualities, the specialists of the economic sphere.*

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Структурні параметри

Статті повинні містити такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор; мета статті; виклад основного матеріалу дослідження; висновки; перспективи подальших розвідок у даному напрямі; список використаної літератури.

Анотації

Анотації (500–600 знаків) українською та російською мовами з назвою статті та ключовими словами (5–8 слів).

Анотація розширена (2 500–3 000 знаків) англійською мовою з назвою статті та ключовими словами (5–8 слів) має містити актуальність проблеми, результати дослідження та висновки. Обов'язковим є якісний переклад.

Технічні параметри

Загальний обсяг: 8–14 сторінок.

Мова публікації: українська, російська.

Стандарти: шрифт Times New Roman, кегль (розмір шрифту) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, абзацний відступ – 1,25 см, усі поля – 2 см, редактор Word, тип файла – документ Word 97–2003 (обов'язково).

Пробіли між цифрами, ініціалами і прізвищем мають бути нерозривними.

Обов'язкове дотримання правил вживання тире (–) і дефіса (-).

Список літератури – у порядку появи в тексті (не більше 20 найменувань).

Формули оформляються через редактор формул MathType, розмір символів – 10, довжина формул не повинна перевищувати 80 мм. Формули набираються у формульному редакторі MathType латинськими символами або англійськими з клавіатури, кирилиця не допускається.

Рисунки, виконані векторною графікою, мають бути розміщені одним об'єктом або згруповані.

Зразок оформлення статті

УДК

Ім'я, ПРИЗВИЩЕ,

науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи

НАЗВА СТАТТІ

Анотація (500–600 знаків) українською мовою з ключовими словами (5–8 слів).

Постановка проблеми у загальному вигляді. ...

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. ...

Мета статті ... .

Виклад основного матеріалу дослідження. ...

Висновки. ...

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. ...

Список використаної літератури

(оформляється відповідно до ДСТУ)

1. ...

Рецензент – науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали.

Анотація російською мовою (500–600 знаків) за формою:

Прізвище, ініціали. Назва статті

Текст анотації.

Ключові слова: 5–8 слів.

Анотація англійською мовою розширена (2 500–3 000 знаків) за формою:

Прізвище, ініціали. Назва статті

Текст анотації.

Ключові слова: 5–8 слів.

Анотації подаються на окремому аркуші і не враховуються до загальної кількості сторінок статті.

Документальний супровід статті

1. **Рецензія** фахівця (кандидата або доктора наук) у галузі науки, за якою підготовлена стаття (для авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук), за формою:

Рецензія

на статтю _____

(посада, прізвище, ініціали автора та назва статті)

Текст рецензії _____

Рецензент _____
(науковий ступінь, вчене звання, посада, прізвище, ініціали)
_____ “____” _____ 20__ р.
(підпис)

Примітка. Рецензія на статтю пишеться в довільній формі. Обов’язково підкреслюються: відповідність вимогам до наукових статей; новизна теоретичних результатів та їх практичне значення; відповідність назви статті її змісту; обґрунтування висновків, зроблених авторами; висновок (статтю прийняти до публікації із зазначенням галузі наук).

2. **Експертний висновок**, що завіряється гербовою печаткою закладу, в якому працює експерт (експерти), за формою:

Експертний висновок

Експерт (експертна комісія) _____,
(назва міністерства, відомства, організації)
розглянувши матеріали статті _____ автора (авторів)
(назва статті)
_____, підтверджує, що в матеріалах не містяться відомості,
(прізвище, ініціали)
заборонені для опублікування у відкритому друці.

Висновок: стаття _____ може бути опублікована у
(прізвище, ініціали)
відкритому виданні.

Експерт: _____
(підпис, ініціали, прізвище)

3. **Відомості про автора** (авторів)

Прізвище, ім’я, по батькові _____

Науковий ступінь та вчене звання _____

Місце роботи _____

Посада _____

Ідентифікаційний номер _____

Номер, серія паспорта, ким і коли виданий _____

Домашня адреса _____

Контактні номери телефонів _____

E-mail _____

Відомості про рецензента

Прізвище, ім'я, по батькові _____

Науковий ступінь та вчене звання _____

Контактна інформація

Відповідальний секретар – Франчук Юлія Вікторівна.

Моб. тел.: 097-277-73-50,

роб. тел.: (0382) 65-05-93,

e-mail: franchuk_julia@mail.ru

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ СЕРІЯ: ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

№ 3(5)/2016

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань
України у галузі психологічних наук
(наказ МОН України від 13.07.2015 № 747)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації КВ № 16330-4802Р від 27.01.2010

Редактор О. Л. Грицева

Комп'ютерна верстка О. В. Філіпенко

Відповідальність за достовірність фактів та інших даних несуть автори

Здано до набору 02.12.2016. Підписано до друку 20.12.2016

Формат 60×84/16. Гарнітура Minion Pro. Тираж 100 прим.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,81. Обл.-вид. арк. 16,32

Адреса редакції та видавця:

Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007, Україна
тел. +38(0382)65-05-93. <http://nadpsu.edu.ua/nauka/fahovi-vidannya-akademiyi/>

Електронну версію збірника розміщено за веб-адресою
http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpnavv_ppn/index.html

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3010 від 22.10.2007. Зам. № 251